

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 5**, 1-278, Sarajevo 2010.
INSTITUTE FOR HISTORY • **No. 5**, 1-278, Sarajevo 2010

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
MUHIDIN PELESIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 9

Članci • Articles

Izbor iz bibliografije prof. dr. Borisa Nilevića
A Selection from the Bibliography of prof. dr. Boris Nilević

POSLEDNJI PAVLOVIĆI – BOSNA SREDINOM XV STOLJEĆA
THE LAST PAVLOVIĆI – BOSNIA IN THE MIDDLE OF THE
15th CENTURY..... 13

O SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM GRAĐANINU
ON A MEDIEVAL BOSNIAN CITIZEN 65

O KRUNIDBI KRALJA TVRTKA I
ABOUT THE CORONATION OF KING TVRTKO I..... 71

O SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM DINARU
– PRILOG BIOGRAFIJI BOSANSKOG NOVCA
ABOUT THE MEDIEVAL BOSNIAN DINAR
– A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF BOSNIAN COINS..... 75

O POSTANKU STARE PRAVOSLAVNE CRKVE U SARAJEVU
ON THE ESTABLISHMENT OF THE OLD ORTHODOX CHURCH
IN SARAJEVO..... 81

<i>GEORGIJE MITROFANOVIĆ</i> – <i>JEDAN OD NAJVEĆIH SRPSKIH SLIKARA OSMANSKOG VREMENA</i> <i>GEORGIJE MITROFANOVIĆ</i> – <i>ONE OF THE GREATEST SERBIAN PAINTERS</i> <i>OF THE OTTOMAN PERIOD</i>	89
<i>MOSTAR U DJELU VLADIMIRA ĆOROVIĆA</i> <i>MOSTAR IN THE WORKS OF VLADIMIR ĆOROVIĆ</i>	95
<i>JEVREJSKI HOD KROZ BOSANSKU ISTORIJU</i> <i>THE JEWISH PATH THROUGH BOSNIAN HISTORY</i>	103
<i>PRILOG MUZIČKOM ŽIVOTU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE</i> <i>A CONTRIBUTION TO THE MUSICAL LIFE OF MEDIEVAL BOSNIA</i>	113
<i>GLUMAC, MUZIČAR, IMITATOR ...</i> – <i>IZ POZORIŠNE PROŠLOSTI SREDNJOVJEKOVNE BOSNE</i> <i>ACTOR, MUSICIAN, IMPERSONATOR ...</i> – <i>FROM THE HISTORY OF THEATRE IN MEDIEVAL BOSNIA</i>	119
<i>ŠTA DA RADE SRBI? ZAJEDNIČKA KUĆA</i> <i>WHAT SHOULD THE SERBS DO? A COMMON HOME</i>	123
<i>ZADRŽATI IME DINAR</i> – <i>PRED IZDAVANJE NOVIH BOSANSKOHERCEGOVAČKIH NOVČANICA</i> <i>WE MUST KEEP THE NAME DINAR</i> – <i>BEFORE THE ISSUING OF NEW BANKNOTES IN BOSNIA</i> <i>AND HERZEGOVINA</i>	127
<i>SATANE VODAJU NAROD</i> – <i>TEZE O SRPSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI</i> <i>U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI</i> <i>SATANS LEAD THE PEOPLE</i> – <i>THESES ABOUT THE SERB ORTHODOX CHURCH</i> <i>THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA</i>	131

*OVA ZEMLJA MOŽE BITI ZAJEDNIČKI DOM
– U ZAGREBU SE POTPISUJE DEKLARACIJA O JEZIKU,
U BEOGRADU PRIJEDLOG ZA RAZMIŠLJANJE, A U BOSNI GLAVE
PADAJU – ONODOBNO ZAPISA ZUKO DŽUMHUR*

*THIS COUNTRY CAN BE A COMMON HOME
– A DECLARATION ABOUT LANGUAGE IS SIGNED IN ZAGREB,
IN BELGRADE A SUGGESTION FOR THOUGHT, AND IN BOSNIA
HEADS ARE FALLING – AS RECORDED BY ZUKO DŽUMHUR
SOME TIME AGO 135*

*PATNIČKA BOSNA – ŠIRINA TOLERANCIJE BOSNI DAJE NADU
CIVILIZACIJSKE UZVIŠENOSTI U VREMENU KOJE DOLAZI
SUFFERING BOSNIA – THE WIDTH OF TOLERANCE GIVES BOSNIA
HOPE OF CIVILIZING SUBLIMITY IN THE COMING TIMES 139*

**PREDAVANJA sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu
LECTURES at the Tribune of Institute for history in Sarajevo**

**U spomen na prof. dr. Borisa Nilevića (1999-2009)
In memory of prof. dr. Boris Nilević (1999-2009)**

Husnija Kamberović
*UVODNA RIJEČ
AN INTRODUCTORY WORD 147*

Ibrahim Karabegović
*NAUČNO I PUBLICISTIČKO DJELO DR. BORISA NILEVIĆA
– UVODNO PREDAVANJE
THE SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC WORK OF DR. BORIS NILEVIĆ
– AN INTRODUCTORY LECTURE 149*

- Esad Kurtović
POSljednji Pavlovići u naučnom opusu Borisa Nilevića
THE LAST MEMBERS OF THE PAVLOVIĆ FAMILY
IN THE SCIENTIFIC WORKS OF BORIS NILEVIĆ **155**
- Nedim Rabić
ODNOSI BOSNE I SRBIJE U VRIJEME STJEPANA II KOTROMANIĆA
THE RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND SERBIA
IN THE TIME OF STJEPAN II KOTROMANIĆ..... **165**
- Elmedina Kapidžija
VJERSKA POLITIKA "SREMSKOG KRALJA" DRAGUTINA
THE RELIGIOUS POLICY OF DRAGUTIN, "THE KING OF SREM" **187**
- Seka Brkljača
GLAVNO DJELO DR. BORISA NILEVIĆA
– MONOGRAFIJA O ISTORIJSKOM HODU SRPSKE PRAVOSLAVNE
CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI DO OBNOVE PEĆKE PATRIJARŠIJE
1557. GODINE
THE MAIN WORK OF THE DR. BORIS NILEVIĆ
– A MONOGRAPH ABOUT THE HISTORICAL PATH OF THE SERB
ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNTIL
THE RE-ESTABLISHMENT OF THE PATRIARCHY
OF PEĆ IN 1557..... **203**
- Salih Jalimam
PROF. DR. SC. BORIS NILEVIĆ
– HISTORIČAR SREDNJOVJEKOVNE BOSNE
PROF. DR. SC. BORIS NILEVIĆ
– A HISTORIAN OF MEDIEVAL BOSNIA **213**
- Vera Katz
RADOVI PROF. DR. BORISA NILEVIĆA U LISTU "BOSANSKA VILA"
THE WORKS OF PROF. DR. BORIS NILEVIĆ IN THE PERIODICAL
"BOSANSKA VILA" **221**

Enes Pelidija

*KRATAK OSVRT NA DRUŽENJE I RAZGOVORE
SA DR. BORISOM NILEVIĆEM*

*A SHORT OVERVIEW ABOUT SOCIALISING AND CONVERSATIONS
WITH DR. BORIS NILEVIĆ.....235*

Ibrahim Spahić

DR. BORIS NILEVIĆ- HISTORIČAR, MISLILAC, POLITIČAR...

DR. BORIS NILEVIĆ - HISTORIAN, THINKER, POLITICIAN241

Muhidin Pelesić

BORIS NA KRAJU PUTA

ili HEROJSTVO USAMLJENIKA U GUSTOM,

*PREVIRUĆEM PROCJEPU VREMENA KOJI IMENUJEMO ČOVJEKOVIM
ŽIVOTOM*

BORIS AT THE END OF THE ROAD

or HEROISM OF A LONER IN A DENSE, DISORDERED GAP

OF TIME WE CALL HUMAN LIFE245

BIBLIOGRAFIJA prof. dr. Borisa Nilevića (1947-1999)

BIBLIOGRAPHY of prof. dr. Boris Nilević (1947-1999)265

Upute autorima priloga277

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

Časopis *Historijska traganja* ulazi u treću godinu izlaženja s nadom da će i novim, petim brojem obradovati vjerne i pronaći nove čitatelje. Tribina Instituta za istoriju u Sarajevu, održana 19. 12. 2009. godine, posvećena naučnom i publicističkom djelu prof. dr. Borisa Nilevića povodom desetogodišnjice njegove smrti, bila je povod za sadržajno uređivanje časopisa. Mada je bilo planirano da samo prigodna izlaganja sa tog Okruglog stola budu uvrštena u sadržaj rubrike *Predavanja sa Tribine*, pojavila se ideja o kratkom izboru iz Nilevićeve bibliografije. Ideju je dao profesor Esad Kurtović, predlažući publiciranje Nilevićevog magistarskog rada pod naslovom *Poslednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća* u rubrici *Članci*, što se dalje proširilo na izbor i pretisak nekih njegovih kratkih radova iz različitih listova i časopisa.

Nakon rubrika *Članci* i *Predavanja sa Tribine* slijedi *Bibliografija prof. dr. Borisa Nilevića*, te se nadamo da smo ovim tematskim brojem čitateljstvu približili njegov život i djelo, potakli sjećanja i otrgli ga od zaborava.

Značaj svakog pojedinca mjeri se tragovima koji preostanu. Boris Nilević nije hodaó uzalud ovom osporavanom zemljom, nedovoljno poznate, slabo priznate, historije oštro suprotstavljenih tumačenja većine njenih stanovnika, kao i onih u susjednim zemljama. Jedna od najbitnijih osobnosti njegove prirode bila je, gotovo religijska, predanost istraživanjima historije Bosne i Hercegovine, drugih južnoslavenskih zemalja i njihovih naroda. Dušom je ćutio tu, kako mu se predstavljalo, sudbinsku povezanost, upućenost i prepletenost historijskog naslijeđa zemalja i njihovih naroda, ušuškanih u okvir Jugoslavije. Ljudskost, znanstvenost, religioznost, patriotizam bili su jaki sadržaji njegove slojevite ličnosti, koju su držali na okupu i u ravnoteži. Ti sadržaji nisu popustili: snaga mu je

bila istrošena ratnim i postratnim naprezanjima i stresovima. Neki od životnih tokova jače su kolali njegovim bićem, intenzivnije vibrirali i brže su izlili snagu iz njega. Svijeća njegovog trajanja zapucketala je, pred kraj, pojačanim sjajem i, onda, se ugasila. (Muhidin Pelesić)

Radovi Borisa Nilevića i radovi o Borisu Nileviću priča su ne samo o njemu nego i o mnogim ljudima. *Kao i toliki drugi prije njega, Boris je platio punu cijenu suočavanja jednog glasa usamljenika sa grmljavinom mnoštva. Potonuo je kroz ovaj uskovitlani svijet, ali ostavio je vidan trag o svom postojanju. To uspiju, odista, rijetki pa se može ustvrditi, da on nije gluho izgubio u tom veličanstvenom obaranju ruke sa životom. Zašto je to tako? Zbog toga što ga se mi sjećamo. Ali, sada ostavljamo trag, trajniji od sjećanja, koji ćemo u formi zapisa poslati prema neizvjesnoj budućnosti. Tako ćemo potvrditi da smo danas bili ovdje i govorili o našem kolegi i prijatelju. (Muhidin Pelesić)*

Nakon ovih kratkih ulomaka iz sadržaja časopisa, pozivamo vas na saradnju u pronalasku tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o sebi i drugima.

Redakcija

Članci · Articles

**Izbor iz bibliografije
prof. dr. Borisa Nilevića**

**A Selection from the Bibliography
of prof.dr. Boris Nilević**

UDK 94 (497.6) "14"
Izvorni naučni rad

POSLEDNJI PAVLOVIĆI – BOSNA SREDINOM XV STOLJEĆA*

Boris Nilević



U spomen na prof. dr. Borisa Nilevića objavljujemo njegov magistarski rad, odbranjen 12. 1. 1978. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Rad tematizira historiju srednjovjekovne Bosne sredinom XV stoljeća i mjesto posljednjih Pavlovića između izvjesno ojačane centralne vlasti i hercega Stefana Vukčića.

Ključne riječi: zemlja Pavlovića, srednjovjekovna Bosna, XV stoljeće, Ivaniš Pavlović, vojvoda Petar Pavlović, knez Nikola Pavlović.

Uvod

○ Pavlovićima, srednjovjekovnoj vlasteoskoj porodici, s glavnim posjedom u istočnoj Bosni, napisano je nekoliko studija. O knezu Pavlu Radenoviću, utemeljivaču moći ove porodice, pisao je Jovan Radonić.² Kao jedan od najmoćnijih velikaša uz Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, knez Pavle je u zajednici s njima smjenjivao kraljeve i uticao na bosansku spoljnu politiku. U njegovim rukama izvan Bosne, tj. krajeva od Sarajeva do Drine i od Spreče do rijeke Prače, bili su i Trebinje, Vrm sa Klobukom i polovina Konauala sa Cavtatom. Ubijen je sredinom 1415. godine od strane Sandaljevih ljudi u Sutjesci, prilikom njihovog međusobnog obračunavanja. Naslijedili su ga i povelili borbu osвете, kako za njega tako i za učvršćivanje svoga položaja.

* Ovaj rad predstavlja rukopis magistarskog rada Borisa Nilevića u redakciji prof. dr. Esada Kurtovića. Rukopis je u privatnoj arhivi priređivača.

² Радоњић Ј. 1902. књ. 211. 39-63; књ. 212. 34-62.

ja, prvo stariji sin Petar (poginuo 1420), o kome nema cjelovitog pregleda, a zatim i mlađi Radoslav, čija je ličnost i aktivnost obrađena u doktorskoj tezi Alekse Ivića.³ Vojvoda Radoslav je vazal sultana; krajem 1426. prodaje Republici sv. Vlaha svoj dio Konavala, za 13.000 dukata, kuću u Dubrovniku i 600 perpera godišnjeg dohotka, da bi kasnije s istom vodio rat 1430-1432. godine; 1435. godine, kada je umro Sandalj, u sukobu je s njegovim nasljednikom sinovcem Stefanom Vukčićem Kosačom, koji je izašao kao pobjednik osvojivši mu gotovo cijeli jug. Umro je krajem 1441. ostavivši zemlju u naslijeđe trojici sinova: vojvodi Ivanišu, knezu Petru, docnijem vojvodi i knezu Nikoli.

Ova trojica posljednjih Pavlovića su i predmet obrade ove studije. O vojvodi Ivanišu pisao je Vladimir Ćorović.⁴ Njegov mali članak nema napomena o građi na kojoj je zasnovan, ali su evidentni dubrovački dokumenti objavljeni u zbirkama Nikole Jorge⁵ i Ljube Stojanovića.⁶ Autor je Ivaniša, mogli bismo reći, književno obradio, a u nekim momentima i sa primjesama familijarnosti. Ćorović je ipak umnogome služio kao polazna tačka za dalja istraživanja. Inače, svom trojicom u svojim historijama Bosne pozabavili su se Vjekoslav Klaić⁷, Vladimir Ćorović⁸ i Sima Ćirković⁹, kao i u sklopu svojih radova Ćiro Truhelka¹⁰, Mihailo Dinić¹¹, Đoko Mazalić¹², Hazim Šabanović¹³, Desanka Kovačević¹⁴ i drugi.

Ovaj rad o Ivanišu, Petru i Nikoli, koji su djelovali u posljednje dvije decenije bosanske historije, zasnovan je na građi Dubrovačkog arhiva. Njihove raznolike veze sa Republikom ostavile su traga u arhivskim knjigama, na prvom

³ Ивић А. 1907. knj. 245. 1-32; knj. 246. 24-48.

⁴ Ђоровић В. 1939. 135-145.

⁵ Jorga N. 1899.

⁶ Стојановић Љ. 1929. I/1; Исти. 1934. I/2.

⁷ Klaić V. 1882.

⁸ Ђоровић В. 1940.

⁹ Ђирковић С. 1964.а).

¹⁰ Truhelka Ć. 1917. 145-211.

¹¹ Динић М. 1935. 168; Исти. 1940. 182.

¹² Мазалић Ђ. 1940. 9; Исти. 1949-1950. 219-223.

¹³ Šabanović H. 1958. 177-220; Исти. 1959.

¹⁴ Kovačević D. 1961.

mjestu u zapisnicima Vijeća, zatim pismima i uputstvima, kao i u serijama privrednog i društvenog karaktera. Istina, većinu podataka su koristili i drugi historičari sa tolikim osjećanjem za bit problema ove familije da nam je bilo teško prilaziti izvorima iz sopstvenog ugla.

Djetinjstvo i mladost Ivaniša Pavlovića

Djetinjstvo i mladost posljednjih Pavlovića, kao i toliko druge vlastele, prilično su nam, da tako kažemo, nepoznati. Rano doba najstarijeg od njih kneza Ivaniša može se donekle pratiti kroz odnose Radoslava sa susjedima, u kojima je i on na neki način prisutan, što sa Petrom i Nikolom to nije slučaj sve do iza očeve smrti. Razlog je, mislimo, u preimućstvu koje donosi prvo-rođenje.

Ivaniš je rođen u junu 1423. godine¹⁵ iz braka vojvode Radoslava i Teodore, kćerke Vukca, Sandaljevog brata, vjenčanih vjerovatno 1421. godine.¹⁶ S Teodorom se kasnije razveo i doveo drugu s kojom je dobio Petra u aprilu 1425. godine.¹⁷ Za trećeg, najmlađeg Nikolu ne znamo ni godinu rođenja¹⁸, a ni ime majke mu, jer je Teodora, što je donekle zavisilo i od političkih odnosa Pavlovića i Kosača, dolazila i odlazila sa dvora Radoslavljevog.¹⁹

¹⁵ Krajem juna 1423. stigao je u Dubrovnik Radoslavljev izaslanik, da javi kako se vojvodi rodio prvjenac sin. Republika je glasniku za novost dala 100 perpera kao nagradu. Iorga N. 1899. 218. n. 4; Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Consilium Rogatorum (dalje: Cons. Rog.) III, 168v (30. 6. 1423. g.); “qui nuntiauit filium domino suo natum” (30. 6. 1423.g.), Consilium Maius (dalje: Cons. Maius) II, 12, a mladom Ivanišu uputila je dar od 60 perpera. Iorga N. 1899. 218, n. 4; “pro dono dando filio ultrascripti voyuode, nato sibi” (30. 6. 1423. g.), Cons. Rog., III, 169; Cons. Maius, II, 129 (30. 6. 1423. g.).

¹⁶ Тирковић С. 1964.а). 256.

¹⁷ [...]”de donando Rudec nuncio voyvode Radossau pro novo portato de nativitate filli dicti voyvode qui sibi natus est” (26. 4. 1425. g.). DAD, Cons. Maius III, 69 v. Ta se zvala Katarina, što saznajemo u dokumentu iz 1448. godine: “per manus dicti Paul Chestanich nomine voyvode Petar Paulovich et domine Cathelene eius matris” (16. 2. 1448. g.). Cons. Rog. X. 159 v.

¹⁸ Prof. Sima Ćirković u rodoslovnoj tablici Pavlovića u *Istoriji Bosne* na strani 390. stavlja Nikolino rođenje u rasponu od 1425-1430. godine; Стојановић Љ. 1934. I/2. 103. Kada Ivaniš potvrđuje trgovačke povlastice i župu Konavle Dubrovčanima 29. septembra 1442. godine, obećava da će se njegova braća knezovi Petar i Nikola Republici zakleti kad budu u vremenu od 14 godina. Samo ovo nije dovoljno da bi se utvrdila tačna dob, jer je Petar, na primjer, tada imao 17 godina.

¹⁹ Ивић А. 1907. књ. 246. 45. govori kako je ta druga žena rodila Radoslavu i Petra i Nikolu,

Prije Ivaniševa rođenja Dubrovnik je vodio pregovore sa vojvodom Radoslavom da im proda polovinu župe Konavli, jer je vojvoda Sandalj Hranić prodao prvu polovinu od svoga dijela. S tom polovinom bi se ispunjavala težnja Republike za proširenjem granica svoga područja, koja se počela konkretno realizovati počevši od 1333. godine dobijanjem Stona od kralja Dušana i bosanskog bana Stjepana. Nakon dugih cjenkanja i razvlačenja došlo se do sporazuma krajem 1426. godine. Našavši se vjerovatno u novčanoj oskudici, Radoslav je uspio da proda svoj dio za veću cijenu nego Sandalj: dobio je 13.000 dukata, kuću u Dubrovniku i 600 perpera godišnjeg danka. Njegova polovina je i bila vrednija, naročito zbog grada Cavtata. O tome su sačuvana četiri dokumenta, pisana ćirilicom, a datirana istoga dana, 31. decembra 1426. godine.²⁰

U okviru ovog sporazuma, za njegovu veću sigurnost, Republika je tražila da se pored oca zakune na svršenu prodaju i mali knez. U Radoslavljevoj povelji vidimo da su sve obaveze vojvodine doista date u ime njegovo i Ivaniševu.²¹ Radoslav nije htio dugo pristati na zahtjev Republike, da se na tu povelju zakune lično i njegov sin. Tri godine, koliko je tada imao Ivaniš, ne poimaju primljenu obavezu. Ili nije htio uopšte da ga veže, pa da u slučaju raskida bude u pitanju i Ivaniševa moralna odgovornost.²²

Nije prošlo mnogo vremena kako je Republika stekla taj dio Konavala i plaćala ugovoreni dohodak vojvodi Radoslavu²³, kada je ovaj počeo tražiti natrag ustupljeno zemljište. Na pomolu je bio sukob u historiji poznat kao Konavoski rat, koji se iz lokalnog mogao pretvoriti u zaplet na više strana.

Dubrovčani su osjećali opasnost od Turaka, koji još od XIV vijeka postepeno sputavaju slobodu balkanskih državica i oduzimaju im grad za gradom.

uzimajući u obzir dokument od 10. decembra 1442, kojim je Teodora u slučaju smrti ostavila svoje blago Ivanišu: "Я такои нам господога Теодора оветава, да се ова више речена постава на конь прѣминѣтѣ господе Тодоре, колико би се нашло поставе њ наше комѣнь, да се да господинѣ воиде Иванишѣ, када хотеть вѣде њзети; ако ли би се и господинѣ воиде Иванишѣ згодило прѣминѣти, а нашла се више речена постава њ нашемѣ комѣнь, тада да се има подати неговѣ ближнемѣ натрьшю кои вѣде нишюъ господство наследовати". Miklosich F. 1858. 419. Po Iviću, ta druga Radoslavljeva žena je umrla krajem marta 1439, da bi se ponovo vratila Teodora, a vidjeli smo da se ona uz Petra spominje i 1448. godine. Izgleda da su zajedno živjele.

²⁰ Стојановић Љ. 1929. I/1. 592-606; 607-612; 612-614; 615-616.

²¹ Isto. 592-606.

²² Ђоровић В. 1939. 134.

²³ Динић М. 1935. 247. нар. 5.

U toku 1429. razmatra se plan o prekopavanju tanke prevlake koja je Cavtat spajala s kopnom i na taj način da se grad pretvori u ostrvo koje se lakše može braniti. Početkom 1430. otpoče Republika kopati ovaj jarak. Radoslavu ovo posluži kao povod da protestuje preko svojih poslanika u Dubrovniku, jer je on Republici dao zemlju, ali ne dozvolu da zida na njoj gradove.²⁴

Neprijateljstva su započela krajem aprila 1430. godine. Međutim, Republika je sada bila u boljem položaju u odnosu na početak vijeka kada ih je napao kralj Ostoja. Pripremili su se odmah i na vojnom i na diplomatskom polju. Angažuju se najamnici u Italiji i Zeti, dok Radoslav ostaje ograničen na svoje snage i nadanje u tursku podršku.²⁵

Neposredno poslije napada Dubrovčani su tražili pomoć od kralja Žigmunda, Tvrtka II i Sandalja Hranića. Ali odzivi su puni oklijevanja. Tvrtko II osuđuje Radoslavljev postupak i traži od njega da odustane od neprijateljstva. Kao suveren, poduzeti nešto konkretnije nije mogao, jer se Radoslav podložio još jačemu. Uživa sultanovu zaštitu. Slično je reagovanje i Sandalja Hranića. I njemu je potrebna turska dozvola.²⁶ Republika uviđa da sukob treba dovesti do vrhovne arbitraže. Kako je Radoslav vazal sultana, a oni ugarskog kralja, mir koji je između Ugarske i Turske treba da se protegne i na zaraćene strane. Ovakva dimenzija neće biti ostvarena, iako je u okviru nje, s obzirom na uplitanje kralja Žigmunda, Porta zauzimala objektivan stav.²⁷

Za vrijeme rata Radoslav je uspio da iz nesigurne koalicije Dubrovnika, Tvrtka II i Sandalja Hranića, uperene protiv njega, izdvoji Tvrtka II s kojim je nastojao da se u ovom trenutku izmiri. Nestalni velmoža je trebao garantovati spram kralja svoju vjernost najtežom vrstom jemstva, sinom Ivanišem, kao taocem. Pristao je na to i krajem septembra 1431. šalje na bosanski dvor ženu Teodoru i sina.²⁸

Dubrovčani reaguju i krajem novembra šalju bosanskom kralju poslanike Ivana Gučetića i Nikolu Đorđića da spriječe sklapanje saveza protiv Republi-

²⁴ Ивић А. 1907. књ. 246. 24-25.

²⁵ Ђирковић С. 1964.а). 262-263.

²⁶ Isto. 263.

²⁷ Isto.

²⁸ Ђоровић В. 1939. 134; Труhelка Џ. 1917. 197.

ke.²⁹ Čuvši za poslanstvo, Radoslav je pokušao Tvrtka nagovoriti protiv njih, jer su u stanju da otruju i kralja i Ivaniša, pa je molio da mu sina pošalje kući. Kralj ovo ispriča poslanicima, a oni to jave 31. decembra 1431, iz Jajca u Dubrovnik.³⁰

Po Republici, Radoslav je tako htio da oslobodi sina iz kraljevih ruku. O takvom poslu oni nikada nisu mislili, niti zamišljali, a da su to htjeli, mogli su uraditi i na samom dvoru Radoslavljevom sa cijelom njegovom porodicom. Kralja podsjećaju na Salomonove riječi: “Ne vjeruj neprijatelju kad se s tobom izmiri”.³¹

Radoslav je reagovao kao otac. Njegova glava je bila ucijenjena, a osveta se mogla protegnuti i na sina.³² Tvrtko je ostao uz vojvodu. On nalazi da Dubrovčani rade na Porti i protiv njegovih interesa, te dopušta Ivanišu da se početkom februara vrati kući.³³

Uskoro dolazi do porodične krize u domu Pavlovića sa uzrocima i ličnim i porodičnim. Radoslav je otjerao Teodoru, jer je Sandalj u sukobu vojvode sa Dubrovnikom držao stranu Republike, a 1432. godine sa despotom Đurđem ušao u rat protiv bosanskog kralja.³⁴ Ivaniš će rano upiti zatrovanost porodične atmosfere.

Iako je bio rat, radilo se na miru. Radoslavljevi poslanici vode pregovore sa dubrovačkim vijećem o pojedinostima mira i stvaraju se uslovi koji će biti osnova povelje napisane 25. oktobra 1432. u Dubrovniku, kojom vojvoda u ime svoje i Ivaniševo daje pristanak na taj mir.³⁵

²⁹ Truhelka Ć. 1917. 197.

³⁰ [...]“che nui vi avemo mandati di la per atosicar la sua Maesta e lo fiolo de Radossavo” (19. 1. 1432. g.), DAD, Lettere di Levante (dalje: Lett. di Lev.), XI, 68. Uporedi: Ђоровић В. 1939. 134.

³¹ [...]“che se la nostra Signoria non timesse dio, ne la infamia di questo mondo, non solamente averessimo saputo e possuto mandar atosicar el ditto fiolo in le man di la corona vostra, la qual cosa mai non se impensassino ne imaginassino, ma quando l'era in le man proprie del padre, e non tanto lui, ma ello padre suo proprio e la madre e tuti suoi averessimo possuto e saputo farli tuti atosicar” (19. 1. 1432. g.), DAD, Lett. di Lev., XI, 68-68 v. Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 197-198.; Ђоровић В. 1939. 135.

³² Ђоровић В. 1939. 135.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Стојановић Љ. 1929. I/1. 617-627.

U novembru su Dubrovčani poslali dvojicu poslanika na dvor Radoslavu u Borču da bi od vojvode, Ivaniša i njihovih plemića primili zakletvu na mir. On ih je lijepo dočekaao, ali se polaganje zakletve produžilo za nekoliko mjeseci. Vojvodin sin je bio odsutan, a isto tako i neki plemići koji su se po obaveznom propisu imali zakleti.³⁶ Uzrok odugovlačenja na zakletvu nije Ivaniševa odsutnost, već Radoslavljevo odbijanje kroz obrazloženje da je za to premlad.³⁷ Razlog zbog koga vojvoda nije pristajao da mu se zakune i sin nepoznat je, ili ga možemo naslućivati kao u doba prodaje Konavala.

Da bi se ovo pomaklo s mrtve tačke, vratiše se dubrovački poklisari na Tvrtkov dvor sa uputstvima: da mole od kralja da dopusti Ivanišu zakletvu, ili da naloži Radoslavu da se zakune za svoga sina i da im vojvoda da povelju u kojoj će biti obećanje da će se knez zakleti čim odraste.³⁸ Treba da se prihvati i kumstvo ponuđeno od Radoslava. Ono je u smutnom vremenu, pored riječi, pisma, zakletve rotnika i stupanja u srodstvo jedno jamstvo više. Budući da je ovdje u pitanju odnos između katolika i nekatolika, ono nije moglo biti kršteno, nego šišano. Kum Ivanišev će biti grad Dubrovnik, zastupljen svojim poslasticima Ivanom Gundulićem i Nikom Đorđićem, koji su se trebali držati domaćeg običaja i da dječaku u ošišane kike zamotaju kao dar 30 dukata.³⁹ Kasnije Radoslav izrazi želju da i on kumuje gradu Dubrovniku i da bi u tu svrhu s Ivanišem posjetio grad. Vijeće odgovori da to s veseljem prihvata, a Radoslavljevo kumče bi trebao biti sin dubrovačkog kneza ili nekog vlastelina, ukoliko ga knez ne bi imao za krštenje.⁴⁰ Pošto je ovdje u pitanju katolički Dubrovnik, šišano kumstvo ne bi dolazilo u obzir. Da li se to kumovanje ostvarilo, to ne znamo.

³⁶ DAD, Lett. di Lev., XI, 123v-124v (3.12. 1432. g.). Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 205; Ђоровић B. 1939. 136.

³⁷ DAD, Lett. di Lev., XI, 126v-127v (29. 12. 1432. g.). Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 205; Ђоровић B. 1939. 136.

³⁸ DAD, Lett. di Lev., XI, 128-131v (17. 1. 1433. g.). Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 205-206; Ђоровић B. 1939. 136.

³⁹ "Et cusi, siando voi rechiesti al tagliar di cabelli della garzona, secondo si costuma et e di usanza di la, involtateli ne li capilli da ducati XXX in gio, como a voi parera" (17. 1. 1433. g.), DAD, Lett. di Lev., XI, 130. Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 205-206; Ђоровић B. 1939. 136.

⁴⁰ DAD, Lett. di Lev., XI, 141-143 (13. 4. 1433. g.). Uporedi: Truhelka Ć. 1917. 206; Ђоровић B. 1939. 136.

Zakletva na mir je najzad položena 25. marta 1433. u Borču. Ivaniš bi izuzet zbog mladosti, s obećanjem i zakletvom vojvode da to učini “kad bude u vremenu dostojnom”, a to je 14 godina.⁴¹ Prije toga je bosanski kralj 2. marta izdao u Sutjesci povelju kojom je mir Radoslava Pavlovića s Dubrovčanima “blagoslovio” na molbu obje strane.⁴²

Tako se završio Konavoski rat “s koga razmirjâ niedna koristj ne bivala ednoi stranq i drugoi pače čteta i rasapj”.⁴³ Ali je zato još više uvukao Turke u arbitražu ne samo Radoslavu nego i cijeloj Bosni.⁴⁴

Sa bosanske političke pozornice nestala je 15. marta 1435. godine još jedna velika ličnost. Umro je Sandalj Hranić. S pogibijom Pavla Radenovića 1415, smrću hercega Hrvoja Vukčića 1416. i sada Sandalja nestala je generacija koja je poslije Tvrtka I krajem XIV i početkom XV vijeka stvorila samostalne teritorije, smjenjivala kraljeve i određivala ponašanje Bosne prema vani.⁴⁵ Pošto Sandalj nije imao djece, državu mu je naslijedio sinovac Stefan Vukčić Kosača. Radoslavu se pružila prilika da dobije nove posjede, te on vaskrsava staro neprijateljstvo između dvije kuće. Stanje rata s povremenim mirom i sudom Porte trajat će sve do smrti Radoslavljeve novembra 1441. godine. Ivaniš ovdje nije imao učešća. Mogao je samo da posmatra slamanje moći njegove, nekoliko decenija jake porodice. Gubitkom južnih krajeva sa najznačajnijim mjestom Trebinjem, kao i kasniji novi odnos snaga vratit će Ivaniša a pogotovo njegove nasljednike u priličnoj mjeri na davnašnju neznatnost.

Iz ovog vremena znamo za jedno djelovanje Ivaniševo. U augustu 1439. položio je zakletvu u Bobovcu pred kraljem i Dubrovčanima, na koju se ranije obavezao njegov otac.⁴⁶ Dočekalo se i vrijeme njegovog punoljetstva, istina malo više od 14 godina.

⁴¹ Стојановић Љ. 1929. I/1. 631-632.

⁴² Isto. 512-513.

⁴³ Isto. 617.

⁴⁴ Ивић А. 1907. књ. 246. 38.

⁴⁵ Ђирковић С. 1964.а) 267; Isti. 1964.б). 7.

⁴⁶ Стојановић Љ. 1929. I/1. 515-516.

Ivaniš Pavlović kao vojvoda

Krajem novembra 1441. godine umro je vojvoda Radoslav Pavlović.⁴⁷ Njegovu oblast naslijedio je Ivaniš, koji kao najstariji sin uz to dobi i titulu vojvode. Vladimir Ćorović dobro oraža: “Мада понижен у последњим борбама, Радослав је ипак важио као један од главних великаша Босне; после Стјепана Вукчића био је несумњиво још увијек најсилнији”.⁴⁸ Sada bi Ivaniš trebao da baštini tu ulogu.

Nakon smrti Radoslava nije odmah došlo do pomirenja između Pavlovića i Stefana Vukčića. Stefanov poslanik je tek 12. maja 1442. saopštio Republici da je njegov gospodar sklopio mir sa sestrom Teodorom i njenim sinovima.⁴⁹ Kako je do mira došlo, to tačno ne znamo. Možda je to bilo posredovanjem Radoslavljeve udovice⁵⁰, ili možda zbog Stefanove želje da dobije slobodne ruke za svoje aktivnosti.⁵¹

U vremenu od smrti Radoslavljeve do mira, a možda i za života vojvodinog, pao je u Stefanove ruke i grad Klobuk.⁵² To je bilo posljednje uporište Pavlovića na jugu. Od nekada prostranih posjeda Pavla Radenovića u Primorju, Pavlovići zadržaše samo katun Vlaha Žurovića (iznad izvora Rijeke dubrovačke), i to do svoje propasti.⁵³ Tokom 1442. godine između Pavlovića i Kosača vlada mir. Marinu Gučetiću, koji je 4. septembra polazio kao poslanik Ivanišu, Senat nalaže, ukoliko iskrnsne nešto novo, da ide i Stefanu “*ukoliko je pola dana daleko*”.⁵⁴ I u decembru postoji dokaz o miru među njima. Pri uzajamnom potvrđivanju povelja Dubrovčani daju savjet Ivanišu da od Stefana traži povelju o nekadašnjem Radoslavljevom pokladu koju je ovaj uzeo kad je prvi put

⁴⁷ Republika odlučuje da se izjavi saučešće ženi i sinovima, (5. 12. 1441. g.), DAD, Cons. Rog., VII; Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 55. нап. 66.

⁴⁸ Ђоровић В. 1939. 137.

⁴⁹ [...] “respondendi ambaxiatoribus voyvode Stipani ad eorum ambaxiatam circa pacem secutam inter ipsum voyvodam Stipanum et eius sororem dominam Theodoram et eius filios ac alia exposita” (12. 5. 1442. g.), DAD, Cons. Rog., VIII, 132. Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 56. нап. 72.

⁵⁰ Ђоровић В. 1939. 137.

⁵¹ Ђоровић В. 1940. 462.

⁵² Динић М. 1940. 167-168.; Ђирковић С. 1964.6). 56-57.

⁵³ Динић М. 1940. 168.

⁵⁴ DAD, Cons. Rog., VIII, 163 (4. 9. 1442. g.). Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 57.

osvojio Trebinje.⁵⁵ Negdje u ovo vrijeme izbio je rat između kralja i Stefana. Gornji navod nam pokazuje Ivaniševu neutralnost. Mir je poštovan.

Još od smrti Tvrtka I u zemlji teče proces teritorijalnog i privrednog cijepanja, a time se javlja i želja feudalaca da stečene domene zaokruže u zasebne ekonomske cjeline. Republika je svjesna slabosti samo vladarske garancije slobode trgovine, te pregovara sa krupnim velmožama ponaosob. I jedni i drugi nalaze svoj interes. S proljeća ove 1442. godine Dubrovčani su radili na tome da im Ivaniš potvrdi sve one povlastice koje su im dali vojvoda Radoslav i njegovi preci.⁵⁶ U to doba Dubrovnik je na Porti postigao lijep uspjeh. Sultan je izdao povelju kojom će poštovati samostalnost Republike i obavezao se da će dubrovački trgovci u Turskoj imati konkretne povlastice. O velikom uspjehu odmah je obaviješten pored bosanskog kralja, vojvode Stefana Vukčića, i Ivaniš Pavlović.⁵⁷

Ivaniš je izdao povelju 29. septembra na planini Bujaku prema Brodaru i njom potvrdio sve ranije ugovore naslijeđene još od Pavla Radenovića.⁵⁸ Pod tim su se podrazumijevale trgovačke povlastice i župa Konavli. Na ovu povelju, kao i na još neke, pisanu “са пуно самосвести, и по значају порекла и по личном ставу”,⁵⁹ kao i na mogućnosti osvjetljavanja raznih vidova života jedne znamenite familije vraćat ćemo se u toku izlaganja. Zauzvrat su Dubrovčani 10. decembra potvrdili sva stara prava i njemu i njegovoj braći: palaču u Dubrovniku, konavoski dohodak u iznosu od 600 perpera godišnje, kao i dijelove zemlje koje su uživali kao dubrovački plemići.⁶⁰ Iz tog dana potječe i dokument kojim Republika obećava Teodori da će je u slučaju nevolje primiti u grad kao i na ostavljanje njenog blaga.⁶¹ Osjećamo njenu zabrinutost, ali ne

⁵⁵ [...] “recordandi ambaxiatori voyvode Juanis paulovich quod povegliam ducatorum 6.000 quos alias habeat in comuni nostro voy. Radossauus pater eius querit ipse v. Juanis a voy. Stipano et eam dare in manibus nostris sicut alias nobis promissum est” (13. 12. 1442. g.), DAD, Cons. Rog., VIII, 186 v. Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 57. нап. 75.

⁵⁶ Vijeće umoljenih odlučuje da pregovara za potvrdu privilegija sa poslanikom “voyvode Juanis, filio quondam voy. Radossavi et eius fratris” (19. 3. 1442. g.), DAD, Cons. Rog., VIII, 106.

⁵⁷ Божић И. 1952. 91.

⁵⁸ Стојановић Љ. 1934. I/2. 100-104.

⁵⁹ Ђоровић В. 1939. 138.

⁶⁰ Стојановић Љ. 1934. I/2. 104-108.

⁶¹ Isto. 113-115.

vidimo uzrok. Misli o životu iznesene ovdje su generalne.

Dubrovčani u oktobru 1443. godine šalju svoje poslanike Nikolu M. Ka-
bužića, Blaža Ranjinu i Alojzija Rastića ugarskom kralju Vladislavu s molbom
da im potvrdi stare povlastice. U uputstvu od 7. oktobra, pored ostalog, tražit
će se od suverena da ih pismeno preporuči bosanskom kralju, vojvodi Stefanu
i vojvodi Ivanišu Pavloviću.⁶²

Polovinom novembra umro je kralj Tvrtko II. Na pomolu su bili nemiri,
jer je trebalo popuniti bosanski prijesto. Psihoza uznemirenosti pri smjenji-
vanju vladara javlja se poslije Tvrtka I i uvijek je popraćena borbama. To i
Dubrovčani dobro znaju, pa zajedno sa saučešćem povodom kraljeve smrti
preporučuju Stefanu, Ivanišu i drugoj vlasteli svoje trgovce.⁶³ Započinje i hri-
šćanska ofanziva protiv Turaka, u početku nezavisna od događaja u Bosni, ali
uskoro daje posljedice isprepletene s njima. Prije 5. decembra Bosna je imala
novog kralja Tomaša⁶⁴, izabranog od strane vlastele iz kraljeve zemlje i okol-
nih velikaša. Protivnik mu je od prvog dana Stefan Vukčić, možda kao vazal
turski, a i zbog nade u izvjesne koristi promjenom vladara. Vojvoda je podr-
žavao Radivoja, starog pretendenta. Ni u Ugarskoj pozicija novog kralja nije
jasna, jer na njegov prijesto polažu pravo i grofovi Celjski po ugovoru između
Hermana Celjskog i kralja Tvrtka II iz 1427. godine. Tomaš je u prilici da traži
saveznike. Vani mu je najprirodnija Venecija, a u zemlji Ivaniš Pavlović. Mle-
čani su istisnuli Stefana iz Donje Zete, i bili su spremni da mu nametnu borbu
u sjevernim obalskim oblastima. Ivaniševa podrška je isto važna. On je poslije
Stefana najjači bosanski vlastelin, te čovjek koji ima vjerovatno dubok interes
sa primjesama osvete zbog starih krajeva. Uz to je od oca Radoslava naslijedio
dobre odnose sa despotom Đurđem Brankovićem, kojima se sada koristi da
pomogne Tomašu. Preko Dubrovnika 7. januara 1444. godine upućuje pisma

⁶² “E per lo simele supplicar dobiati che etiamdio vi faza far tre altre lettere di recomandazion:
una dele qual se debia drezar al re di Bosina, et l'altra al voyvoda Stipan e la terza al signor
voyvoda Ivanis Paulovich, ali quali in le dette lettere ne voia cordialissimamente ricomandar,
azo che la cita de Ragusa e mercadanti di quella, i quali usano e traficano ala zornata nele
contrate et tegnute di essi signori, per caxon di tal recomandation possino sentir at conseguir
frutto, destro et emolumento; et fati di aver tutte tre dette lettere bollate dela bolla soa regal, e
con voy qquelle a noi in lo vostro ritorno portareti” (7. 10. 1443. g.), DAD, Lett. di Lev., XIII,
129v; Радоновић Ј. 1934. I/1. 463.

⁶³ DAD, Cons. Rog., VIII, 255 (22. 11. 1443. g.). Uprredi: Ђирковић С. 1964.6). 71. нап. 1.

⁶⁴ Ђирковић С. 1964.6). 71. нап. 4.

ugarskom kralju i despotu.⁶⁵ Međutim, za Stefana se stvara veća opasnost. Hrišćanska vojska pod zapovjedništvom kralja Vladislava, despota i Jovana Hunjadija prešla je Srbiju i početkom decembra bila je u Sofiji. Izgledalo je da će Evropa biti oslobođena od Turaka. A Stefan je njihov šticećenik. Taj poremećaj u globalnoj politici, zatim u Bosni Tomaš i Ivaniš, pa protivnička Venecija pritiskuju Kosaču. To je za Tomaša povoljna prilika i on je neće propustiti. Početkom januara 1444. kralj i Ivaniš Pavlović postižu velike uspjehe. Oni su prodrli u dolinu donje Neretve, gdje su im se pridružili i Radivojevići. Očekivao se pad Drijeva. U Dubrovniku su 7. januara spremaju darovi ako Tomaš dođe u Drijeva.⁶⁶ U februaru se ovaj važan privredni centar poslije više od tri decenije ponovo našao u kraljevskim rukama.⁶⁷ Da bi se izvukao iz nevolje, Stefan se tješnje veže za kralja Alfonsa i postaje njegov vazal. O tome se izdaje povelja 19. februara 1444.⁶⁸ Vojvoda ima neku korist od patronstva aragonskog kralja, ali ne znamo koliko je ovaj svojim zauzimanjem kod njemačkog cara, Venecije i bosanskog kralja uspio da popravi Stefanov položaj u Bosni. Zaraćene strane su vjerovatno sklopile primirje, jer Dubrovčani 4. marta od Stefana traže da otvori puteve, da bi 17. dozvolili svojim trgovcima da sa robom mogu ići u Bosnu i Srebrenicu.⁶⁹

Rekli bismo da je uzet predah za nove sukobe koji su se desili početkom avgusta 1444. i razvijali u korist Stefana. On je uz angažovanje najamnika, a još više uz tursku pomoć povratio dolinu donje Neretve, Drijeva i vratio u pokornost vlasteosku porodicu Radivojević. Tomaš je izgubio jug, a sa istoka se javljala nova opasnost. Despot Đurađ je pri sprovođenju mirovnog ugovora s Turcima sredinom avgusta dobio natrag svoje zemlje i gradove, čak i one koje je posjedovao prije 1439. Za obnavljanje Despotovine nisu više u pitanju Turci, koji su se kod obaveza pokazali lojalni, već bosanski kralj i Venecija, koji su na svojim stranama oteli dio Đurđeve države. Iz tih razloga Đurađ će biti upućen na Stefana Vukčića, da bi s njim u oktobru sredio svoje odnose.

Kad je hrišćanska vojska ponovo krenula protiv Turaka, Tomaš se nalazio

⁶⁵ Isto. 72. нап. 9.

⁶⁶ Isto. 73. нап. 11.

⁶⁷ Isto. 73.; Isti. 1964. a). 277.

⁶⁸ Isti. 1964.6).75.

⁶⁹ Isto. 773. нап. 30.

u Kreševu. Tu primi dubrovačke poslanike i 3. septembra im potvrdi povlastice.⁷⁰ Među plemstvom oko kralja pri polaganju zakletve nalazio se i Ivaniš. Vladimir Ćorović razmišlja: “Колико је краљ Томаш држао до њега види се најбоље по том, што у својој потврдној повељи Дубровчанима [...]међу присутном властелом, као сведоцима, даје забележити на првом месту Иваниша, иако је ту свакако било много старијих од њега”,⁷¹ Samo ne smijemo prenebregnuti činjenicu da je taj Ivanišev primat došao kao rezultat nesloge Stefana i kralja.

Kod Varne se ratna sreća okrenula u korist Turaka. Oni 10. decembra poraziše hrišćane i tu su poginuli kralj Vladislav i kardinal Cezarini. Ivan Hunjadi se uspio spasiti. Turci su pobjedom otvorili perspektivu novih osvajanja.

Proljeće 1445. Tomašu donosi ozbiljne protivnike Stefana i despota Đurađa, a porazom ugarske vojske kod Varne, te raspadom koalicije njemu ostaje nada u Veneciju kao i na početku vladavine. Njegov pokušaj da Republici predoči opasnost od koalicije Stefan Vukčić – despot Đurađ i da ovi napadnu s mora, a on s kopna Stefana, ne uspijeva. Mlečani se nadaju miru sa Kosačom i do njega će doći u avgustu. Kralj neće izdržati opterećenje s dva jaka protivnika. U aprilu 1445. gubi od despota Srebrenicu, stari kamen spoticanja srpskih i bosanskih vladara. Ipak se sav okrenuo prema Kosači. Opet je uz njega Ivaniš Pavlović. O početku rata malo se zna. Saznanje je veće kad su se kraljeva i Ivaniševa vojska u svome napredovanju prema jugu približila Dubrovniku. Krajem juna Republika zabranjuje svojim trgovcima da prolaze robom kroz Stefanovu zemlju.⁷² Drijeva su ponovo pala pod Tomaševu vlast, a u julu pometeno stanovništvo na Kosačinoj zemlji, kao i u prethodnom ratu, prelazi na dubrovački teritorij.⁷³ Kraljevoj vojsci Dubrovnik dopusti da na njegovom tlu kupuje hranu za snabdijevanje, ali ne i oružje.⁷⁴ Činilo se kao da Stefanu nema izlaza, te se Republika dade na spremanje poslanstva i bogatih poklona kralju i Ivanišu ako dođu do Jasena, u Trebinje ili čak u Dračevicu.⁷⁵ Obračun ipak

⁷⁰ Стојановић Љ. 1934. I/1. 115-117.

⁷¹ Ђоровић В. 1939. 139.

⁷² Ђирковић С. 1964.6). 90.

⁷³ Isti. 1964.a). 280.

⁷⁴ Isti. 1964.6). 90.; Ђоровић В. 1940. 475.

⁷⁵ [...] “in casu quo descendat a Jasen inferius, videlicet in Trebigne vel Draceviza” (5. 7. 1445. g.),

nije do kraja doveden. Kralj i Ivaniš nisu došli do Jasena i Trebinja. Pojavio se neki preokret pomoću koga se Stefan izvukao. Da li je sklopljeno primirje ili su se pojavili Turci u centralnoj Bosni te kralja prisilili na povratak? Izgleda da je ovo drugo uzrok.⁷⁶ Da je u septembru mir, znamo po tome što je dozvoljen prolaz trgovcima kroz Kosačine zemlje.⁷⁷

U ovoj godini je značajno za Ivaniša Pavlovića da je uspio nakon dugo vremena da naplati konavoski dohodak. Dubrovčani su prestali biti redovni u svojoj obavezi od 1438. godine kada je Radoslav u sukobu sa Stefanom Vukčićem izgubio Trebinje, a i zbog teškog položaja Bosne i Srbije padom Smedereva 18. avgusta 1439. pod tursku vlast. Kada se situacija u našim zemljama stabilizovala poslije Segedinskog mira i Stefan Tomaš se utvrdio na prijestolju, Republika daje pristanak na isplatu Ivanišu u iznosu od 3.600 perpera za 6 godina (1439-1444).⁷⁸

Dvogodišnje ratovanje između Tomaša i Stefana Vukčića pokazalo je da kralj nije bio u stanju da dovede u pokornost jakog oblasnog feudalca. Da bi podigao autoritet centralne vlasti i obezbijedio mir u državi, morao je ići drugim putem. Ratni metod trebalo je napustiti i mirnim načinom pridobiti vojvodu. Početkom aprila 1446. saznalo se da će se kralj Tomaš oženiti Katarijom, kćerkom vojvode Stefana Vukčića.⁷⁹ Svadba je obavljena sredinom maja u Milodražu i tom su prilikom kralj i vojvoda jedan drugom iskazali počasti. Ivaniš u znak neslaganja s tom novom politikom nije htio da se pridruži svečanostima. Tomaš mu šalje poslanike i očekuje odgovor, da bi znao šta će dalje da radi.⁸⁰ Koliko znamo do sukoba nije došlo. Kada je kralj izdao u Vranduku 22. avgusta povelju sinovima vojvode Ivaniša Dragišića, kojom im je darovao grad Ključ i druga mjesta, uz Stefana Vukčića i drugu vlastelu prisutan je i

DAD, Cons. Rog., IX, 170.; Ђоровић В. 1940. 475.

⁷⁶ Ђирковић С. 1964.6). 90-91.

⁷⁷ Isto. 91.; Isti. 1964.a). 280.

⁷⁸ "Radoe Osdrisalich et Miothos Zurich, ambassiatorees voyvode Juanis radossau Paulovich", dobijaju 3.600 perpera "pro tributo Canalis sex annorum finitorum die primo novembris 1444" (12. 7. 1445. g.), DAD, Diversa Notariae (dalje: Div. Not.), XXIX, 113. Usporedi: Динић М. 1935. 249. нап. 12.

⁷⁹ Ђирковић С. 1964.a). 280.

⁸⁰ (31. 5. 1446. g.), DAD, Lett. di Lev., XIII, 206. Usporedi: Ђирковић С. 1964.6). 93.

Ivaniš Pavlović.⁸¹ Nakon svadbenog ceremonijala, Tomaš i Katarina su otišli na još jedan, u Mile na krunisanje.

Pomirenje kralja i Kosače donijelo je Bosni stanje reda. Vlastela se izmirla, a i položaj prema vanjskom svijetu je uveliko popravljen. Tomaš je imao dobre odnose sa Venecijom, a Stefan sa Turcima i Aragoncima. Zbog unutrašnjih borbi Mađari su se zabavili u svojoj kući.

To će trajati dvije godine, za koje se ne zna ništa o unutrašnjim sukobima bosanskih velikaša.⁸² A onda počinje sve po starom, jer se nije dao zaustaviti od kraja XIV vijeka započeti proces u kojem se vlasteoska moć i posjed šire na račun svojih susjeda. Povod su loši odnosi između Tomaša i despota Đurđa oko Srebrenice. Stefan napušta kralja i prilazi despotu. Rat vođen u jesen 1448. između novoga hercega i Tomaša je obustavljen, ali samo privremeno, do početka sljedeće godine. Kralj nastoji da dobije savezništvo Venecije, ali ne uspijeva. Protivnici ratuju krajem aprila ili početkom maja negdje u blizini Neretve. Bezbjednost stanovnika Drijeva je ugrožena.⁸³ Za saveznike Tomaš ima ponovo Pavloviće, jer za Petra, mlađeg brata Ivaniševog, postoji sigurna vijest da je u proljeće 1449. bio u neprijateljstvu sa hercegom.⁸⁴

U ovoj 1449. godini Ivaniš je proslavio svoju svadbu. Republika je 26. maja donijela odluku da prihvati njegov poziv u svatove i da mu se kao dar u

⁸¹ Miklosich F. 1858. 438-441; Ђирковић С. 1964.а). 281.

⁸² Ђирковић С. 1964.а). 288.

⁸³ Isti. 1964.б). 120.

⁸⁴ Citiramo radi veće preciznosti iz doktorske disertacije S. Ćirkovića (*Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*) napomenu pod. br. 5, na str. 120: "За време quadragesime, тј. од 2. марта до 13. априла 1449. Орсаг Соркочевић, дубровачки властелин, унајмио је у Горажду Радоја Винарића, херцеговог човека, са три коња да му пренесе тканине кроз област Петра Павловића. Радоје је скренуо пажњу да се може десити да му тамо одузму коње јер: [...] nos habemus guerram cum dicto voivoda /Pethar/. Орсаг је преузео ризик, а Радоје је заиста изгубио коње. Соркочевић је два исплатио, а Радоје је добио од херцега дозволу да одузме коња било ком Дубровчанину изузев Марину Гундулићу и сину Ђорђа Гучетића. Коња је одузео Стефану Пријевићу, па је настао веома заплетен спор између оштећеног и наследника Орсата Соркочевића, Lam. de foris (Lamenta de foris) XXII, 287-287v, 3. XII 1449. Cons. Minus (Consilium Minus) XII (a ne XI као у наведеном djelu – opaska B.N.) 14 i 18 a tergo 7. V 1450. gdje se kaže da je sve bilo prošle quadragesime [...] in locis de Juanis Paulovich propter discordiam que tunc erat ipsum et chercech Stiepanum [...]".

sviti pokloni 500 perpera.⁸⁵ Da bi svadbu uvećao, Dubrovnik će poslati i svoje pifare i trumbetare.⁸⁶

Kosača se kasnije izmirio sa Ivanišem. On u Dubrovniku februara 1450. traži ljekara za svoga sestrića.⁸⁷ Ovaj se ipak od bolesti, samo ne znamo koje, nije mogao spasiti. Umro je u novembru⁸⁸, u 27. godini života, relativno mlad da bi se mogao više iskazati. Nešto ranije umrla mu je majka Teodora.⁸⁹ Periodu bosanske istorije, u kojem je i kraj njene državnosti ostali su da budu sudionici Ivaniševa braća, vojvoda Petar i knez Nikola.

Vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović

Uporedo s ratom između kralja Tomaša i hercega javljaju se nesuglasice između Kosače i Republike sv. Vlaha. Zapleti nastaju oko grada Novog, gdje je poslije dužih priprema, marta 1449. godine počela da radi Stefanova tkaonica i da se od tvrđave stvara konkurentska varoš Dubrovniku i Kotoru. Postupak s Novim, te hercegovine mjere u širem privrednom smislu, kao u trgovini stokom, soli, povećanju prolaznih carina i uvođenju novih uslova za transport robe, slamale su stari red običaja i ugovora čuvanih od primorskih trgovaca. Kada se na ovo nadovezalo i ometanje trgovaca oduzimanjem robe, Republika je dobila priliku da zabrani kretanje svojim ljudima kroz njegovu zemlju. Odluka o zabrani se donosi 18. jula 1450, da bi bila potvrđena zadnji dan tog mjeseca i ostala na snazi od početka rata i za sav period neprijateljstva.⁹⁰ Obustava trgovine je dobila karakter blokade. Štetu je imao da podnosi Dubrovnik, još

⁸⁵ O ovome se raspravlja 24. maja: [...] “qui nos invitat ad nuptias” (24. 5. 1449. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 75, a potvrđuje 26. maja Cons. Maius, IX, 34-35 (26. 5. 1449. g.). Uporedi: Ђоровић В. 1939. 140.

⁸⁶ DAD, Cons. Rog., XI (27. 5. 1449. g.); Cons. Maius, IX, 35v (27. 5. 1449. g.). Uporedi: Ђоровић В. 1939. 140.

⁸⁷ [...] “pro eundo ad medendum Juanis Paulovich” (9. 2. 1450. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 152; (10. 2. 1450. g.), Cons. Maius, IX, 99v. Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 120. нап. 5.

⁸⁸ Republika šalje jednog vlastelina: [...] “pro morte Juanis Paulovich ad fratres suos” (28. 9. 1450. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 267. I hercegu je izraženo saučešće (28. 11. 1450. g.). Isto. 268v. Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 120. нап. 5.

⁸⁹ [...] “de visitando cum litteris nostris, scribendo filium domine Theodore, matris vayvode Ivanis nuper defuncte, et etiam Stiepanum, chercech eius fratrem, condolendo se de morte domine Theodore” (27. 8. 1450. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 232.

⁹⁰ Ђирковић С. 1964.6). 133.

više herceg, jer opadanjem prometa na putevima krešu se krila razmahnute mu privrede i prihoda, a uz to se preko njegovog teritorija odvijala i dubrovačka trgovina sa despotovim i turskim oblastima. Da su Dubrovčani politički koristili ovu blokadu, pokazuje način kako su pravili izuzetke. Sve do dana najteže zategnutosti u toku rata odobravao se izvoz stvari za hercegov dvor. Ivanišu Pavloviću, međutim, uskraćivana je dozvola; kad je poslije njegove smrti došao Petar Pavlović, neki posebni razlozi su naveli Dubrovčane da mu odobravaju snabdijevanje.⁹¹

Da bi napao Dubrovnik, Stefan je morao pažljivo pripremiti teren. Imao je pouku iz historije rata Radoslava Pavlovića sa Republikom iz 1430-1432. godine, kako se sukob, naizgled poseban, može iskomplicirati do velike mjere. Okolnosti su mu išle na ruku. U februaru 1451. na sultanski prijesto dolazi ratoborni Mehmed II, budući osvajač Carigrada, od koga je herceg dobio do početka maja u korist neke privilegije protiv Dubrovnika.⁹² Tomaš ratuje sa despotom oko Srebrenice, a u centru mu zemlje, u Hodidjeđu, vladaju Turci. Đurađ na turskom dvoru dobro stoji, ali loše sa Hunjadijem. Dubrovačka nada Ugarska je zatrovana unutrašnjim borbama između stranki Janka Hunjadija i Ladislava Posmrčeta. Republika drži za legalne predstavnike Ugarske kraljevine Janka Hunjadija i Ugarski sabor, ali zato joj u računici otpada hrvatski ban Petar Talovac, koji je bio protivnik i Hunjadija i kralja Tomaša. Uz to, ukoliko bi Mađari nešto poduzeli, herceg se nadao turskom reaganju.

Dubrovnik, iako prepušten sam sebi, nije klonuo duhom. Vlada 14. aprila 1451. nalaže Sigismundu Gučetiću da u traženju saradnje na putu ka ugarskom gubernatoru posjeti bana Petra Talovca i bosanskog kralja Tomaša.⁹³ Kralju Tomašu je, između ostalog, imao savjetovati da bude u slozi i savezu sa Petrom i Nikolom Pavlovićem.⁹⁴

⁹¹ Isto. 134. nap. 7. Zabrana Ivanišu: DAD, Cons. Rog., XI, 238v, 248v (12. 9. i 14. 10. 1450. g.). Odobrenje Petru Pavloviću: Isto. 272 (15. 12. 1450. g.); Isto. XII, 4v (23. 1. 1451. g.). Sredinom aprila 1451. uskratili su i Petru dozvolu za tkanine. Isto. 59 (19. 4. 1451. g.).

⁹² Ђирковић С. 1964.а). 288.

⁹³ DAD, Lett. di Lev., XIV, 73-81 (14. 4. 1451. g.); Gelcich J.– Thallóczy L. 1887. 488-503.

⁹⁴ “Appresso a voi ser Sigismundo che debiate confortar lo prefate re che voglia esser in bon accordio et union con Petar et Nicola Paulouichi” (14. 4. 1451. g.), DAD, Lett. di Lev., XIV, 75.; Gelcich J. – Thallóczy L. 1887. 492.

U junu je herceg ušao u Konavle i osvojio ih, osim grada Sokola. Najamnike je, kao i Dubrovčani, dovodio sa strane, iz Italije. Osim njih, u Kosačinoj vojsci su bili i njegovi vazali sa svojim odredima. Sa strane je hercegu došla u pomoć vojska Petra Pavlovića. Iza smrti Ivaniša ova familija pada jedno vrijeme u punu ovisnost od Kosača i gubi prijašnju ulogu u Bosni. Republika se 21. juna žalila Petru što daje Stefanu vojsku protiv nje, što je docnije Pavlovićev poslanik Vuk odbijao i molio da se ne oduzimaju baštine u Dubrovniku. Republika mu nije vjerovala.⁹⁵

U julu su Dubrovčani i Stefan sklopili usmeno primirje, jer Republika zbog želje za akcijama na dužu stazu nije htjela da se napravi pismeni dokument o pregovorima. U to vrijeme po Stefana povoljna protivnička razjedinjenost na početku rata poče nestajati, a time Dubrovnik dobi priliku za konkretnije djelovanje na realizaciji sklapanja saveza. Hunjadi i despot su se pomirili i postigli sporazum o braku između njihovih familija, a posredovanjem Republike sklopljen je mir između Đurđa i kralja Tomaša nakon trogodišnjeg sukobljavanja. Despot je Kosači krajem jula vratio sve povelje i ugovore u znak prekidanja odnosa. Republika 18. avgusta uputi Aloviza Gučetića bosanskom kralju s projektom ugovora o savezu protiv Stefana.⁹⁶ Tomašu će se preporučiti da privuče na svoju stranu Pavloviće.⁹⁷ Međutim, u Tomaševoj povelji Dubrovniku izdatoj u Bobovcu 18. decembra 1451. godine, gdje on sklapa savez sa Republikom protiv hercega Stefana među prisutnom vlastelom ne vidimo Pavloviće.⁹⁸

Dalje odnose između Dubrovnika i Kosače određivat će događaj od 24. novembra 1451. kada je sklopljen mir između Turske i Ugarske, koji je, između ostalog, zabranjivao Stefanu da napada i uznemirava Republiku. To je dobro za Dubrovnik, a nepovoljno za Kosaču, jer taj ugovor ne utiče na odnose među turskim vazalima. U januaru 1452. u Dubrovnik je došao sultanov poslanik Murat da vrati Republici Konavle. On posreduje za mir o kome je napravljena i pismena isprava. Činilo se da je rat završen. Dubrovnik razoružava svoje brodove, ali najamnike u predviđanju novih sukoba zadržava. Zai-

⁹⁵ Ђирковић С. 1964.6). 154. нап. 40.

⁹⁶ DAD, Lett. di Lev., XIV, 87v-90v (18. 8. 1451. g.); Ђирковић С. 1964.6). 161-162.

⁹⁷ DAD, Lett. di Lev., XIV, 89v (18. 8. 1451. g.).

⁹⁸ Стојановић Љ. 1934. I/1. 118-121.

sta, poslije odlaska Murata Stefan ponovo zaposjeda Konavle, a Dubrovčani se žale na Porti zbog njegovog postupka i traže novog turskog poslanika. I prije nego što će se on pojaviti, 29. marta 1452. izbija duže vremena pripremana pobuna protiv hercega, kojoj je na čelu njegov sin Vladislav. Početkom aprila sin-urotnik je zavladao cijelim Humom, osim Ljubuškog. Dubrovčani su se dali na novčano, vojno i diplomatsko pomaganje zavjerenika.

Stvoren je i savez između Tomaša i Vladislava, te se očekivao dolazak kraljeve vojske i vojvode Petra Vojsalića u Hum.⁹⁹ Sredinom aprila u Dubrovnik dolazi novi turski poslanik, te herceg mora konačno da vrati Konavle. Međutim, ni protivnicima hercegovim ne ide najbolje. Pojavljuje se razdor čiji je glavni uzrok bio u podjeli Stefanovih zemalja. Kralj Tomaš uz potporu Ivaniša Vlatkovića želi da Blagaj postane njegov i od Vladislava traži taj grad. Ovaj opet, da bi ga ustupio, tražio je da ga Tomaš učini gospodarem oblasti od Čemerna do mora. Kralj je saglasan s tim, ali je problem u tome što je Blagaj u oblasti Vladislavljevoj, te ovaj može da ga preda direktno kralju, a oblast koju je Tomaš trebao u naknadu da dâ čekala je osvajanje. Dubrovčani su se angažovali da otklone uzroke nesporazuma time što bi oni preuzeli Blagaj i predali ga kralju, ali po njegovom ispunjenju obaveza prema Vladislavu. To Tomaša neće zadovoljiti i on 10. juna napušta Goricu i odlazi u Blato¹⁰⁰, da bi 14. ili 15. juna došlo do nekakvog sporazuma između njega, Vladislava i Ivaniša. Istovremeno je kraljev logor centar diplomatske aktivnosti, jer vidimo poslanstvo iz Ugarske, poklisare Pavlovića i sultanovog sklava.¹⁰¹

Krajem juna u Dubrovniku se saznaje za dolazak novog sultanovog sklava, trećeg po redu. Kad je prispio u Dubrovnik, s njim su bili poslanik despota Đurđa, jedan čovjek Pavlovića, i hercegovci poslanici.¹⁰² Cilj dolaska mu je u ime izvršenja sultanove naredbe da Stefan nadoknadi ratnu štetu Republici nanijetu od vremena ugarsko-turskog rata. Međutim, u zadatku kao da ne žuri. Stefanovi poslanici u toku pregovora napuštaju Dubrovnik i time odugovlače sprovođenje naređenja.

Poslije dugih pregovora dolazi do mira. O tome herceg 10. aprila 1454.

⁹⁹ Ђирковић С. 1964.а). 303-304.

¹⁰⁰ Исти. 1964.б). 181.

¹⁰¹ Исто. 182.

¹⁰² DAD, Cons. Rog., XIII, 45v (3. 7. 1452. g.); Isto, 46v (4. 7. 1452. g.); Ђирковић С. 1964.б). 183.

izdaje povelju, da bi Republika pred njim 4. maja pročitala svoju. Tek su od tada Dubrovčani računali da je mir sklopljen. Trogodišnje ratovanje koje ih je ekonomski iscrpilo suparnicima nije promijenilo granice.

Kada je došlo do mira između Republike i hercega, stvorila se mogućnost i popravljajanja odnosa između Pavlovića i Dubrovnika. Još prije, 26. oktobra 1453. Republika traži da vojvoda Petar Pavlović pošalje poslanstvo za obnavljanje prijateljstva.¹⁰³ Senat 12. jula 1454. donosi odluku da se Pavlovićima plati interes od uloženog kapitala i tribut od tri godine koliko je trajao rat sa Kosačom¹⁰⁴, a 15. su vojvoda Petar i knez Nikola potvrdili Republici njihov stari dio Konavala sa Sokolom i Vitaljinom i Cavtatom, kao i povlastice o trgovini.¹⁰⁵ Povelja je izdana u Dubrovniku sa dodatkom pisanim u Borču.¹⁰⁶

Jakovu Buniću, dubrovačkom poklisaru koji ide kod ugarskog gubernatora Janka Hunjadija i srpskog despota Đurđa, Republika u naputku od 2. novembra nalaže da svrati kod Pavlovića, gdje će regulisati pitanja otete robe i preporučiti im budućnost trgovaca i trgovine dubrovačke.¹⁰⁷ Kod Hunjadija i despota Bunić, između ostalog, treba da postigne da ovi, kada otpreme njihove poslanike imperatoru turskom, izmole da otpremi sklava kralju Bosne i hercegu Stefanu i Pavloviću i drugoj gospodi Bosne u zapovijedi da imaju paziti povelje i pisma i da ne čine novine protiv Republike i trgovaca.¹⁰⁸

Republika šalje 10. maja 1454. tri poslanika sa darovima i tkaninama, te većim brojem muzičara prema Sokolu, gdje se očekivalo da će biti obavljene zajedničke svadbe hercega Stefana i njegovog sina Vlatka. Nakon veselja su dubrovački poslanici Nikola Kabužić i Mihailo Bucinjolić trebali da idu na dvor Petra Pavlovića, koji se takođe ženio i da u okviru toga dobiju zakletvu

¹⁰³ [...] “quod voyvode Petar mittat huc suos bonos homines pro loquendo nobiscum et pro renovando amititiam et faciendo bonam pacem” (26. 10. 1453. g.), DAD, Cons. Rog., XIII, 251. Uporedi: Ђирковић С. 1964.6). 211. нап. 44. Ovo je kod prof. Sime Ćirkovića u okviru 1454, a spada pod 1453. godinu.

¹⁰⁴ [...] “etiam diffalcandi tributum pro Canali pro tribus annis quibus habuimus guerram” (12. 7. 1454. g.), DAD, Cons. Rog., XIV, 72. Uporedi: Динић М. 1935. 249-250. нап. 18.

¹⁰⁵ Стојановић Љ. 1934. I/2. 148-151.

¹⁰⁶ Станојевић С. 1923. 18.; Ćremošnik G. 1952. 116-117.

¹⁰⁷ DAD, Lett. di Lev., XIV, 157-157v (2. 11. 1454. g.). Радонић Ј. I/2. 566-567.

¹⁰⁸ DAD, Lett. di Lev., XIV, 160 (2. 11. 1454. g.). Радонић Ј. I/2. 572.

kod potvrđivanja privilegija i preporuku za trgovce.¹⁰⁹ Kasnije se Petru Pavloviću rodio sin kome više neće biti pomena u izvorima.¹¹⁰

Dok su na našem prostoru ratovali herceg Stefan Vukčić i Dubrovnik, sultan Mehmed II je 1453. godine osvojio Carigrad. Slijedeći sultanov pohod je usmjeren protiv Smedereva i Beograda. Pripremajući se za njega, Mehmed II je početkom 1456, u odnosu na vazale, počeo da obnavlja običaje koji su nekad vladali pod Muratom i Bajazitom. Tako je tražio od kralja Tomaša 10.000

¹⁰⁹ “Commettemo cum el nome di dio et del glorioso maritre et pontifice misser sancto Bisasio confaloner nostro che habiando levato el comiato dal signor cherzech cum li doi terzi di fameglii et doi terzi di cavalli et doi terzi di la spexa et cum li piffari et trombeti dobiati a dretura andar dove sentireti esser el suprascripto vaivoda Pethar Paulovich. Allo qual essendo gionto presentata prima la lettera di credenza fareti el conveniente salute per parte del Rettor et zentilhomeni. Poi direti como seti mandati ad allegrarse cum luy ad questa soa allegreza et noze et cerca questo facto usareti quelle parole le qual se convignerano fazendo commemoratione della bona amicia tra la signoria nostra et li soi precessori. Et etiam fazendoli et dandoli la bundictione como se suole in simili casi. Per lo simile vi amarezareti cum conte Nicola fratello del ditto vaivoda Pethar. Mandenove el dono el qual era comprato per conte Vladissavo zoe tanti panni quanti donasti al conte Vlatcho el qual dono presentareti al ditto vaivoda Pethar quando el sentera in tavola cum la noviza el primo disnar da puo che sereti gionti della. Insuper attendereti cum el ditto vaivoda Pethar et cum conte Nicola suo frar che vogliano sacramentar lor et lor gentilhomeni li quali se troverano della per confirmatione del privilegio el qual ne fexe el suo ambassador del qual privilegio vi mandemo una copia per vostra instructione et diceti che avanti non havemo mandato per far questi sacramenti prima per molte infermita, le qual l'anno passato forno nella citta nostra ulterius le divisione le qual erano tra noy et lo signor cherzech. Cercha queste caxone, zoe del cortizar presentar et far la confirmatione delle poveglie stareti apresso el ditto vaivoda Pethar. Da 4, 5 in 8 zorni in liberta vostra poy raccomandando li merchandanti nostri levareti lo comiato et tornarete a casa. Et sello ritorno schontrasti cherzech cum li fioli voltative alloro et salutateli per parte nostra [167] Item al ditto vaivoda Pethar direti che essendo venuto a noy el suo ambassador ad significarne de queste soe noze et ad convitarne ad esse noze noy fossemo molto allegri della consolatione sua et di bona voglia acceptasemo di mandar li ambasciatori nostri. Ma perche la cossa e stata presta non possando noy cussi presto provedi di altri ambasciatori deliberassimo mandar voy per alegrarse cum luy ad questa soa consolatione et fargli quello honor che se conviene tra li boni amixi. Item siando confermata la poveglia cum opportuni sacramenti da poy lo pregareti chel voglia pagar a Marini de Buchia et ad altri nostri quello che debono haver da lui et etiam vi agravareti della morte di Vlacussa Pelliozich et pregrati da puo chel ditto Vlacussa ha persa la vita esso vaivoda voglia proveder che al mancho sia restituito el suo haver perche tal haver e di altri mercadanti nostri li quali dovevano haver da esso Vlacussa [167v]” (30. 5. 1455. g.), DAD, Lett. di Lev., XIV, 167-167v.

¹¹⁰ “Prima pars est de donando Pauco Mircouich, Bosidaro diach ambasciatoris hercech Stipani et Pauco filio voivode Pethar Paulovich” (20. 2. 1459. g.), DAD, Cons. Maius, XI, 97v.

tovara namirnica, od hercega Stefana 8.000, a od Petra Pavlovića 4.000, te da se lično sa vojskom pridruže pohodu. Od Tomaša je još zahtijevao da mu preda četiri svoja grada i to Bistrički u Livanjskom polju, strateški važan za prodiranje u Dalmaciju, drugi na putu za Ugarsku i dva u srcu Bosne. Odgovor sve trojice bio je isti – da će plaćati uobičajeni danak kao i ranijim carevima.¹¹¹

U vrijeme ove vojne Dubrovnik nije bio neposredno ugrožen od Turaka. Republika sa strane prati turske pripreme i o tome izvještava Ugarsku. Međutim, događaji koji dolaze dovode do napetosti odnose između turskih vlasti i dubrovačkih trgovaca. Turci zauzimaju teritoriju despotovu. Republici se putevi tamo zatvaraju. Ta nesigurnost je i u Bosni, kako zbog sukoba između hercega i Ivaniša Vlatkovića, *“a onda i zbog turske privredne politike, koju su morala da sprovede i bosanska gospoda, stalno kontrolisana od turskih činovnika i pod pritiskom turskog garnizona u Vrhbosni”*.¹¹² Uopšte, u odnosima Bosne sa Republikom sv. Vlaha permanentno je dominiralo pitanje oduzetog srebra i sigurnosti puteva. Dubrovčani uviđaju da bezbjednost trgovaca u unutrašnjosti zemlje zavisi na prvom mjestu od Turaka. *“Чињеница да су сребро одузимали и краљ Томаш и Петар Павловић показује да се није радило о нерасположењу наше властеле, већ о строгим турским наредбама. Фојничким трговцима је кнез Павле Клешић рекао да је султанов склав наредио да се све сребро мора носити у Турску. Херцег кроз чију земљу су пролазили путеви имао је наређење да спречава покушаје да се сребро кришом односи у Приморје”*.¹¹³ Dubrovčani su odlučili 6. aprila 1456, još neobaviješteni o pozadini zapljene, da zamole turskog poslanika da posreduje kod vojvode Petra Pavlovića i da vrati srebro i dukate dubrovačkim trgovcima koje im bijaše oduzeo.¹¹⁴ Krivice je bilo i na dubrovačkoj strani, jer pojedini trgovci Republike koristili su smutno vrijeme da se obogate na bilo koji način.

Dubrovčani su dopadali i turskog ropstva, mada nisu ratovali s Turcima. Svaka osmanlijska provala na teritoriji Republike završavala se odvođenjem ljudi i stoke. U ropstvo se Turcima moglo dopasti indirektnim putem, kao u

¹¹¹ Ђирковић С. 1964.а). 311.; Исти. 1964.б). 227.

¹¹² Божић И. 1952. 141.

¹¹³ Ђирковић С. 1964.б). 233.

¹¹⁴ DAD, Cons. Rog., XIV, 280v (6. 5. 1456. g.). Uporedi: Ђоровић В. 1940. 520.; Божић И. 1952. 141.

slučaju Radovana Milatovića, koji je 1457. godine tužio petoricu Pavlovićevih ljudi da su ga na putu opljačkali, a onda prodali Turcima.¹¹⁵

Poslije pada Carigrada i Srbije postalo je jasno da je Bosna na redu. U njoj će početi rad na slozi. Neki feudalc koji su se ranije oslanjali na Turke, kao na primjer herceg Stefan Vukčić, trgnut će se i pomiriti s novim kraljem Stefanom Tomaševićem. Inače, i Tomašević je gledao da se sa svojim protivnicima izmiri. Tako vječnom pretendentu na bosansku krunu Radivoju 18. septembra 1461. godine u Bobovcu izda ispravu kojom potvrdi sve zemlje i gradove podijeljene mu još od kralja Tomaša. Povelju potvrdiše herceg Stefan sa sinovima, te vojvode Petar Pavlović, Pavao Klešić, Ivaniš Vlatković, Pavao Čubretić i drugi.¹¹⁶ Zadržat ćemo se na pitanju autentičnosti ove darovnice sadržane u Fojničkoj i Lašvanskoj hronici. *“После турског освајања једино су фрањевачки манастири, настали у деценијама уочи пада Босне, одржавали некакав културни континуитет. Али и они су се сувише доцкан појавили и премало су урасли у босанско друштво, да би могли да буду, у правом смислу, чувари и преносиоци историјских традиција. То јасно показују две хронике које су у њима настале: Фојничка (из друге половине XVII века) и хроника фра Николе Лашванина (из краја XVIII в.). За старију историју Босне оне имају, као што је с разлогом речено, ‘свега неколико и то сасвим помућених и непоузданих вести’ (В. Ђоровић)”*.¹¹⁷ Evo kako fra Julijan Jelenić gleda na 18. septembar 1461. godine, ali kao na prilog podređen koncepciji socijalnog i političkog djelovanja bosanskih franjevaca “za Boga, svoga vladara i narod”: *“Okolnost, da je posljednji bosanski kralj prije turske navale s moćmi sv. Luke i kraljicama odpremio iz Jajca u Dalmaciju i nekoliko franjevaca, te da su obje potražile gostoljublje kod franjevačkog reda, svjedoči kojim je duhom disao i onaj zadnji ogranak narodne dinastije i kako je uskim vezom bio skopčan s franjevačkim redom. Ove riječi našega Batinica potvrđuje i ona iz 1461. darovnica Stjepana Tomaševića, kojom ovaj svoga strica radivoja obdaruje s gradom Komotinom, gorom Bočcem itd., te ga sa svim njegovim posjedima predaje pod zaštitu u ruke mnogopoštovanom u Isuskrstu*

¹¹⁵ Динић М. 1967.а). 120.

¹¹⁶ Truhelka Ć. 1909. 446-448.

¹¹⁷ Ђирковић С. 1964.а). 13. Уреди: Ђоровић В. 1940. 11.

fratru Filipu vikaru bosanskom".¹¹⁸ "Neki ovu darovnicu, koja se u bosančici i u Fojničkoj i Lašvanskoj hronici nalazi, drže sumnjivu. Nu s tim se puno ne slabi naša tvrdnja, jer, ako bi i bila lažna, ipak se je morala osnovati na odnošajima bosanskih franjevacu i kralja Tomaševića".¹¹⁹ Mi ovo shvatamo kao falsifikat, ali i pretpostavljamo da se sve tako moglo i desiti, jer je sva situacija onovremenu Bosnu upućivala na mudriji politički kurs.

Vojvodu Petra Pavlovića ponovno susrećemo kraj Tomaševića kada se ovaj krunisao u Jajcu "вероватно 17. новембра 1461, на дан Гргура Чудотворца кога је Пије II по жељи краљевој десет дана раније прогласио за заштитника Босне".¹²⁰ Da se Sabor sastao, pokazuje nam Tomaševićeva povelja data Dubrovčanima 23. novembra kojom im potvrđuje Nove zemlje, Konavle i trgovačke povlastice i na njoj imena osam velikih vojvoda, predstavnika najjačih familija iz raznih krajeva – do tada, koliko znamo diplomatsku istoriju Bosne, najveći broj.¹²¹ Nije bilo samo u pitanju to što se na glavu bosanskog kralja prvi put stavlja kruna poslata iz Rima, već i zbijanje u atmosferi dolazeće opasnosti.

Kada se ovako otvoreno pristupalo Zapadu, trebalo se i osigurati kod njega. Kralj i Stefan traže pomoć i skloništa kod Mletaka, dok se vojvoda Petar Pavlović obraća Dubrovačkoj republici. Ova mu 19. decembra odbija zajam od 1.000 dukata¹²², a početkom juna 1462. majstora za bombe i baliste.¹²³ Republika sv. Vlaha je vjerovatno iz straha od Turaka ove molbe odbijala.

Nadajući se pomoći hrišćanske koalicije koju je organizovao papa, Stefan Tomašević je otkazao plaćanje danka sultanu. Ali, kad se ta vanjska potpora pokazala više kao fiktivna, kralj se obraća Porti s molbom na primirje od 15 godina, što ova njegovim poslanicima i obećava, krijući stvarnu namjeru sultanovu da osvoji Bosnu. Tako će i biti. Nekoliko dana poslije odlaska

¹¹⁸ Jelenić J. 1912. 93-94.

¹¹⁹ Isto. 94. nap. 1.

¹²⁰ Динић М. 1955. 37.

¹²¹ Стојановић Љ. 1934. I/2. 162-165.

¹²² [...] "respondendi Radiz Boganouich ambassiatori voyvode Pethari Paulovich se excusadi pro mutuo ducatorum mille" (19. 12. 1461. g.), DAD, Cons. Rog., XVII, 36v.

¹²³ [...] "litteris habitis a voyvoda Pethar Pavlovich pro requisitione, quam fecit de uno magistro bombardarum et balistarum, se excusando" (4. 6. 1462. g.), DAD, Cons. Rog., XVII, 97. Uprredi: Динић М. 1934. 81.; Ђоровић В. 1940. 574. nap. 3.

bosanskog poslanstva krenuo je sultan Mehmed II s vojskom preko Skoplja, Kosova i Sjenice za njim i početkom maja 1463. stigao u oblast Pavlovića i Kovačevića, pa odatle brzim maršom u Gornju Bosnu i Ključ na Krajini. Na putu osvojenja isjekao je mnogo plemstva zajedno sa Stefanom Tomaševićem, da bi se 7. jula našao ponovo u Sjenici, a 17. u Skoplju. Kako su završili Petar i Nikola Pavlović? Sudbina im je prilično nepoznata. Petar se zadnji put spominje 4. i 7. februara prilikom nagrađivanja njegovih svirača koji su počastvovali Dubrovnik za praznik Sv. Vlaha.¹²⁴ Kada je Mehmed II zauzeo Bosnu, prvo je naišao na oblast Pavlovića. Da li je tu bilo otpora i kako su se oni ponijeli, to ne znamo. Jedino je sigurno, na osnovu Dubrovačkog arhiva, da se oni poslije 1463. više ne spominju, osim u slučajevima njihove zaostavštine i konavskog dohotka koje je Turska tražila od Republike sv. Vlaha, što ćemo kasnije pokazati. Vojvodi Petru i knezu Nikoli ne zna se ni grob.¹²⁵ Njihovo područje, kao i ostali dio Bosne i kasnije Hercegovine, ušlo je u sklop Turskog imperija. Navest ćemo i domišljanja raznih historičara o posljednjim danima ove porodice. Kod jednih prevladava mišljenje da je sultan prilikom zauzimanja Bosne posjekao obojicu¹²⁶, a drugi, prilično oslonjeni na turske hroničare Ašik-pašu i Dursun-bega, samo jednog, ali kojeg?¹²⁷

Pavlovića zemlja

Historijsko-geografskim pitanjem lokalizovanja opsega i granice oblasti Pavlovića bavili su se Vladislav Skarić, Đoko Mazalić i Hazim Šabanović.¹²⁸ Mi ćemo ovdje uglavnom omeđivati teritorij ove porodice u vremenu njene propasti.

Njihovi preci su počeli iz predjela gdje je današnji rogatički kraj, ili u širem smislu, oblast od Sarajeva do Drine i od Spreče do rijeke Prače, što će predstavljati njihovu, mogli bismo reći, i geografski prirodnu zemlju, do kul-

¹²⁴ DAD, Cons. Rog., XVII, 179 (4. 2. 1463. g.); Cons. Maius, XII, 115 (7. 2. 1463. g.).

¹²⁵ Mazalić Đ. 1942. 83.

¹²⁶ Јиречек К. 1952. 393.; Skarić V. 1930. 10.; Čubrilović V. 372-273.; *Historija naroda Jugoslavije I*. 1953. 609.

¹²⁷ Ђоровић В. 1940. 556; Елезовић Г. 1940. 596. 614; Mazalić Đ. 1942. 48-49; Šabanović H. 1959. 39; Handžić A. 1975. 329.

¹²⁸ Скарић В. 1922. 184-188; Mazalić Đ. 1942. 31-94; Isti. 1949/50. 219-223; Šabanović H. 1958. 177-220; Isti. 1959.

minacionog perioda kada je Pavle Radenović pobijedio Sankoviće i osvojio: Trebinje, Bileću, Klobuk sa župom Vrm i Konavle. Za Radoslava počinje osipanje ovog prostranstva prodajom Konavala 1426. godine Republici sv. Vlaha i osvajanjima od strane Stefana Vukčića i Turaka. Stefan mu je na jugu počev od zauzimanja Trebinja sa okolnim župama 1438. prisvojio sve, osim Klobuka i katuna vlaha Žurovića. Kosača će dobiti Klobuk po Radoslavljevoj smrti, a na osnovu ugovora u proljeće 1442. sa Teodorom i Radoslavljevim sinovima, dok će jedino Vlasi Žurovići čija su se sela nalazila iznad Rijeke dubrovačke, ostati do kraja u vlasti Pavlovića.¹²⁹ Kao minimalni ostatak u Primorju, istina drugog karaktera, mogla bi se uračunati zemlja koju su Pavlovići kao dubrovačka vlastela dobili u Konavlima pri podjeli ovih 1427, te njihovih Planina 1442. godine.¹³⁰

U Bosni ostaje pitanje Olova, glavnog posjeda Pavlovića i vremenska granica uspostavljanja dvovlašća između njih i Turaka u Vrhbosni.

Nema podataka koji bi govorili o rudarskoj aktivnosti na teritoriji Kosačine zemlje, a on ipak izvozi olovo u Dubrovnik, Veneciju i Apuliju. Profesor Sima M. Ćirković je vjerovanja da je Stefan do njega dolazio kupovinom kao i drugi trgovci i pretpostavke o ubiranju dijela olovske carine zasnovane na osnovu povelje kralja Fridriha III iz 1448. godine, gdje se Stefanu pri potvrđivanju posjeda iza svih gradova spominje na kraju i dominium Czarina Olofska.¹³¹ Pretpostavci je korijen i u vojnopolitičkom odnosu snaga. Ako je Sandalj još u vremenu kada su Pavlovići bili daleko snažniji uspio da obezbijedi ubiranje dijela prihoda olovske carine, zašto to ne bi mogao i Stefan Vukčić, naročito za Petra i Nikole Pavlovića, s kojima, po prof. Ćirkoviću, ova familija pada gotovo u vazalni položaj prema Kosači: davali su mu vojsku u ratu sa Dubrovnikom i ostali zavisni sve do svoje propasti.¹³²

Poći ćemo drugim putem, oslonjeni na sumnju dr. Mihaila Dinića, koju i prof. Ćirković iznosi.¹³³ To što je Olovo prilično udaljeno od hercegovih zemalja nije značilo da sa Kosačama nije imalo nekog dodira. U srednjovjekovnoj

¹²⁹ Динић М. 1940. 167-168.

¹³⁰ Godine 1427. dobio je vojvoda Radoslav 19, a Ivaniš sa braćom Petrom i Nikolom 1442. godine 5 četvrtina. Uporedi: Грујић Р. 1926. 58. нап. 58.

¹³¹ Ћирковић С. 1964.6). 138-139.

¹³² Исто. 139.

¹³³ Динић М. 1940. 234; Ћирковић С. 1964.6). 139. нап. 101.

su Bosni po nekom pravilu na nekim mjestima susjedne velikaške familije imale pravo da dijele carine. Tako je u Drijevim Sandalj Hranić kao vlasnik trga uzimao polovinu carine, a drugu su dijelili Pavlovići i Radivojevići. Tako je bilo i sa Olovom, gdje se Sandalj spominje kao suvlasnik te carine prvi put 1418. godine.¹³⁴ Po izmirenju Kosača i Pavlovića nakon Konavoskog rata Radoslav je ponovo uživao četvrtinu drijevske carine, te je vjerovatno i u Olovu ostalo po starom, sve dok Stefan nije istisnuo Radoslava iz Drijeva i primorja. “Тако ниско Павловићи нису били пали да би после свега тога морали трпети херцега у Олову”.¹³⁵ Ivaniš je neovisan o Vukčiću. Svaki kraljev rat protiv njega on aktivno podržava. Njegove i braće mu Petra i Nikole razrješnice računa Dubrovčanima Nikši i Maroju Buniću iz 1447-1448. godine pokazuju da su Pavlovići držali olovsku carinu.¹³⁶ Ona povelja Fridriha III iz 1448. godine više reflektuje želje hercega Stefana nego faktično stanje. Pomena olovске carine u Stefanovim rukama, osim ovdje nema ni u vremenu hercegogovog rata sa Dubrovnikom, kada su mu Petar i Nikola davali vojsku, a ni u godinama koje slijede do pada pod tursku vlast.¹³⁷

Za pitanje vremenske granice uspostavljanja dvovlašća između Pavlovića i Turaka u Vrhbosni stoji na raspolaganju turski defter iz 1455. godine, koji predstavlja sumarni katastarski popis oblasti kojom je tada upravljao Isa-beg Ishaković. On je značajan po tome što prvi popisuje Bosnu, istina jedan njen dio, što spada među najstarije sačuvane turske katastarske popise naših zemalja i dozvoljava da upoznamo pojam, postanak, teritorijalni opseg, naselja, unutrašnje stanje i uređenje Bosanskog krajišta prije pada cijele Bosne pod tursku vlast.¹³⁸

U pojmovnom smislu Bosansko krajište je teritorij grada Hodidjeda i župe Vrhbosne kojim su Turci ovladali prije pada Bosanskog kraljevstva pod tursku vlast i osnivanja Bosanskog sandžaka. Vrijeme postanka mu je proljeće 1448. godine, kada je izvršena turska provala od koje datira njihova defini-

¹³⁴ Динић М. 1940. 234.

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ Стојановић Љ. 1934. I/2. 110-111.

¹³⁷ [...] “de Olovo partium Bosne territorii vojvode Pethari Paulovich et comitis Nicole eius fratris” (10. 7. 1462. g.), DAD, Duversa Notariae (dalje: Div. Not.), 78v; Ђирковић С. 1964.6). 139. нап. 101.

¹³⁸ Šabanović H. 1958. 177.

tivna vlast u ovom kraju. Da je ta stalnost bila prije uspostavljanja, ostavila bi traga u ovom defteru. Prvobitna teritorija ovoga krajišta je grad Hodidjed sa bližom okolinom, po kojem se ovaj vilajet najprije i nazivao. Sem ovoga naziva u izvoru iz 1455. godine postoji još jedno tursko ime za Bosansko krajište; Vilayet Saray-ovasi (Vilajet Sarajevsko polje), koje je mlađe od prvog i korijen vuče od Sarajeva, novog političkog centra toga vilajeta.¹³⁹ Defter pokazuje da se ovo krajište do 1455. proširilo na cijelu Vrhbosnu, tj. cijelo Sarajevsko polje i okolne planinske predjele. U okviru vilajeta postojale su dvije vrste naselja sa različitim državnopravnim položajem i feudalnim društvenim odnosima. U jednama je bila puna turska vlast, a druga su i dalje u vlasti Pavlovića, a koncentrisana u maloj župi Tilavi. Njihov broj je iznosio četrdeset sela sa: 88 kuća raje, 46 kuća vojnika, 2 kuće baždara.¹⁴⁰ Za njih su Pavlovići plaćali godišnji tribut u iznosu od 300 dukata. Spadala su u has Isa-bega Ishakovića. Ispred popisa sela te "nahije" Tilave nalazi se naslov: "nahija Tilava pripada zemlji Pavlovića (Vilayet-i Pavlo)"¹⁴¹, a zatim bilješka: "Pavlović (Pavlo-oglu) još od Ishak-begovih vremena drži (tu nahiju) pod zakup za 300 dukata (filuri) godišnje".¹⁴²

Iz ovog izvora saznajemo da je u Bosanskom krajištu 1455. godine postojala posebna nahija koja se zvala Tilava, koja je i ranije u Vrhbosni postojala kao mala župa. Zatim, ta nahija pripada zemlji Pavlovoj, tj. zemlji Pavla Radenovića Jablanića, za koga se, kao i za sinove mu, u historijskoj nauci redovno uzima da im je pripadala prije turskog osvajanja, ne samo Tilava nego i cijela Vrhbosna. Ovaj će defter to i potvrditi. Kada kaže da nahija pripada zemlji Pavlovoj, onda je pouzdano da je bila plemenito Pavla Radenovića, a da je Pavlović drži pod zakup još "od Ishak-begovih vremena" dokazuje da su mu i sinovi držali Tilavu. Postavlja se pitanje pripadnosti ostalih dijelova župe Vrhbosne. Podaci ovoga turskoga popisa daju nam mogućnost da i to pitanje pomaknemo sa mrtve tačke. Vidjeli smo da su sela nahije Tilave u ovom popisu popisana zasebno kao neki *corpus separatum* u župi Vrhbosni i da su ona imala poseban državnopravni položaj. Kada pogledamo koja su sve sela

¹³⁹ Isto. 183-184.

¹⁴⁰ Od toga su 22 sela bila naseljena, a ostalih 18 pusta, zapustjela. Isto. 204. i 216.

¹⁴¹ Isto. 184. i 215.

¹⁴² Isto.

upisana u nahiju “Tilavu”, vidimo da ta “nahija” nije predstavljala nikakvu geografsku cjelinu, nego skup sela kojih je bilo na skoro svim perifernim tačkama velike župe Vrhbosne i da je tim selima bio okružen i sam grad Hodidjed. A kad su sva ta sela spadala “Vilayetu Pavlo” i kad su ih 1455. godine držali Pavlovići, nema nikakve sumnje da je ranije, prije turskih osvajanja, cijela župa Vrhbosna pripadala zemlji Pavlovića.

Što se tiče prisutnosti grada Hodidjeda i župe Vrhbosne u poveljama o hercegovim posjedima, mislim da se to može objasniti na taj način da su Turci bili oduzeli jedan dio te župe od Pavlovića. Kako ga nisu mogli sami držati, oni su ga dali svome vazalu hercegu, pa se tako našao u popisu njegovih posjeda. Tako je herceg doista držao dio ove župe sve dok ga nisu definitivno posjeli Turci. Kako god bilo, sasvim je sigurno da ni tada Pavlovići nisu izgubili sve posjede u Vrhbosni i da su oni neke posjede držali i u vrijeme kad su Turci definitivno zavladaali Vrhbosnom. Samo su oni za te posjede plaćali Turcima godišnji tribut od 300 dukata i to “još od Ishak-begova vremena”.¹⁴³

Kada je uspostavljen taj tributarni odnos? Najveći raspon za datiranje toga događaja jeste vrijeme od 1415, kada su Pavlovići postali kletvenici sultanovi, do 1443. godine, kada je Ishak-beg umro. Najmanje je vjerovatno da je taj odnos uspostavljen prije 1420. za Petra Pavlovića; možda se to desilo za Radoslava, prije 1427, ali je najvjerovatnije da je to bilo poslije 1435, a svakako prije 1439. godine, jer se poslije te godine Ishak-beg nije miješao u bosanske odnose direktno, nego njegov sin Isa-beg.

Svakako je u isto vrijeme kada je uspostavljen ovaj tributarni odnos herceg Stefan postao gospodar Hodidjeda i većeg dijela župe Vrhbosne, te su se oni tako 1444. i 1448. godine našli među njegovim posjedima. Tako je ostalo sve do 1448. godine, kada su Hodidjed i pola župe Vrhbosne zaposjeli Turci, dok je “nahija Tilava” i dalje ostala u rukama Pavlovića.¹⁴⁴

Teritorija Pavlovića u vrijeme njenih posljednjih predstavnika obuhvatala bi ove župe i gradove: Višegrad, Dobrun, Hrtar (trg i župu), Brodar, Borač sa Rogaticom, Praču sa Novim ili Pavlovcem, Studenu ili Kamensku, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale, cijelu Romaniju i Olovo. Za neke ćemo dati podatke.

Višegrad se u pisanim dokumentima prvi put spominje 1407. godine.¹⁴⁵

¹⁴³ Isto. 186-187.

¹⁴⁴ Isto. 187-188.

¹⁴⁵ Kreševljaković H. 1971. 505.

Turci su ga držali prije pada Bosne, jer početkom 1462. postoji Višegradski kadiluk.¹⁴⁶ Kao sjedište kadiluka kome su pripadali Rogatica i Glasinac on će ostati do 1565. godine.¹⁴⁷ Turci su u njemu držali svoju stražu od zauzeća pa sve do 1838.¹⁴⁸

Dvadesetih godina XV stoljeća spominje se *locus* Dobrun (Sotto Dobrun), što bi značilo da je tu postojao i istoimeni grad.¹⁴⁹ Nekada je pripadao srpskoj državi. Knez Lazar ga je zauzeo u borbi protiv župana Nikole Altomanovića.¹⁵⁰ Nalazio se na Rzavu, istočno od Višegrada. Preko njega su putovali trgovci idući iz Bosne u Srbiju ili obrnuto. U blizini mu je bila i varoš Priboj.

Grad Brodar leži na brijegu iznad lijeve obale Drine i to iznad ušća Lima u Drinu. Spominje se 29. septembra 1442. godine kao grad Ivaniša Pavlovića, kada ovaj potvrđuje trgovačke povlastice i župu Konavle Dubrovčanima “*na planini Bujaku prema našem gradu Brodaru*”.¹⁵¹

Borač je, uz Bobovac i Jajce, najveći grad srednjovjekovne Bosne.¹⁵² Nalazi se u blizini željezničke stanice Mesići-Rogatica. Do velikog sjaja podigao ga je Radoslav Pavlović. On je mjesto gdje se izdaju povelje, gdje dolaze trgovci kojima je to i pogodan položaj za daljnja putovanja u sjeveroistočnu Bosnu. To je i kulturni centar velikog dijela Bosne. Njegove ruševine vide se i danas.

Prača se javlja u izvorima 1244. godine. U jednoj povelji ugarskog kralja Bele IV iz 1244. spominje se “*comitatus Berez s Pračom*”. Pripadala je župi Borač.¹⁵³ U dubrovačkim izvorima se spominje 1336.¹⁵⁴ Pavlovići su je dobili poslije Tvrtkove smrti. Od druge polovine XIV vijeka razvija se u značajan trg na kome dubrovački trgovci kupuju različitu robu, a najviše so i tkanine. Domaći svijet trguje olovom iz obližnjeg rudnika. Preko mjesta Prače vodio

¹⁴⁶ Šabanović H. 1959. 129-130.

¹⁴⁷ Kreševljaković H. 1971. 505.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Šabanović H. 1959. 131.

¹⁵⁰ Vego M. 1957. 32.

¹⁵¹ Стојановић Љ. 1934. I/2. 103.

¹⁵² Anđelić P. 1962. 163.

¹⁵³ Kovačević D. 1965.a). 579.

¹⁵⁴ Vego M. 1957. 96.

je trgovački put iz Goražda u Mokro i Vrhbosnu.¹⁵⁵ U blizini je podignut grad Pavlovac, koji je imao i svoju varoš (podgrađe). Nekada se zove i Novigrad, a njegovo podgrađe Podnovi.¹⁵⁶

Olovo se nalazi na lijevoj obali Krivaje. Etimologija naziva je najbolji svjedok bogatstva njegovih rudokopa. Počinje da radi u drugoj polovini XIV vijeka. Dubrovački izvori ga spominju prvi put 1382.¹⁵⁷ U početku je bilo u vlasti bosanskih kraljeva, da bi poslije Tvrtkove smrti prešlo u ruke kneza Pavla Radenovića, te ostalo u rukama njegovih nasljednika do pada Bosne. Po turskom osvajanju, olovski rudnici su postali carski. Dubrovčani su živjeli u njemu kako za domaće tako i za strane vladavine i bili su često zakupnici carine.

Turci su prije pada Bosne osvojili i Romaniju. To se vidi iz jednog zemljišnog spora 1525. godine kada su seljaci sa ove planine na sudu izjavili da je taj kraj osvojio Isa-beg.¹⁵⁸

Poslije pada Bosne spomen na Pavlovića zemlju ostat će još dugo zahvaljujući turskom običaju da novoosvojenim krajevima daju nazive po imenima ili zvanjima gospodara njihovih, te naroda koji su tu živjeli. U godini osvojenja Bosne oni su zemlje kralja, oblasti Pavlovića i Kovačevića i okupirani dio hercegove zemlje pretvorili u vilajete, koje su spojili sa ranijim vilajetima u Raškoj i Bosni i od čitave teritorije osnovali Bosanski sandžak.¹⁵⁹ Oblast Pavlovića, kojoj su vratili raniji vilajet Višegrad, predstavljala je zaseban vilajet koji su nazivali Vilayet-i Pavli, Vilayet-i Pavli-ili, Pavli-ili Vilayeti, odnosno u svojim dokumentima na našem jeziku 'Zemlja Pavlovića'.¹⁶⁰ Ona je bila podijeljena na nahije: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Brodar, Čatladža (=Prača), Borač, Studena, Volujak, Glasinac ili Mokro, Pale i Olovci. Vrhbosna je i dalje predstavljala zaseban vilajet – Vilayet Saray-ovasi. Teritorijom Pavlovića upravljao je Mehmed Čelebija, sin Isa-bega Ishakovića, koji se 7. oktobra 1466. godine u dubrovačkim aktima spominje kao "gospodar zemlje Pavlovića".¹⁶¹ Mehmed je

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Isto. 183.

¹⁵⁷ Kovačević D. 1965.b). 381.

¹⁵⁸ Šabanović H. 1959. 129. nap. 45.

¹⁵⁹ Isto. 39.

¹⁶⁰ Isto. 116.

¹⁶¹ "Prima pars est de donando Zalapie filio voyvode Exebeghi domino teritorii de Paulovich"

1469. godine vršio dužnost sandžak-bega bosanskog, a gospodarenje zemljom Pavlovića prepustio je mlađem bratu Ali-begu.¹⁶² Oblast Pavlovića se spominje i u XVIII vijeku, kao nahija Pavle, prilikom popisa bosanskih spahija iz 1711. godine, kada je Turska vodila rat sa Rusijom. U njoj su župe: Borač, Brodar, Dobrun, Višegrad, Hrta, Vrtar, Studena, Olovci i Osat.¹⁶³

* * *

Ekonomsku sferu života Pavlovića treba posmatrati na prvom mjestu u odnosima sa Dubrovnikom, koji je svojom ulogom ispunjavao gotovo cijeli privredni prostor tadašnje Bosne. Pavlovići su, kao i druge krupne velikaške porodice, od svoje oblasti stvorili samostalnu političko-ekonomsku domenu i ako je Republika željela da ima stvarnu garanciju slobode trgovine na njihovoj teritoriji, trebala je da posjeduje vlasteosku povelju. Centralni akt poslije Tvrtkove smrti nije najsigurniji.¹⁶⁴ Uzajamna privredna nadopuna i Pavlovićima i Dubrovniku učinila je život bogatijim i sigurnijim.

Povelje koje, između ostalog, regulišu trgovinske odnose i trgovinsku slobodu su Ivaniševa od 29. septembra 1442.¹⁶⁵ i Petra i Nikole od 15. jula 1454. godine.¹⁶⁶ Druga je interesantnija po tome što dotiče pitanje stava prema trgovcima i njihovoj robi u slučaju "što bog ne da" eventualnog ratnog sukoba između Pavlovića i Republike, kada rat zaboravlja principe mira. Odredba im daje rok od 6 mjeseci da sa robom napuste protivničku zemlju.¹⁶⁷ Takva su obećanja u srpskoj državi nekad davali car Dušan i car Uroš.¹⁶⁸ Ne prenosi li ova vlastela odredbe tih ranijih povelja, ili su im prilike nametnule taj rok?

U neposrednoj trgovinskoj razmjeni sa Dubrovnikom Pavlovićima je

(7. 10. 1466. g.), DAD, Cons. Rog., XIX, 123v. Uporedi: Truhelka Ć. 1911. 340; Торовић В. 1940. 617; Šabanović H. 1952. 180.

¹⁶² Šabanović H. 1959. 129-130.

¹⁶³ Skarić V. 1930. 1-10; Skarić V. 1937. 37.

¹⁶⁴ Kovačević D. 1961. 48.

¹⁶⁵ Стојановић Љ. 1934. I/2. 100-104.

¹⁶⁶ Isto. 148-151.

¹⁶⁷ Isto. 150. Uporedi: Ивановић М. К. 1948. 57.; Kovačević D. 1961. 48.

¹⁶⁸ Ивановић М. К. 1948. 57. /A i bosanski ban Stjepan/ Стојановић Љ. 1929. I/1. 44.

uvozna moć jača od izvozne. To pokazuje građa Dubrovačkog arhiva. Uvoz, koji je kupovina razne vrste robe (tkanina, papira, srebrenine, soli), pojačavaju i pokloni, kao na primjer tkanine za koje su oni kao i ostali bosanski feudalci i vladari jako zainteresovani.¹⁶⁹

Tkanine, koje su skupocjene i koje ne moraju biti samo dubrovačkoga porijekla, Pavlovići nabavljaju 1447,¹⁷⁰ 1450.¹⁷¹ i 1451. godine.¹⁷² Senat 20. oktobra 1450. dozvoljava Ivanišu kupovinu papira¹⁷³, a vojvodi Petru sljedeće godine.¹⁷⁴ Srebreninu Ivaniš nabavlja 1450. godine.¹⁷⁵ Pitanje soli se spominje u 1454,¹⁷⁶ 1455.¹⁷⁷ i 1459. godini.¹⁷⁸

U Dubrovnik se izvoze rudarski proizvodi. Senat odobrava Petru Pavloviću, njegovoj ženi Mariji i bratu da mogu dovesti "plumbum, aut aliud videlicet aurum, argentum, aut zoyas".¹⁷⁹

Sa trgovinom se uporedo razvijaju i carine, koje su postale veliki izvor prihoda, nekada isključivo vladara a sada i krupnih feudalaca. Njihovo davanje pod zakup, što je unosan i rentabilan posao, postalo je obična pojava. To rade i Pavlovići, što vidimo na primjeru Olova, koga su prepustili Republici. Ugovor

¹⁶⁹ Kovačević D. 1961. 180.

¹⁷⁰ Nabavljaju ih braća Ivaniš i Petar Pavlović, (20. 5. 1447. g.), DAD, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), LX, 159v; Kovačević D. 1961. 101. nap. 21.

¹⁷¹ Dozvoljava se izvoz sukna i druge robe za 300 dukata poslanicima vojvode Petra Pavlovića, (15.12. 1450.g.), DAD, Cons. Rog., XI, 273.

¹⁷² Dozvoljava se izvoz sukna i druge robe u vrijednosti od 350 dukata, za „curia vayvode Petar et comitis Nicole“ (26. 3. 1451. g.), DAD, Cons. Rog., XII, 38.

¹⁷³ DAD, Cons. Rog., XI, 252v (20. 10. 1460. g.). Uporedi: Kovačević D. 1961. 184.

¹⁷⁴ Kovačević D. 1961. 184. nap. 147.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ [...] "posendi respondere litteris voivode Pethar Paulovich et offerendi dicto voivode Pethar Paulovich sal" (2. 8. 1454. g.), DAD, Cons. Rog., XIV, 75v; "respondendi ambassiatori vaivode Pethari Paulovich excusando se a concessione salinitrii et de offertudo sibi sal iuxta eis requisitione" (19. 8. 1454. g.). Isto. 80v.

¹⁷⁷ DAD, Cons. Rog., XIV, 216v (13. 10. 1455. g.).

¹⁷⁸ DAD, Cons. Rog., XVI, 45 (22. 5. 1459. g.).

¹⁷⁹ DAD, Cons. Rog., XV, 157v (1. 10. 1457. g.). Uporedi: Kovačević D. 1961. 172. nap. 49.

o zakupu reguliše visinu njegove cijene¹⁸⁰ i rok.¹⁸¹ Njegovim prestankom izdaje se potvrda – razrješnica zakupcu da je svoje obaveze i dugove namirio.¹⁸²

Dubrovčani su mogli slobodno da obavljaju trgovinu po vlasteoskoj zemlji, ali pod uslovom da plaćaju prave carine. Tako je bilo od vremena kneza Pavla pa do unuka mu, vojvode Petra i kneza Nikole, kako vidimo iz povelje od 15. jula 1454. godine.¹⁸³ Ovo naglašavanje “pravih carina” vjerovatno je dolazilo i od molbi Republike da se spriječi samovoljno povećavanje carinske stope i uspostavljanje novih carina na mjestima gdje ih ranije nije bilo. Ta zloupotreba, da se na lak način dođe do novih prihoda, uzela je takvog maha u Bosni da je posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević u povelji od 25. novembra 1461. izdao naređenje kojim je zabranio svako bezakonje i novinu, osim uzimanja carine zasnovane na zakonu.¹⁸⁴

Na osnovu sporazuma između Radoslava i Republike sv. Vlaha krajem 1426. godine Pavlovićima je za njihov prodati dio Konavala obezbijeden tribut svake godine u iznosu od 600 perpera, osim za vrijeme rata. Dubrovnik ga je davao, pa je prestao pred Radoslavljevu smrt i na početku Ivaniševе vladavine, sve do 1445. godine, kada su se prilike u našim zemljama poslije Segedinskog mira i utvrđivanja Stjepana Tomaša na prijestolju smirile.¹⁸⁵ Onda slijedi pauza

¹⁸⁰ Стојановић Љ. 1934. I/2. 111. Vojvoda Ivaniš marta 1448. godine potvrđuje da je Maroje Bunić držao olovsku carinu dvije godine i da je isplatio svoj dio 1.666 dukata i 2 perpera, “која плата на ·ā· мксце рокъ што доходи ѿ годица на двѣ тисѣке дѣкати”. Isto. 112. Uporedi: Kovačević. 1954. 236. nap. 41.

¹⁸¹ Стојановић Љ. 1934. I/2. 110 (27. 1. 1447. g.). Knez Nikša Bunić držao je olovsku carinu jednu godinu, a Maroje Bunić dvije godine, (marta 1448. g.). Isto. 111. Uporedi: Kovačević D. 1954. 236. nap. 43; Ивановић М. К. 1948. 38.

¹⁸² Стојановић Љ. 1934. I/2. 110 (27. 1. 1447. g.). Razrješnica računa Nikši Buniću, (marta 1448.g.). Isto. 111; Maroju Buniću. Isto. 111-112; Maroju Tvrđajiću. Uporedi: Kovačević D. 1954. 237. nap. 47.

¹⁸³ Стојановић Љ. 1934. I/2. 150. Dubrovčani treba da plaćaju “pravo carine koje su bile za vremena kneza Pavla i gospodina vojvode Ivaniša”. Uporedi: Kovačević D. 1954. 233.

¹⁸⁴ Стојановић Љ. 1934. I/2. 166. Uporedi: Kovačević D. 1954. 243; Kovačević D. 1961. 50.

¹⁸⁵ “Radoe Osdrislich et Miothos Zurich, ambassiatorez vojvode Juanis Radossau Paulovich” dobijaju 3.600 perpera “pro tributo Canalis sex annorum finitorum die primo novembris 1444” (12. 7. 1445. g.), DAD, Div. Not., XXIX, 113. Uporedi: Динић М. 1935. 249. nap. 12.

od tri godine¹⁸⁶, a za njom od dvije.¹⁸⁷

Poslije smrti Ivaniševe u novembru 1450. konavoski tribut primala su njegova braća vojvoda Petar i knez Nikola. U početku je dobro išlo, jer je Republika zbog sukoba sa Kosačom htjela da ih privuče na svoju stranu, te Senat naređuje isplatu dvogodišnjeg dohotka “za prošlu godinu i za buduću koja je započela”¹⁸⁸ i Vukić Muržić, poklisar braće Pavlovića, naplaćuje 2. aprila 1.200 perpera.¹⁸⁹ Na tako velikoj popustljivosti Republike Petar i Nikola se neće zadržati i već 6. aprila njihov poslanik traži zajam i novi tribut. Međutim, u Vijeću umoljenih se to jednoglasno odbacuje.¹⁹⁰ U godinama koje slijede za Pavloviće su primili dohodak: Radoje Ozrisalić za 1455¹⁹¹, 1457¹⁹², 1458¹⁹³, 1459. i 1460¹⁹⁴;

¹⁸⁶ “Radoe et Miothos diach” primaju 1.800 perpera za 1445, 1446. i 1447. godinu, (17. 12. 1447. g.), DAD, Div. Not., XXXII, 83v. Uopredi: Динић М. 1935. 249. нап. 13.

¹⁸⁷ Prima Vukić Muržić, (21. 11. 1449. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 129. Uopredi: Динић М. 1935. 249. нап. 14.

¹⁸⁸ Динић М. 1935. 249. нап. 15.

¹⁸⁹ “Vucich Mursich” prima 1.200 perpera za 1450. i 1451. godinu (21. 11. 1449. g.), DAD, Debita Notariae pro Comuni (dalje: Deb. Not. pro Com.), I, 11. Uopredi: Динић М. 1935. 249. нап. 16.

¹⁹⁰ DAD, Cons. Rog., XII 48v (6. 4. 1451. g.). Uopredi: Динић М. 1935. 249. нап. 17.

¹⁹¹ “Prima pars est de dando Radoe Osrisalich ambassiatori vaivode Pethari Paulovich et comitis Nicole eius fratris tributum sine censum unius anni qui preterit pro Canali faciente ipso litteras expeditorias in opportuna forma” (13. 10. 1455. g.), DAD, Cons. Rog., XIV, 216v. Uopredi: Динић М. 1935. 250. нап. 18.

¹⁹² [...] “faciendi responsum Radoe Osrisalich ambassiatori voyvode Pethari Paulovich et comitum Nicole eius fratris et Marte uxori dicti voyvode Pethari et sibi dando tributum unius anni pro contrata Canaliis” (1. 12. 1457. g.), DAD, Cons. Rog., XV, 181. Uopredi: Динић М. 1935. 250. нап. 18.

¹⁹³ “Radoe Osrisalich ambassiator voyvode Pethari Paulovich et comitis Nicole eius fratris prout ex credentialibus litteris constati confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ser Nicola Pau. de Gondola et sui minori consilio dantibus et soluentibus nomine comnis Ragusii pro tributo Canalis unius anni completi die primo novembri 1458 uerperis sex centos” (26. 5. 1459. g.), DAD, Deb. Not. pro Com., I, 43v. Uopredi: Динић М. 1935. 250. нап. 18.

¹⁹⁴ “Radoe Osrisalich ambassiator voyvode Pethari Paulovich et comitis Nicole eius fratris prout apparet ex litteris credentialibus confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Andrea de Restis et suo minori consilio dantibus et soluentibus no pro tributo Canalis nomine dicti comunis pro duobus annis finitis die prima novembri 1460 uerperis mille ducentos” (2. 12. 1460. g.), DAD, Deb. Not. pro Com., I, 49v. Uopredi: Динић М. 1935. 250. нап. 18.

Radoje Ozrisalić i Mitoš dijak za 1456. godinu.¹⁹⁵

Pavlovići su ulagali u Dubrovniku novac na dobit i na osnovu toga izvlačili u vidu kamata određeni profit.¹⁹⁶ Novce su, bilo sve, bilo njihov dio, po svojoj volji mogli uzeti u svako doba natrag, kako oni tako i njihovi nasljednici, poslavši trojicu svojih dobrih ljudi “a s listom verovanem i s pečat~ njih zakonom”.¹⁹⁷

Bili su zainteresovani za izradu vatrenog oružja u svojoj oblasti. Tako je Petar tražio od Republike *bombardiere* i Senat je 28. februara 1444. odlučio da mu iziđe u susret slanjem jednog od sinova Matije Lila, poznatog dubrovačkog bombardijera, ako bude htio ići.¹⁹⁸ Proizvodili su i barut. Poklisar vojvode Petra i kneza Nikole je jula 1458, između ostalog, izveo i “salmam unam sulfuris”.¹⁹⁹ Godinu dana prije propasti Bosne Petar Pavlović je opet tražio od Republike jednog majstora za bombarde i balistre, ali mu ova ne izlazi u susret.²⁰⁰

* * *

Pavlovići su po svojoj moći pripadali samom vrhu bosanskog društva. Samosvijest značaja se osjeća kako u aktu Ivaniša iz 1442. (пригашше државѣ и рѣсага 8 рѣке госпоцтва ми [...] ѣзимлюке и диелеке и дяюке и записникъ властелем и слагмаъ нашимъ како господинъ рѣсашки и воевода рѣсагѣ стежники)²⁰¹ tako i

¹⁹⁵ “Radoe Osrisalich et Miothos diach ambassatores voyvode Pethari Paulovich et comitis Nicole eius fratris prout apparebat per litteras credentialibus in eos factas confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino vicerecore comunis Ragusii ser Zupano de Bona et suo minori consilio dantibus et soluentibus nomine dicti comunis yperperis sexcentos pro tributo Canalis pro uno anno completo die prima novembri 1456” (5. 10. 1457. g.), DAD, Deb. Not. pro Com., I, 35. Uredi: Динић М. 1935. 250, нап. 18.

¹⁹⁶ Стојановић Љ. 1934. I/2. 109-110. (24. 6. 1455. g.); Isto. 1934. I/2. 145-146 (26. 6. 1454. g.); DAD, Deb. Not. pro Com, I, 35 (5. 10. 1457. g.); Isto. 43v (26. 5. 1459. g.); Isto. 49v (2. 12. 1460. g.).

¹⁹⁷ Стојановић Љ. 1934. I/2. 109. i 146.

¹⁹⁸ Динић М. 1934. 81. нап. 119.

¹⁹⁹ Исто. 81. нап. 120.

²⁰⁰ [...] “litteris habitis a voyvoda Pethar Paulovich, pro requisitione, quam fecit de uno magistro bombardarum et balistarum, se excusando” (4. 6. 1462. g.), DAD, Cons. Rog., XVII, 97. Uredi: Динић М. 1934. 81. нап. 121; Ђоровић В. 1940. 574.

²⁰¹ Стојановић Љ. 1934. I/2. 100.

braće mu Petra i Nikole 1454. (приѣмше дръжавѣ и рѣсагѣ њ рѣке госпоцтва ми [...]]зимаюкк и дилккк и даваюкк и записѣюкк властелемь и слѣгамь нашимь како господа рѣсашка и господари рѣсагѣ стежници).²⁰²

Termini kao “gospoda rusaška” i “gospoda rusagu” kazuju kako veliki stepen moći među užom grupom vlastele u kraljevini tako i samostalnost u svome gospodstvu. Mada su se distancirali od centralne vlasti i preuzeli joj prerogative na svojoj teritoriji, Pavlovići su kao i druga vlastela ostali dosljedni u ideji o jedinstvenoj bosanskoj državi. Manifestacija toga je i sudjelovanje na nekoliko zborova bosanskih velikaša.²⁰³

U svojoj oblasti oni su neprikosnoveni. Praktično to izgleda u ubiranju nameta od stanovništva, naplaćivanje tzv. regalnih prava u trgovima i rudnicima, carina na putevima, vršenja najviše sudske vlasti, tj. rješavanja sporova svojih podanika sa strancima i samostalnih veza sa vanjskim svijetom.²⁰⁴ Ipak, koliko god u stvarnoj politici po punoći vlasti i samostalnosti predstavnik velmoškog roda liči na vladaoca, u njegovoj domeni ima dosta familijarnog kolektivism, izvjesne rodovske tradicije. To se da vidjeti iz glavnih akata ove familije, kao pri potvrdi župe Konavli Dubrovčanima 1442. i 1454. godine, gdje se kaže da je povelja izdana po naredbi više njih.²⁰⁵ Zemlja im se nasljeđivala po normama privatnog prava i prelazila po stepenu srodstva sa Radoslava na Ivaniša i na kraju na Petra.

Institucija slična saboru kraljevine je na putu da se formira i u njihovoj oblasti. U poveljama se pri donošenju važnih odluka oni savjetuju i zaklinju sa “izabranom vlastelom gospoctva mi i bractva našega i slugu”²⁰⁶, a broj rotnika je iznosio 12 imena, koji su u slučaju odsutnosti pri zakletvi mogli biti zamijenjeni drugim plemićima.²⁰⁷ Među poznatim plemićima vlastelinima Pavlovića su knezovi Paokun i Mišljen Zemljić²⁰⁸, te Borovinići, Vukomirići, Dinići,

²⁰² Isto. 148-149.

²⁰³ Ivaniš Pavlović, svjedok 1444. Isto. 115-117; 1446. Miklosich F. 1858. 434-441; Petar Pavlović 1461. Стојановић Љ. 1934. I/2. 162-165.

²⁰⁴ Ђирковић С. 1974. 8-9.

²⁰⁵ Стојановић Љ. 1934. I/2. 103. i 151. Uporedi: Станојевић С. 1933. 67.

²⁰⁶ Стојановић Љ. 1934. I/2. 101-102., 150.

²⁰⁷ Isto. 102-104., 150-151. Uporedi: Станојевић С. 1923. 18.

²⁰⁸ “Како је Вукосав Земљић двадесетих година XV века имао своје људе у Требињу, а доцнији Земљићи остају и послуже губитка Требиња уз Павловиће, или су се они чврсто

Vladimirići, Zbisalici, Gaočići, Latičići, Divičići, Čipčići, Obradovići, Radosalici, Pribinići, Dragičevići i Brankovići.²⁰⁹ Knezove Mitoša Curića i Radića Kopijejića-Ozrisalica kao diplomate u službi ove porodice, te Mitoša kao pisara spominjat ćemo češće kroz ćirilске i latinske izvore. Dubrovćani neke manje značajne ljude Ivaniša Pavlovića, kao braću Banoviće u zaleđu Republike, nazivaju vlastelom.²¹⁰

Vjerovatno su i Pavlovići kao i Kosače i Hrvatinići pri stvaranju i održavanju samostalnih feudalnih oblasti uložili dosta truda da bi potčinili i u potčinjenosti održali malu vlastelu ranije podložnu kralju. Stvarni sadržaj toga vazaliteta ne možemo saznati. Možda je onaj stanak oblasti faktor njenoj ravnoteži, analogno funkciji sabora kraljevine.

I pored trgovačke prevlasti i monopolističkog položaja Dubrovćana u bosanskoj privredi, našao se i prostor na kome se izrazitije formirao domaći trgovac. To su uglavnom bili trgovci istočne Bosne: Prača, Foča i Goražde, a donekle i Višegrad, Borač, te rudnik Olovo. Tabelarno ćemo prikazati odnos visine zaduženja mjesta koja su se nalazila na teritoriji Pavlovića prema ukupnom iznosu zaduženja cijele Bosne tokom prve polovine XV vijeka – 21.640 dukata i 5.638 perpera.²¹¹

Mjesto	Dukata	Perpera
Prača	42,7%	9,2%
Višegrad	3,6%	2,4%
Borač	3,4%	5,4%
Olovo	1,2%	-

Po upadno velikim sumama zaduženja vidimo da prednjači Prača, čije je stanovništvo trgovalo olovom, “naročito zato što su njegovi kreditori bili Dubrovćani, koji su inače poznati kao trgovci olovom. Ustvari, jedino se trgovinom

држали синова Радослава и повукли из изгубљене области, или им је права баштина била у области коју су Павловићи задржали до краја”. Динић М. 1967.б). 66; Стојановић Љ. 1934. I/2. 102, 150-151.

²⁰⁹ Стојановић Љ. 1934. I/2. 102, 150-151.

²¹⁰ Динић М. 1967.б). 94. нап. 26.

²¹¹ Kovačević D. 1961. 115.

olovom mogu objasniti prosječno velike sume koje, za razliku od trgovaca s ostalih bosanskih trgova, uzima na kredit svaki pojedini trgovac iz Prače”.²¹² Istina, aktivnost ljudi iz Prače varira od zaduženosti na 3.024 dukata 1427.²¹³, pa do 28, odnosno 18 dukata u godinama 1447.²¹⁴ i 1448.²¹⁵

Uzrok pojave da domaći svijet u mjestima istočne Bosne postaje određeni činilac u bosanskoj privredi, u odnosu na centralni dio države, nije u prednosti položaja ili izvora sirovina, nego je druge naravi. U centralnoj Bosni su se zbog bogatstva rudnika srebra, najunosnijeg artikla i najvažnijeg proizvoda bosanske privrede “*formirale jake dubrovačke kolonije, čiji su članovi u rukama držali niti cjelokupne trgovine, te na taj način onemogućili domaćem življu da dođe do izražaja*”.²¹⁶ Olovo je imalo veliki značaj za trgovinu u rukama domaćih ljudi i neki od njih su njim trgujući postali trgovci krupnih razmjera. Što se tiče Dubrovčana, i oni su trgovali ovom rudom “ali ipak ne u tolikoj mjeri kao trgovinom srebrom, jer je ona u odnosu na olovo bila rentabilnija. To potvrđuje činjenica da u Olovu, i pored njihove zainteresovanosti za ovaj rudnik, ipak nema Dubrovčana u tolikom broju da čine posebnu naseobinu, kao što je to bio slučaj uz rudnike srebra srednjovjekovne Bosne. Kako trgovina olovom nije postala isključivo monopol Dubrovčana, domaći element je bio u stanju da se njom vrlo aktivno bavi”.²¹⁷

Ni u Višegradu nema dubrovačke kolonije²¹⁸, a u Borču, ako je došlo do njenog formiranja, ona se nije razvila do velikog obima.²¹⁹

U Borču postoji gradski knez Dabiživ Vuković, koji se u toj službi spominje 1442, 1443. i 1445. godine.²²⁰ Izgleda da je bio domaći čovjek iako u Borču ima i Dubrovčana.²²¹ Imao je funkciju lokalnog predstavnika i istovreme-

²¹² Isto. 120.

²¹³ Isto. 112.

²¹⁴ Isto. 113.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Isto. 132.

²¹⁷ Isto. 121.

²¹⁸ Isto. 76.

²¹⁹ Isto. 78.

²²⁰ Kovačević D. 1971. 336.

²²¹ Isto. 337.

no posrednika između gradskog naselja i javne vlasti, u ovom slučaju Ivaniša Pavlovića.

U okviru oblasti ove familije već početkom XV vijeka naći će se Vlasi Žurovići nekada "*homines regis Bossine*". Godine 1410. oni se spominju kao ljudi Pavla Radenovića, 1434. Radoslava Pavlovića, a 1449. Ivaniša Pavlovića.²²² Podložni Pavlovićima, rekli smo, oni će biti do njihove propasti.

Do najniže kategorije stanovništva, seljaštva teško je doći s obzirom na karakter i sačuvanost građe. To je osobenost srednjovjekovne Bosne. Dokumenti Republike sv. Vlaha koji se odnose na Bosnu, kao i povelje kraljeva i feudalaca malo ih se dotiču. Bogumilska bosanska crkva nije što i pravoslavna u Srbiji sa svojim detaljiziranim manastirskim poveljama dobivenim od vladara. Konavli, koji su potpali pod Dubrovnik 1419. i 1426. godine, ne mogu nam poslužiti za rekonstrukciju slike života Bosne. Republika ih je odmah po dobitku po svojim običajima podijelila među dubrovačku vlastelu i građane, pretvarajući zatečeno stanovništvo bez obzira na to da li je ovo do tada bilo u kategorijama vlasteličića, slobodnih ili zavisnih podanika, u poluslobodne kmetove.²²³ Ni turski popis Bosanskog krajišta iz 1455. godine ne daje nam mnogo za osvjetljavanje ovog pitanja. Saznajemo da i domaći feudalizam u ovom vilajetu, konkretno u "nahiji" Tilavi, koju su držali Pavlovići, još nije bio likvidiran; daju se samo imena pojedinih sela i broj kuća, odnosno porodica u tim selima. Kuće su podijeljene u dvije vrste: rajinske i vojničke i u većini sela bile su obje kategorije stanovništva. I onda je sve uokvireno godišnjim tributom od 300 dukata, koji su Pavlovići plaćali Turcima za tu "nahiju". Dilemu ostavlja podjela stanovništva na raju i vojnike, koja je mogla biti kako ostatak domaćeg feudalizma tako i turska koncepcija države i života. Dr. Hazim Šabanović je mišljenja da su ovi vojnici predstavljali sitnu vlastelu i baštinike.²²⁴

* * *

Središta kulture u srednjovjekovnoj Bosni bili su dvorovi vladara i nekih krupnih feudalaca, samostani franjevac i pravoslavni manastiri, kuće "kr-

²²² Kovačević-Kojić D. 1963. 138.

²²³ Грујић Р. 1926. 37. i 49.

²²⁴ Šabanović H. 1958. 197.

stjana” Bosanske crkve i kasnije varoši i gradovi. U oblasti Pavlovića kulturni život je zračio u njihovoj prijestonici u Borču. Tu postoji njihova “pisarska škola”, čije je pismo diplomatska minuskula, prema analizama paleografa Gregora Čremošnika, pisano lijepo i vrlo brižljivo²²⁵, istina slabije u posljednjoj očuvanoj povelji ove porodice iz 1454. godine.²²⁶ Pisari povelja su dijak Ivan²²⁷, koji poslije smrti Radoslavljeve ostaje u službi Ivaniševoj, te knez Mitoš Curić²²⁸, koji će na Borču vjerovatno ostati do njegova pada pod tursku vlast.²²⁹

Pavlovići su imali i svoje artiste (svirače i žonglere), koji su ih uveseljavali, a za njih znamo na osnovu odluka Vijeća Republike koja su ih nagrađivala prilikom gostovanja u Dubrovniku u čast sv. Vlaha, nagradama u novcu, tkaninama ili drugim poklonima. Navode se frulaši, trubači, lautari, dobošari i lakrdijaši u godinama: 1445²³⁰, 1449²³¹, 1450²³², 1451²³³, 1454²³⁴, 1455²³⁵, 1456²³⁶, 1457²³⁷, 1459²³⁸, 1460.²³⁹ i 1463.²⁴⁰

²²⁵ Čremošnik G. 1952. 113.

²²⁶ Isto. 117.

²²⁷ Стојановић Љ. 1934. I/2. 100-104.

²²⁸ Isto. 148-151.

²²⁹ Mazalić Đ. 1942. 44.

²³⁰ Daruju se žongleri i frulaši Ivaniša Pavlovića, (4. 2. 1445. g.), DAD, Cons. Maius, VII, 242.

²³¹ Da se nagrade frulaši vojvode Ivaniša (4. 2. 1449. g.), DAD, Cons. Rogg., XI, 38.

²³² [...] “piifari et gnachari” (4. 2. 1450. g.), DAD, Cons. Rog., XI, 151; “pifari”, Isto, 212v.

²³³ [...] “pifaris, gniacharinis et tubete voyvode Petar Paulovich et comitis Nicole eius fratris” (4. 2. 1451. g.), DAD, Cons. Rog., XII, 10. Upredi: Babić A. 1964. 330. nap. 49.

²³⁴ Dobošari i frulaši, (5. 2. 1452. g.), DAD, Cons. Maius, X, 71.

²³⁵ Gnacharini, (1. 7. 1455. g.), DAD, Cons. Rog., XIV, 177v. Uporedi: Babić A. 1964. 330. nap. 51; “Prima pars est de donando pifaris et gnacharinis voyvode Pethari Paulovich” (3. 7. 1455. g.), Cons. Maius, X, 190.

²³⁶ Dobošari i frulaši, (4. 2. 1455. g.), DAD, Cons. Maius, 233.

²³⁷ [...] “quattuor pifari e gnacharini”. Babić A. 1964. 330. nap. 53.

²³⁸ [...] “quique piffaris, gnacharinis, tubicen” (5. 2. 1459. g.), DAD, Cons. Rog., XVI, 14v. Uporedi: Babić A. 1964. 330. nap. 54.

²³⁹ “Prima pars est de dando piffaris, gnacharinis et tubetas” (4. 2. 1460. g.), DAD, Cons. Rog., XVI, 104v.

²⁴⁰ Frulaši, dobošari i trubači vojvode Petra Pavlovića, (4. 2. 1463. g.), DAD, Cons. Rog.,

Dubrovački artisti gostuju povremeno i na dvoru Pavlovića u Borču, kao na primjer među uzvancima i gostima na svadbama vojvode Ivaniša 1449.²⁴¹ i vojvode Petra 1455. godine.²⁴²

Pečat triju generacija porodice Pavlovića, koji je ujedno i grb, lik je grada Borča, prezentiran sa tri kule i dijelom gradskih bedema.²⁴³ Taj motiv nije nov, jer se često susreće na pečatima gradskih opština, ali detalji, te poznata gradi- teljska djelatnost Pavlovića za Pavla i Radoslava, pretpostavljaju vjerodostoj- nost pečatne slike stvarnom izgledu grada i dvorca na Borču.²⁴⁴

U kontaktu sa Dubrovnikom, koji je bio otvoren svim onovremenim uticajima, mogla su bosanska vlastela i da nešto usvoje. Tako vojvoda Ivaniš Pavlović kod jednog dubrovačkog majstora poručuje 9. oktobra 1448. godine dvije zastavice za dvije vjerovatno signalne trube koje su se upotrebljavale u dvorskim svečanostima. Na zastavicama ukrašenim zlatnim vezom trebala je da bude izrađena slika sv. Vlaha, ali da svetitelj drži u ruci izvezeni model grada Borča.²⁴⁵ Kako se svadba Ivaniševa približavala, možda je poručivanje bilo za nju.

* * *

Posljednji Pavlovići primaju u nasljedstvo i sprovode do svoje propasti aktivne veze sa Bosanskom crkvom. Istina, postoji jedan predah u njihovom bogumilstvu. U Bosni se došlo do saznanja da se kraljevina u borbi protiv Turaka može spasiti jedino pomoću Zapada, koji je pokazivao interes prema Istoku u hrišćanskoj koaliciji predvođenoj obnovljenim papstvom.²⁴⁶ Kralj To-

XVII, 179; "Prima pars est de donando gnacharinis, tibicinibus et tubicinibus regis Bosne, voyvode Pethari Paulovich et voyvode Iuanis Vlatchovic" (7. 2. 1463. g.), Cons. Maius, XII, 115. Ovo su i posljednji pomeni o Petru Pavloviću.

²⁴¹ DAD, Cons. Rog, XI, 76 (27. 5. 1449. g.); Cons. Maius, IX, 35v (27. 5. 1449. g.). Uporedi: Babić A. 1964. 332.

²⁴² Babić A. 1964. 332.

²⁴³ Truhelka Ć. 1901. 64.; Anđelić P. 1970. 110.

²⁴⁴ Anđelić P. 1970. 110.

²⁴⁵ Babić A. 1964. 332-333.

²⁴⁶ Динић М. 1955. 68; Ђирковић С. 1964.а). 286.

maš postaje katolik i franjevcima kao isturenom misionarskom redu misije preobraćanja nekatoličkih zona daje slobodne ruke u njihovom zadatku. Za njim se u novoj religijskoj orijentaciji povodi uz Petra Vojsalića, najuglednijeg od Hrvatinića, vojvodu Sladoja Semkovića sa braćom, vojvodu Petra Klešića sa sinom i vojvoda Ivaniš Pavlović.²⁴⁷

Bosanska crkva, pucanjem do nedavno čvrstog saveza s vrhom društva, postaje gotovo nemoćna i razbijena organizacija pred kraj Tomaševe vlade.²⁴⁸ Samo će Ivaniš brzo otpasti od nove vjere. U pismu od 17. februara 1448. godine papa Nikola V nalaže hvarskom biskupu Tomi, glavnom povjereniku kralja Tomaša, da još jednom pokuša kod vojvode Stefana, vojvode Ivaniša Pavlovića i patarenskih starješina, pa ako u tome uspije, da ih anatemiše i njihove zemlje i gradove ustupi pravovjernim i obustavi svaki trgovački promet s njima.²⁴⁹

U Bosni će politika u priličnoj mjeri određivati religiju. Ivaniš je prišao katoličkoj vjeri u jeku njene ofanzive, možda zbog straha, bolje političke perspektive, a mogao je i Tomaš uticati na svog prvog vlastelina. Vratio se bogumilstvu ili zbog jenjavanja pritiska kurije, bogumilskog naslijeđa u smislu tradicije ili lične religioznosti u toj varijanti hrišćanstva. Osim vrhovne vlasti koja je u nekoliko svojih generacija bogumilska, pomenut ćemo i vjeroispovijest stanovništva toga kraja.

U toj oblasti (između gornjih i srednjih tokova Bosne i Drine, sa sjedištem Pavlovića u Borču) ne spominju se franjevci, niti katoličke crkve; tu je očito još rano prevladalo pravoslavlje.²⁵⁰ Pravoslavlje je moglo zračiti iz Dobruna kod Višegrada, gdje se nalazila crkva za koju se misli da je građena u XI ili XII vijeku.²⁵¹ Freske na zidovima narteksa iz 1383. godine, sa dobrim crtežom i živim koloritom, najljepše su slikarsko djelo srednjeg vijeka u Bosni i Herce-

²⁴⁷ Rački F. 1869. 151; Динић М. 1955. 68; Ђирковић С. 1964.а). 287.

²⁴⁸ Динић М. 1955. 68.

²⁴⁹ Rački F. 1869. 158; Ђоровић В. 1940. 480; Исти. 1939. 140; Ђирковић С. 1964.а). 287.

²⁵⁰ Handžić A. 1975. 81.

²⁵¹ "Dobrunska crkva spada u red manjih jednobrodnih bazilika, poluobličasto zasvodnjenih, sa jednom polukružnom apsidom i narteksom odjeljenje ispred glavne crkve. Imala je zidni ikonostas, troja vrata, po čemu se misli da je građena u XI ili XII vijeku. U unutrašnjosti je bila sva prekrivena slikama, njen glavni dio vjerovatno mnogo ranije od narteksa, koji je slikan 1383 [...]". Mazalić Đ. 1955. 136.

govini.²⁵² Nažalost, jednim dijelom su oštećene od strane Nijemaca u Drugom svjetskom ratu.

Gornje izlaganje ćemo nešto preinačiti s obzirom na Olovo, gdje je bilo katolika, istina stranaca, i Glasinac – bogumila, da bismo koliko-toliko dobili jasniju sliku o religiji naroda te regije.

U Olovu je sagrađen franjevački samostan u drugoj polovini XIV vijeka. Bio je posvećen sv. Gospi (Mariji).²⁵³ Mogao je nastati i na poticaj stranoga svijeta koji je tu bio (Dubrovčana), i koji je, kao i na ostalim našim trgovima i rudnicima gdje je živio, nastojao da se ponaša po običajima svoje zemlje, te tako i vjeru ispovijeda i vrši vjerske obrede. Spominje se i 1514. godine u popisu samostana Bosanske vikarije.²⁵⁴ Razoren je 1687. godine.²⁵⁵

Bogumili su svojim osobenim naukom, između ostalog, lišili srednjovjekovnu Bosnu i crkvene arhitekture. Ono što su gradili bile su “kapele po grobljima”. “O jednoj većoj takvoj crkvi imamo u pisanim spomenicima Dubrovačkog arhiva češće spomena, ali se to ne odnosi na crkvu kao veliku i lijepu građevinu, nego na njezin položaj koji je trgovcima i karavanima služio kao neki putokaz ili odmorište. To je nekadašnja glasovita crkva na Glasincu, od koje su nam do danas preostali samo temelji i u njenoj neposrednoj blizini mnoštvo stećaka. Ta crkva ležala je u državini Pavlovića”.²⁵⁶ U zapisnicima forma imena je Glasinac (masc. singular). Glavno mjesto u njemu je bila “crkva u Glasincu”, “mjesto rečeno crkva Glasinačka ili prosto crkva rečena Glasinac”.²⁵⁷

Koliki je uticaj patarena na dvoru Pavlovića vidimo najbolje prilikom sklapanja ugovora (1454) između Petra i Nikole i Dubrovnika, gdje se oni pojavljuju u ulozi posrednika i jamaca.²⁵⁸ I Republika je, iako i sama katolička, a pojačan je i katolički upliv u Bosni, shvatala njihov još uvijek živ uticaj. A i ekonomski interes je nije pitao za religiju. Petar i Nikola se savjetuju, kako je

²⁵² Isto. 130-131.

²⁵³ Filipović M. S. 1934. 242.

²⁵⁴ Vego M. 1957. 84.

²⁵⁵ Kovačević D. 1965.a). 381.

²⁵⁶ Mazalić Đ. 1955. 135.

²⁵⁷ Jireček K. 1892. 1-2.

²⁵⁸ Стојановић Љ. 1934. I/2. 148-151.

običaj sa njihovim savjetnicima, gospodom strojnicima Crkve bosanske²⁵⁹, da bi oni – gospodin gost Radoslav Bradiević i gospodin starac Radosav unuk, jemčili akt prodaje Konavala Dubrovniku “obećanjem” da će biti “stežnici” među odgovarajućim stranama.²⁶⁰

* * *

Njihov kraj i velike kamene grobove (stećke) opisuje Benedikt Kuripešić u svom putopisu kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine, jednom od najstarijih po Balkanu u XVI vijeku, a najstarijem kroz Bosnu za turske vladavine.²⁶¹ Navest ćemo taj dio:

“U petak, 16. septembra, polazeći iz Gračanice, putovasmo dosta dugo brodom Medenikom, dok ne dođosmo do nekih velikih kamenih grobova (stećaka). Odatle se uputismo prema Zelenom Pazaru ili Rogatici, turskoj varošici i tu prenoćismo. Na uzvišici (kojom smo danas išli) ima pet vrlo velikih kamenih grobova (stećaka). Ne samo mi, nego i sami Turci čuđahu se kako je tih pet velikih kamenova, četvrtasto isklesanih, iznešeno na ovu glavicu. Tu leži vojvoda Radoslav Pavlović (Hercog Paulovitz von Radasel) koji je nekada vladao u toj zemlji, njegova žena, jedan sin, njegov brat i vjerni mu sluga (dvorjanin).²⁶² Na velikom grobnom kamenu je isklesan na srpskom jeziku i srpskim pismenima napis sa ovim mislima (riječima): ‘Ja, vojvoda Pavlović od Radasela (Radoslav Pavlović), gospodar i knez ove zemlje, ležim ovdje u ovom grobu. Dok življah, ne mogaše me turski car nikojim junaštvom, ni kakvim darovima, pa ni borbom, ni velikom silom sa moje zemlje ni potisnuti ni pobijediti; još manje sam mislio da se odreknem svoje vjere. Bog mi je dao da sam mnogo puta pobijedio Turke. Hvala Bogu i slava što vazda vjerovah i što svoju zemlju ostavljam još u hrišćanskoj vjeri’. Zatim, blizu pomenutog velikog groba, a na drugom mjestu, nalazi se drugi nadgrobni kamen, ali drukčijeg oblika i ne toliko velik. Tu leži vjerni

²⁵⁹ Isto. 149.

²⁶⁰ Isto. 151; Динић М. 1947. 38; Rački F. 1975. 115.; Rački F. 1869. 163.

²⁶¹ Kuripešić B. 1950.

²⁶² “Onih pet grobova su: Radoslava Pavlovića, žene mu Teodore, sina Ivaniša, brata Petra i nepoznatog vlastelina iz njegove pratnje” (napomena prevodioca). Kuripešić B. 1950. 24. nap. 84.

*sluga rečenog vojvode, koji je bio vjeran vitez. O njegovim junačkim djelima još mnogo pjevaju Bošnjaci i Hrvati. Na kamenu je isklesan krst i natpis na srpskom jeziku i srpskim slovima sa ovim mislima (riječima): 'Vojvoda Pavloviću, gospodaru moj, tebe ljubljah za svoga života, vjernom službom služah tvojoj glavi (služih tebi). Sada ležim mrtav pod tvojim nogama, jer hoću i u zemlji da sam ti vjeran sluga. Ti si to zaslužio, jer je tvoj mač za vjeru hrišćansku posjekao mnogo Turčina.' U subotu, 17. septembra, krenusmo iz Rogatice ili Zelenog Pazara preko vrlo velike, duge i kamenite gore, koja se zove Semeć, zatim siđosmo u dvije vrlo duboke doline k vodi Drini [...]'*²⁶³

Kada su Pavlovići nestali, Dubrovčani su smatrali da su se ugasile i njihove obaveze u davanju konavoskog dohotka. Međutim, već je u julu 1464. Isa-beg Ishaković preko svoga poslanika tražio od Dubrovačke vlade da se taj tribut njemu daje, što ovaj odbija.²⁶⁴ Republika je poslije ovog zahtjeva ostala na miru do septembra 1474. godine, kada je u Dubrovnik stigao sultanov sklav Ibrahim sa fermanom Mehmeda II od 8. jula te godine, gdje se turski suveren pojavljuje kao nasljednik prava Pavlovića.²⁶⁵

Mehmed II je tražio isplatu svega što su dugovali Pavlovićima od 1463. godine: poklad od 9.000 perpera sa po 450 perpera godišnje kamate, po 100 dukata godišnjeg najma za njihovu kuću u Dubrovniku i po 700 perpera dohotka što su davali Pavlovićima za Konavle.²⁶⁶ Republika se iz ovog izvukla više velikim poklonima nego argumentima, da bi nekadanja obaveza prema Pavlovićima u odnosu na novog gospodara Bosne otišla u zaborav.²⁶⁷

Zaključak

Posljednji Pavlovići koji su vladali svojom oblasti od kraja 1441. do 1463. godine u historiji srednjovjekovne Bosne moraju dobiti svoje mjesto između dva borbom suprotstavljena pola: izvjesno ojačane centralne vlasti i hercega Stefana Vukčića. Poslije smrti Radoslava uspostavljen je mir između njegove

²⁶³ Isto. 24-25.

²⁶⁴ Динић М. 1935. 250. нап. 19; Трухелка Ћ. 1911. 337.

²⁶⁵ Трухелка Ћ. 1911. 337; Динић М. 1935. 250; Божић И. 1952. 199.

²⁶⁶ Стојановић Љ. 1934. I/2. 251-252; Трухелка Ћ. 1911. 338; Динић М. 1935. 250; Божић И. 1952. 199.

²⁶⁷ Динић М. 1935. 250.; Божић И. 1952. 200.

udovice Teodore i sinova sa Kosačom, ali samo do prve prilike koja se ukazala pri promjeni na bosanskom prijestolju. Novoizabranom kralju Stefanu Tomašu, pored drugih i u Bosni i vani, od prvog dana je bio oponent Stefan Vukčić, koji je podržavao Radivoja, starog pretendenta. Tomašu je u zemlji prirodni saveznik Ivaniš Pavlović i obojica će kroz ovu koaliciju u ratovima protiv Kosače 1444, 1445, 1449. pokušati da zadovolje svoje interese: kralj kroz antagonizam među oblasnim gospodarima da proširi područje svoje neposredne vlasti, a Pavlović daleko od moći djeda mu Pavla, a i Radoslava, kroz savezništvo se osvetiti i povratiti južne krajeve. Ivaniš iz ove saradnje nije dobio ni osvetu ni staru zemlju, ali je ostao zabilježen kao čovjek odlučne volje da se vrati nekadanjoj teritorijalnoj i političkoj veličini, što vidimo i u časovima svadbenog kompromisa kralja i Katarine, kćerke vojvode Stefana, sredinom maja 1446. godine u Milodražu, kojoj on u znak neslaganja s tom novom politikom ne prisustvuje.

Njegovi nasljednici vojvoda Petar i knez Nikola pali su jedno vrijeme u punu zavisnost od Kosače i davali su mu vojsku u početku njegovog rata s Dubrovnikom 1451. godine.

Život im je tekao u miru, jer je i atmosfera Bosne toga vremena bila smirujuća, bez vlasteoske zakrvavljenosti, čemu je uzrok kako kroz ratove pokazana nemogućnost ovih podjela tako i sve jači turski pritisak koji ih je ujedinjavao i u isto vrijeme tu podjelu oblasti konzervirao.

Inače, cjelokupan život Ivaniša, Petra i Nikole odaje pripadnost vrhu bosanskog društva. Njihovi akti, kao i predaka im, odišu isto tako punom samosviješću, mada su, rekosmo, u odnosu na njih inferiorniji. Oni su "gospoda rusaška" i "gospoda rusagu", a imaju: podložno plemstvo sa saborom u zametku, građanski stalež u procesu formiranja, Vlahe-stočare, seljake, naplaćuju tzv. regalna prava u trgovima i rudnicima, carine na putevima i samostalne komunikacije sa vanjskim svijetom, na prvom mjestu Dubrovnikom, a kojima se prožimaju u privredi i čiji su i plemići, kao i razvijenu kulturu. Svih im je ponašanje i dobro i loše, adekvatno ponašanju sudruga po maču. Manifestacije djelovanja oblasnih gospodara su manje-više identične u epohi skorog turskog dolaska.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Consilium Rogatorum
- Consilium Maius

B. LITERATURA

- Anđelić P. 1962. "Izvjestaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču". *Glasnik Zemaljskog muzeja br. 17*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Anđelić P. 1970. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Djela 38. Odjeljenje društvenih nauka 23. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Babić A. 1964. "Fragment iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne". *Radovi Filozofskog fakulteta 2*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Божић И. 1952. *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*. Српска академија наука. Посебна издања 200. Београд: Историски институт 3.
- Ђирковић С. 1964.а). *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђирковић С. 1974. "Русашка господа". *Историјски часопис 21*. Београд:
- Ђоровић В. 1939. "Из прошлости Босне и Херцеговине (1. Војвода Иваниш Павловић, 2. Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455)". *Годишњица Николе Чупића, 48*. Београд:
- Ђоровић В. 1940. *Хисторија Босне*. Посебна издања 129. Друштвени и историски списи 53. Београд: Српска краљевска академија.
- Čremošnik G. 1952. "Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka (III. Humske povelje i pisma)." *Glasnik Zemaljskog muzeja (Nova serija) 7*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Čubrilović V. 1953. "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini". *Jugoslovenski istorijski časopis 1/3-4*. Ljubljana-Zagreb-Beograd:
- Ђирковић С. 1964.б). *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Посебна издања 300. Одељење друштвених наука 48. Београд: Српска академија наука.
- Filipović S. M. 1934. "Varošica Olovo s okolinom". *Franjevački vijesnik XLII/7-8*. Beograd:
- Gelcich J. -Thallóczy L. 1887. *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae*. Budapest:

- Грујић Р. 1926. “Конавли под разним господарима од XII до XV века”. *Споменик Српске краљевске академије* 66. Земун:
- Динић М. 1935. “Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, провижиун браће Влатковића”. *Глас Српске краљевске академије*. Београд:
- Динић М. 1940. “Земље херцега Светога Саве”. *Глас Српске краљевске академије*. Београд:
- Динић М. 1934. “Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и сусједним земљама”. *Глас Српске краљевске академије*. Београд:
- Динић М. 1947. “Један прилог за историју патарена у Босни”. *Зборник Филозофског факултета I*. Београд:
- Динић М. 1955. *Државни сабор средњевијековне Босне*. Посебна издања 231. Одјељење друштвених наука 13. Београд: Српска академија наука
- Динић М. 1967.а). *Из Дубровачког архива, III*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Треће одељење. Књига 22. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Динић М. 1967.б). *Хумско-требињска властела*. Посебна издања 397. Одељење друштвених наука 54. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Елезовић Г. 1940. *Турски споменици I/1*. Београд:
- Handžić A. 1975. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Historija naroda Jugoslavije*. 1953. I. Zagreb:
- Ивановић М. К. 1948. “Прилози за историју царина у средњевијековним српским државама”. *Споменик Српске академије наука и уметности*, 97. Одељење друштвених наука 76. Београд:
- Ивић А. 1907. “Радослав Павловић, велики војвода босански”. *Летопис Матице српске*. књ. 245. 1-32. *Летопис Матице српске*. књ. 246. 24-48. Нови Сад:
- Iorga N. 1899. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV^e siècle, II*. Paris:
- Jelenić J. 1912. *Kultura i bosanski franjevci I*. Sarajevo:
- Jireček K. 1892. “Glasinac u srednjem vijeku”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Јиречек К. 1952. *Историја Срба I*. Београд:
- Klaić V. 1882. *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb:
- Kovačević D. 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Djela 18. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Kovačević D. 1965.а). “Prača”. *Enciklopedija Jugoslavije VI*. Zagreb:
- Kovačević D. 1965.б). “Olovo”. *Enciklopedija Jugoslavije VI*. Zagreb:
- Kovačević D. 1971. “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”.

Radovi Filozofskog fakulteta 6. Sarajevo:

- Kovačević D. 1954. "Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni". *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 6. Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine.
- Kovačević-Kojić D. 1963. "Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima". *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*. Posebna izdanja 2. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 1. Sarajevo: Naučno društvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.
- Kreševljaković H. 1971. "Višegrad". *Enciklopedija Jugoslavije VIII*. Zagreb:
- Kuripešić B. 1950. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* (preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović). Sarajevo:
- Mazalić Đ. 1942. "Borač, bosanski dvor srednjeg vieka". *Glasnik Zemaljskog muzeja br. 53*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Mazalić Đ. 1949/50. "Kraći članci i rasprave (2. Kraj iz koga su Pavlovići porijeklom)". *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 219-223.
- Mazalić Đ. 1959. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Djela 14. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 10. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.
- Мазалић Ђ. 1940. "Борач – Средњовјековни град породице Павловића". *Југословенски лист*, XXIII/267. Сарајево: 10. XI 1940. 9.
- Mazalić Đ. 1955. *Srednji vijek. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo:
- Miklosich F. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosne Ragusii*. Viennae:
- Rački F. 1869. "Bogomili i patareni". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 8. Zagreb:
- Rački F. 1975. *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Радонић Ј. 1902. "О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и поч. XV века". *Летопис Матице српске*, књ. 211. 39-63; *Летопис Матице српске*, књ. 212. 34-62. Нови Сад:
- Радонић Ј. 1934. *Дубровачка акта и повеље, I/1*. Београд:
- Skarić V. 1930. "Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine". *Glasnik Zemaljskog muzeja* 42. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Skarić V. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva.
- Šabanović H. 1952. "Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. god". *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 4. Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine.
- Скарић В. 1922. "Жупа и град Борач у Босни". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 2. Београд:

- Станојевић С. 1923. “Студије о српској дипломатици (XV. Сведоци)”. *Глас Српске краљевске академије* 90. Сремски Карловци:
- Станојевић С. 1933. “Студије о српској дипломатици (XIX. Наредба за писање повеља)”. *Глас Српске краљевске академије* 96. Београд:
- Стојановић Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма, I/1*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику 19. Београд-Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Стојановић Љ. 1934. *Старе српске повеље и писма, I/2*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење. Споменици на српском језику 24. Београд-Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Šabanović Н. 1958. “Bosansko krajište 1448-1463”. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9. Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine. 177-220.
- Šabanović Н. 1959. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Djela 14. Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 10. Sarajevo:
- Truhelka Ć. 1901. “Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 13. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Truhelka Ć. 1909. “Fojnička kronika”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 21. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Truhelka Ć. 1911. “Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 23. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Truhelka Ć. 1917. “Konavòski rat (1430-1433)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 29. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 145-211.
- Vego М. 1957. *Naselja bosanske srednjevjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.

SUMMARY

THE LAST PAVLOVIĆI – BOSNIA IN THE MIDDLE OF THE 15TH CENTURY

The last members of the Pavlović family, who ruled their domain from the end of 1441 to 1463, must be assigned a place in the history of medieval Bosnia between two confronted sides: a seemingly strengthened central power of the Bosnian Kings and Herzog Stjepan Vukčić. After the death of Radoslav Pavlović peace was established between his widow Teodora and his sons with Stjepan Vukčić Kosača, but only until the first chance which appeared after the change on the Bosnian royal

throne. The newly elected King Stjepan Tomaš, among others in Bosnia and abroad, was opposed by Stjepan Vukčić, who supported Radivoj, the old aspirant to the Bosnian crown. In Bosnia itself, Tomaš's natural ally was Ivaniš Pavlović, and both of them tried to satisfy their interests through this coalition during the wars against Stjepan Vukčić in 1444, 1445, and 1449: the King tried to broaden the spectre of his own rule by using the antagonisms amongst the nobility, while Ivaniš Pavlović, far from the power held by his grandfather Pavle and father Radoslav, attempted to gain revenge and reclaim lost territories in the South. From this alliance Ivaniš did not gain reprisal or his old possessions, but rather strengthened his will to return to former territorial and political greatness. This can be seen from the marital festivities held in Milodraž during the month of May 1446, at the marriage between the King and Katarina, the daughter of Herzog Stjepan Vukčić, where Ivaniš was absent in disagreement with this new political turn of events.

His heirs Duke Petar and Count Nikola at one point fell into complete dependence on Stjepan Vukčić, even sending him troops at the beginning of his war against Ragusa in 1451. Their life was peaceful because the atmosphere in Bosnia at that time was also calm, without any feudal conflicts, since the previous wars confirmed that these divisions could not stand and that the Ottoman pressure, which united the nobility also conserved the mentioned partitions at the same time.

The whole life of Ivaniš, Petar and Nikola, shows an adherence to the peak of the Bosnian society. Their actions, as well as the actions of their ancestors, also reflect a full self confidence, even though, as we have shown, they were inferior to them. They were Barons of the Realm, and they had under their control a subordinate nobility with a council in its primary stages, an emerging town class, the shepherd Vlachs, and peasants. They also collected the so-called regal rights in the markets and mines, customs duties on the roads and were in charge of independent communications with the outside world, first of all Ragusa, to whose nobility they belonged to, and which strongly influenced the economy and culture. Their behaviour, good or bad, is on par with the behaviour of other comrades in arms. The manifestations of regional magnates in Bosnia are more or less identical in the time of imminent Ottoman arrival.

Key words: The land of the Pavlovići, medieval Bosnia, 15th century, Ivaniš Pavlović, Duke Petar Pavlović, Count Nikola Pavlović

UDK 316.323.5:316.42 (497.6) "13/14"
Pretisak

O SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM GRAĐANINU*

Boris Nilević



Proces srednjovjekovne urbanizacije u Bosni intenzivirao se u XIV, a vrhunac je dostigao u XV stoljeću. Ukupan razvoj se povezuje sa razvojem rudarstva i trgovačkih veza sa Dubrovnikom. Uspon privrednog razvoja je uvjetovao pojavu naprednijeg načina života, te na poseban način i stvaranja bogatijeg gradskog društvenog sloja.

Ključne riječi: srednjovjekovni bosanski građanin, dubrovački trgovci, srednjovjekovna Bosna, rudnici, XV stoljeće.

U srednjovjekovnoj Bosni je, uz ostalo, postojao i snažan proces urbanizacije, koji se ogledao u postojanju gradskih naselja koja su se i privredno i društveno razlikovala od sela i kraljevsko-feudalnih gradova-tvrđava. To je tip grada (naselja rudara i trgovaca u rudarskim oblastima, trgovci na prometnim terenima, planski izrađena naselja i podgrađa feudalnih utvrđenja) čiji je razvoj započeo relativno kasno (u prvoj polovini XIV stoljeća, da bi vrhunac dostigao u XV stoljeću) u odnosu na gradove evropskih i nekih južnoslavenskih zemalja, ali je činjenica da je napredovao veoma brzo. U bosanskoj državi je u prvoj polovini XV stoljeća bilo oko sedamdeset trgova čija je veličina odgovarala onovremenim balkanskim i evropskim gradovima.

* Rad je objavljen u zborniku radova *Urbano biće Bosne i Hercegovine* (29-36), u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu i Međunarodnog centra za mir, 1996. godine, nastao kao rezultat okruglog stola pod naslovom "Tragom bosanskohercegovačke prošlosti – o urbanom biću Bosne i Hercegovine", održanog u Sarajevu 15. i 16. marta 1995. godine, u organizaciji Instituta za istoriju, a u okviru XI internacionalnog festivala "Sarajevo – Sarajevska zima".

Njihov razvoj su podsticali na prvom mjestu rudarstvo i trgovina (izvozna i uvozna), kao i zanatstvo. Bio je to izazov za dubrovačke i ostale trgovce koji dolaze u Bosnu i tu pospješuju razvoj navedenih privrednih grana.

Porast proizvodnje bosanskih i srpskih rudnika, koji kulminira u prvoj polovini XV stoljeća, opravdano se dovodi u vezu sa privrednom krizom i opadanjem evropskih rudnika, koja je započela sredinom XIV stoljeća. Potom, husitski ratovi su još više smanjili evropsku proizvodnju srebra, pa je njegova naglašena potreba na evropskom tržištu dovela do naglog porasta proizvodnje bosanskih i srpskih rudnika, od tridesetih godina XV stoljeća.

Na sceni historije su trgovci koji postepeno vrše pomake sirovog bosanskog društva. Postoji čitavo njihovo mnoštvo – galerija, o kome kazuje bogata arhivska građa, prevashodno Dubrovačkog arhiva, gdje su pohranjena najbolja svjedočanstva bosanske srednjovjekovne historije. Potom, tu su i podaci arhiva u Zadru, Splitu i Trogiru, kao i turskih izvora nastalih prije ili nakon pada bosanske države.

Za period vladavine Stjepana II Kotromanića (1322-1355) može se reći da domaći sloj još uvijek nije u dovoljnoj mjeri uključen u novija privredna kretanja i tokove kakvi su kreditno-trgovinski poslovi. Stiče se dojam da se Bosanci nerado zadužuju kod Dubrovčana zbog straha od neizmirenja dugova, a kad to čine – sudjeluju s vrlo skromnim iznosima. Ipak, sama ta pojava vodila je krupnim ekonomskim i socijalnim promjenama onovremenog društva, što je došlo do izražaja naročito u XV stoljeću. Međutim, to se već vidi i u vremenu kralja Tvrtka I, kada Bosanci uzimaju sve više učešća u trgovini i njihova zaduženja pokazuju znatno veće iznose nego što je to bio slučaj ranije. To nisu više nepoznati trgovci “iz Bosne”, nego je tačno naznačeno na kojim trgovinama žive i posluju. Najčešće su registrovana zaduženja ljudi iz Prače, potom Foče i Ustikoline.

Bosanci su brzo učili. U rudarstvu su vremenom zamijenili njemačke rudare Sase i s njihovom pomoću, stručno usavršeni, postali čuveni daleko van granica bosanske države. Poznato je da je kralj Alfons od Aragonije i Napulja, u nekoliko mahova, tokom 1452. godine, nastojao da dođe do bosanskih rudara, upućujući, čak, i direktne molbe hercegu Stefanu Vukčiću – Kosači i bosanskom kralju. Tri godine kasnije, vojvoda od Ferare čini iste pokušaje preko Dubrovačke Republike. Iz osmanskih izvora se doznaje da su rudari iz Olova bili vrsni stručnjaci i da su doprinosili pronalaženju ruda i na drugim stranama.

Od Dubrovčana su Bosanci usvojili sistem trgovine poznat u Republici, tj. poznavali su sve savremene oblike trgovine koji karakterišu primitivni kapitalizam (mjenice, trgovačka društva, prokure), kao i savršeniju zanatsku tehniku. Izvori bilježe trideset i četiri vrste zanata kojima se bave bosanske i dubrovačke zanatlije. Dubrovnik je srednjovjekovnoj Bosni bio *sve i svja, prozor u svijet, Petrograd*.

Domaći svijet se ne ograničava samo na lokalnu trgovinu, već trguje, prevashodno vještiji i hrabriji pojedinci, čak preko mora do Venecije ili nekih drugih italijanskih gradova. Kako je trgovina srebrom bila isključivo u rukama Dubrovčana, olovo je imalo prvorazredan značaj za domaće trgovce. Bosanci trguju i ostalim proizvodima svoje privrede: voskom, kožama i konjima. So i tkanina su predstavljale najveći dio uvozne trgovine, a zatim, u znatno manjoj mjeri mrčarije, ulje i zanatski proizvodi. U trgovini s Bosnom osobito su aktivni trgovci iz Prata, koji ponekad kreditiraju Bosance i uvoze tkanine većinom proizvedene u samom Pratu.

Pretpostaviti je da su Bosanci, poput Dubrovčana, na trgovima držali svoje radnje i da su se u isto vrijeme bavili spoljnom i lokalnom trgovinom.

U procesu brzog razvoja trgovine, rudarstva i zanatstva uspio je jedan broj domaćih ljudi, posebno onih na položajima u gradovima i na dvorovima, da zakorači u krupnu trgovinu i da stekne bogatstvo. Sa svojim ekonomskim statusom taj sloj se približio, pa čak u pojedinim slučajevima i izjednačio sa vrhom piramide bosanskog društva koje se ponosi svojim aristokratskim porijeklom i plemenitom baštinom. Predstavnici tog sloja nosili su razna dostojanstva i titule koje su bile svojstvene vlasteli. Tako ih možemo naći među poslanicima, provestijarima, gradskim knezovima, pa i plemenitim i "počtenim" vitezovima.

Vremenom se u pojedinim familijama stvorila trgovačka tradicija, pa se ovom djelatnošću bavi više članova iste porodice, a raznih generacija. Bosanski trgovci u XV stoljeću s punim pravom nose naziv "mercator", koji ponekad stoji uz njihovo ime u dubrovačkim vrelima. To su, naravno, bili ljudi koji su po obimu poslova i poslovnim običajima potpuno odgovarali dubrovačkom pojmu trgovca. Kod njih, u prvoj polovini XV stoljeća ima dosta srebrenog posuđa, nakita, ako i sirovog srebra u privatnom vlasništvu.

Međutim, brojni primjeri pokazuju da je diferencijacija stanovništva u ekonomskom i socijalnom pogledu zahvatila i ovaj sloj društva. Pored raslojavanja koje je karakteristično za vlastelu i vlasteličiče, jasno je uočljiva razlika

i među građanskim staležom. Jedan broj Bosanaca se uspio obogatiti, ali je daleko veći broj onih koji su u nelojalnoj konkurenciji sa viđenijim građanima izgubili i ono malo kapitala što su imali. U bosanskim srednjovjekovnim urbanim naseljima moglo se naći najvše pripadnika sitnih i siromašnih slojeva društva.

Razlika se među gradskim svijetom onodobne Bosne ogledala i u obrazovanju, ukusu i potrebama svakodnevnog života, kratko rečeno, u načinu življenja. Jedan broj ih je spavao u krevetima, odvajajući se od običaja ostalog stanovništva da spava na zemlji. Ipak, civilizacijski pomak.

Bosanski grad je, kao i onovremeni evropski gradovi, u centru imao trg kao središte poslovnog i javnog života, okružen radnjama i kućama trgovaca i zanatlija. Gradska naselja su zadobila, počev od saskih prava, neke elemente samouprave.

I crkva je bila smještena u središtu naselja. Postojala su i svratišta za putnike, gostionice, carinarnice i leprozoriji kao skloništa za gubavce pri franjevačkim samostanima. Stambene zgrade su bile većinom od drveta, a crkve od kamena.

Međutim, teško je govoriti o gustini stanovništva, što domaćeg, što stranog. Vrlo je vjerovatno da su Fojnica, Kreševo, Visoko, Zvornik, Foča, možda čak i Goražde, brojali preko 2.000 stanovnika. Rudarska naselja, osobito rudnici srebra, s obzirom na ljudstvo angažovano u rudarskoj proizvodnji, imalo je brojnije stanovništvo (Fojnica, Kreševo). U Srebrenici je bilo oko 700 kuća, odnosno 3.500 stanovnika. Komparacije radi, Novo Brdo, najveći rudnik Balkana, u vrijeme svog najvećeg napretka, brojalo je oko 10.000 stanovnika.

U bosanskom srednjovjekovnom gradu materijalni život je bio izraženiji nego duhovni. Želja za luksuzom se počela ogledati u boljem načinu odijevanja, upotrebi od srebra izrađenog posuđa, nakita itd. Sve je to omogućavao nagomilani novac domaćeg i stranog porijekla. A on se na tlu Bosne u srebru kuje počev od bana Stjepana II Kotromanića, istina sa dužim prekidima, nakon smrti kralja Tvrtka I 1391. godine, sve do pada bosanske države.

U Bosni je, inače, svaki novac bio u slobodnom opticaju. U svojim poveljama Mlečanima bosanski vladari, u nekoliko navrata, ističu da će mletački novac, kao i Dubrovačke Republike, kolati slobodno po kraljevstvu bosanskom.

Što se duhovnog života tiče, počela se širiti pismenost i veći nivo zabave sa muzičarima i glumcima. Pored ostalih umjetnosti i muzička je, paralelno i

u svjetovnom i u duhovnom vidu, ispunjavala život srednjovjekovne Bosne. Muzičari nisu zabavljali samo vlastelu. Oni se sreću i u bosanskim gradovima XV stoljeća, gdje se rađalo jedno novo, građansko društvo od stranaca Dubrovčana i Nijemaca – Sasa, te domaćih ljudi. Obogaćeno kroz rudarstvo, trgovinu i zanatstvo, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenijim oblikom zabave nego dotadašnjim: lov, mejdani i gozbe. U znamenitom gradu Srebrenici pominje se Radivoj Grubačević, glumac i fluraš u vremenu od 1431.-1435. godine. Pominje se i neki Vukosav Kuković, svirač (piffarus – fluraš), koji je 1446. godine bio opljačkan u Breznici kod Pive. Međutim, muzičari u gradovima su manje poznati, jer nisu bili stalno okupljeni kao artisti kralja i velmoža. Novija istraživanja nalaze i glumce van dvorsko-zamkovnog ambijenta među građanskim slojem.

Kako se Bosna kroz teritorijalno širenje i privredni razvitak povezala sa vanjskim svijetom, tako su i njena materijalna i duhovna kultura bile prožete raznim utjecajima sa Istoka i mnogo više sa Zapada. Normalno, postojala je i bosanska osobitost. Gotički utjecaj se ogledao kroz način odijevanja, prstenje, skulpturu i katoličku crkvenu arhitekturu, a istočni, pravoslavni, u građenju crkava raške i moravske škole, te turski, i prije pada Bosne, u raznim vrstama oružja, tkanina i odjeće. Bosanska specifičnost se očituje u izradi pojedinih dijelova odjeće, srebrenih predmeta i nekih oružja. Iako je duhovna kultura, kao i materijalna, bila pod uplivom raznih međuutjecaja, ta sfera je, ipak, teže uočljiva.

LITERATURA

- Ćirković S. 1964. *Istorija srednjovekovne Bosne*. Beograd:
- Ćorović V. 1940. *Historija Bosne. Prva knjiga*. Beograd:
- Dinić J. M. 1955. *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I*. Posebna izdanja SAN. Beograd:
- Jiriček K. 1995. *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*. Zbornik Konstantina Jirečeka I. Posebna Izdanja SAN. Beograd: 205-303.
- Kovačević D. 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga XVIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga 13. Sarajevo:
- Kovačević-Kojić D. 1987. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo:
- Kovačević-Kojić D. 1987. "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države.

Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. ANUBiH. Posebna izdanja. Knjiga LXXIX. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 17. Sarajevo: 89-190.

- Nilević B. 1995. "O srednjovjekovnom bosanskom dinaru – prilog biografiji bosanskog novca". *Bosanska vila br. 1. god. II.* List za nauku, kulturu i društvena pitanja. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 10-12.
- Živković P. 1986. *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV st.* Tuzla:

SUMMARY

ON A MEDIEVAL BOSNIAN CITIZEN

In the medieval Bosnia there was a strong urbanizing process which could be proved by the existence of cities which were different in economic and social aspects from villages and feudal fortresses. It was a type of a city (miner's settlements, settlements planned as a support of feudal fortresses), the development of which started relatively late (in the first half of the fourteenth century reaching the top in the fifteenth century) comparing to cities in European and some South-Slavic countries, but it progressed very fastly. In the first half of the fifteenth century in Bosnian country there were some seventy squares which had the size of the towns in the Balkans and Europe of that time. Their development was a challenge for merchants from Dubrovnik and other towns who came to Bosnia and rushed the development of the mentioned trade branches.

Merchants appeared on the historical stage and gradually did some civilization shifts of the raw Bosnian society. The Bosnians learned fast. In mining they replaced the German miners, from the citizens of Dubrovnik they learned modern trade forms and instruments (drafts, trade companies, procurator) and better handicraft techniques. According to the sources there were 34 sorts of handicraft performed in Bosnia and Dubrovnik. Dubrovnik was to the medieval Bosnia everything, window into the world, Petrograd.

Key words: medieval bosnian citizen, merchants from Dubrovnik, medieval Bosnia, miner's settlements, fifteenth century

(Translated by Jasminka Banjac)

UDK 94 (497.6) "04/14"
Pretisak

O KRUNIDBI KRALJA TVRTKA I 620 godina od krunisanja bosanskog kralja*

Boris Nilević



U članku autor problematizira mjesto krunidbe prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića. Čin krunidbe se postavlja u kontekst političkih odnosa i polaganja prava na srpsku krunu nakon smrti cara Uroša.

Ključne riječi: srednjovjekovna Bosna, Tvrtko I Kotromanić, Mileševo, Mavro Orbini.

Uspon bosanske države

Za stoljeća ranog srednjeg vijeka nema mnogo izvora koji bi osvjetljavali događaje i ličnosti, odnosno život Slavena na području Bosne i Huma. To podrazumijeva vrijeme od njihova doseljenja u VII stoljeću, kada i počinje historija Južnih Slavena na ovim prostorima, pa do druge polovine XII stoljeća, od kojeg se zameće kasniji bosanski srednjovjekovni polet i sjaj. Tu prije svega mislimo na vrijeme bana Kulina (1180-1204), vještog i kako se kaže "srećnog" vladara, jednog od najvećih i najvažnijih gospodara u povijesti Bosne, kada se ova država počinje razvijati uporedo sa susjednim južnoslavenskim državama. Pomenimo samo njegovu povelju dubrovačkim trgovcima iz 1189. godine, kojom im dozvoljava da slobodno trguju po Bosni. To je prvi poznati međunarodni ugovor Bosne. Ta povelja, kada se svestrano analizira, mnogo toga otkriva iz tadašnjeg života, a prije svega ona je "rodni list" bosanske države.

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila – Nova serija*, br. 10. 1998. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 54-55.

Uz Kulinovo ime vezana je i prva vijest o pojavi patarenskog učenja u Bosni (1199) koje je već tada uzelo toliko maha da ga je prihvatio i sam ban sa porodicom, rodbinom i mnoštvom naroda. Bosna je postala gotovo klasično središte ovoga nauka, i to je umnogome predodredilo njenu dalju historijsku sudbinu. Bosna je u onodobnoj srednjovjekovnoj Evropi, predstavljala uistinu jedan buntovni religijski specifikum, daleko prije Lutera i protestantskog nauka.

U kasnijim vremenima Bosna postaje i kraljevinom kada je Tvrtko u manastiru Mileševi na svoju glavu stavio kraljevsku krunu “[...] u Hristu Isusa blagoverni i Bogom postavljeni Stefan kralj Srbijem i Bosni i Pomorju i Zapadnim Stranama”. To se desilo u jesen 1377. godine.

Ovo je doba i rađanja novog društva i civilizacije. Na sceni historije su trgovci koji postepeno vrše civilizacijske pomake sirovog bosanskog društva. Brzo se razvijaju trgovina, rudarstvo i zanatstvo. Uz ostalo, i feudalna rittersko – dvorjanska kultura srednjeg vijeka, koju karakteriše težnja da se život uzdiigne iznad realnosti svakidašnjice i da se dosljedno stilizuje. Potom, i muzički i pozorišni život. No, vratimo se činu krunidbe kralja Tvrtka I.

Tvrtkovo pravo na krunu

Podjelom zemalja Nikole Altomanovića između kneza Lazara i bana Tvrtka, srpska država izgubila je prostrane oblasti na zapadu. Obje obale rijeke Lima došle su pod vlast bosanskog vladara, a s njima i Mileševa i Prijepolje. Manastir Mileševa je bio odsječen od svoga pravoslavnog zaleđa, ali je već u to vrijeme bio predodređen da postane crkveno središte pravoslavnih vjernika u bosanskoj državi. Bosni je tada pripadao i manastir Svetog Nikole u Banji, gdje se nalazilo središte dabarske episkopije. Drugi manastir sa sjedištem episkopije, Mirosavljeva zadužbina Sv. Petra, u današnjem Bijelom Polju, ostao je izvan bosanske države. Izgleda da je kod njega bila rezidencija limske mitropolije, koja se javlja pred sredinu XV stoljeća.

Kako je sa carem Urošem izumro i posljednji srpski izdanak dinastije Nemanjića, neko je trebao da prihvati vlast prije nego se država potpuno rasturi. Ko će to da učini? Tvrtko? On je bio potomak Nemanjića, mada po ženskoj liniji. Tvrtko je, uz to, i dovoljno jak i sa dovoljno autoriteta. Između njega i Lazara nema sukoba. Tvrtko zna da je knez Lazar slabiji, a i da je njegovo pravo na krunu Nemanjića jače. Lazaru se to pravo pripisivalo po tome, što

je njegova žena iz nemanjićke linije Vukanove. Tvrtko je, opet, to pravo nosio u samom sebi. Pradjed mu je bio po ženskoj liniji, kralj Dragutin. Prema tom pravu on će i postupiti krunišući se za kralja Srbije i Bosne.

Sumnjivost mjesta krunidbe

Tvrtko se krunisao na Mitrovdan (26. oktobra) 1377. godine u “srpskoj zemlji”, vjerovatno u manastiru Mileševi, mjestu osobitog kulta svetog Save, osnivača Srpske pravoslavne crkve. Zašto riječ “vjerovatno”, koja označava sumnju u Tvrtkovu čin krunisanja u ovoj bogomolji? Historičari uglavnom koriste podatak opata Mavra Orbinija da je mileševski mitropolit sa svojim monasima 1377. godine krunisao bana Tvrtka na grobu sv. Save za kralja Srbije i Bosne (*Kraljevstvo Slovena*. Beograd 1968. 150-151). Na ovom Orbinijevom podatku počiva sve što se u historijskoj nauci zna o Tvrtkovom krunisanju za kralja. Pokazalo se da se Tvrtko I zaista krunisao za “raškog kralja”, kao nasljednik dinastije Nemanjića, ali nema potvrde da je krunisanje obavljeno u manastiru Mileševi. Nije dovoljno uzeta u obzir arenga Tvrtkove povelje Dubrovčanima iz 1378. godine, gdje se sasvim izričito kaže “i idoh u srbskoju zemlju”. Niko se, “koliko nam je poznato” – piše prof. Ćirković – “nije upitao da li je verovatno da bi Tvrtko za odlazak u Mileševu i u oblast koja je bila pod njegovom neposrednom vlasti rekao idoh u srpsku zemlju? Niti je postavio pitanje da li se Tvrtko ipak krunisao negde u Srbiji, možda u Žiči? Pitanje se u krajnjoj liniji svodi na odnos Orbinijevog pričanja i podataka iz povelje Dubrovčanima. Ukoliko bi se utvrdilo da podatak iz povelje protivreći Orbiniju, morali bismo vest učenog mljetskog opata premestiti među legende, uz tolike druge”. (M. S. Ćirković, *Sugubi venac*. Zbornik Filozofskog fakulteta VIII, Bgd. 1964. 351). Samo ono “i idoh u srbskoju zemlju” i ne mora toliko da zbunjuje. To bi se moglo uklopiti u Tvrtkovo kazivanje (da je potomak Nemanjića, da je Srbija ostala bez pastira) i kao stvar navike proizašle iz dugovremene odijeljenosti. Srpska zemlja na kojoj se nalazi i manastir Mileševa, tek se odnedavno našla u bosanskoj vlasti. Izvorna građa koja se dotiče Tvrtkove krunidbe je malobrojna, te je teško dobiti pravu sliku.

Porast ugleda Bosne činom krunidbe

Za srpsku crkvu Tvrtko nije bio pravi obnovitelj nemanjićke tradicije. Njegov autoritet bio je za nju sporan. Kad je, na primjer, trebalo posredovati kod

Dubrovčana radi naplate stonskog dohotka, što su ga srpski vladari ustupili kaluđerima sv. Arhandžela u Jerusalemu, 1387. godine jerusalimski mitropolit Mihailo traži posredništvo kneza Lazara Hrebljanovića, a ne kralja Tvrtka I. I ranije su te preporuke monasima davali srpski vladari i oblasni gospodari, ali ne i Tvrtko I Kotromanić. Ipak, ovim činom krunidbe, srednjovjekovnoj Bosni je porastao ugled. To će se vidjeti i kasnijim tokom historijskih zbivanja, pa i pri padu pod osmansku vlast, kada Venecija piše Firenci 14. VI 1463. godine da je pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – *ardet ante oculos opulentissimum regnum!*

SUMMARY

ABOUT THE CORONATION OF KING TVRTKO I

The death of Tsar Uroš brought about the end of the Serbian ruling dynasty Nemanjić. With the division of the lands belonging to Nikola Altomanović between Prince Lazar and Ban Tvrtko I Kotromanić, the Serbian state lost vast domains in the West. Both sides of the River Lim came under direct control of the Bosnian ruler, and with them the towns of Mileševa and Prijepolje. Tvrtko I was crowned in 1377 as the “King of Rascia”, but there is no trustworthy proof that this happened in the monastery of Mileševo. Following the work of Mauro Orbini “The Kingdom of the Slavs”, it could have been Mileševo, although a number of historians from Bosnia and Herzegovina believe that the coronation took place in Mile near Visoko.

Key words: Medieval Bosnia, Tvrtko I Kotromanić, Mileševo, Mauro Orbini

UDK 336.74 (497.6) "04/14"
Pretisak

O SREDNJOVJEKOVNOM BOSANSKOM DINARU - Prilog biografiji bosanskog novca*

Boris Nilević



Autor prezentira proces kovanja novca u srednjovjekovnoj Bosni u okviru njenog privrednog, političkog i kulturnog razvoja od vremena bana Stjepana II Kotromanića do pada pod osmansku vlast. Također, analizirani su odnosi bosanskih vladara prema Mletačkoj i Dubravačkoj republici i njihovoj finansijskoj politici na bosanskom tržištu forsiranjem vlastitih valuta.

Ključne riječi: srednjovjekovna Bosna, ban Stjepan II Kotromanić, Tvrtko I Kotromanić, dinar, bosanski novac.



me dolazi od latinske riječi *dinarius*, kojom su sredinom III stoljeća prije nove ere Rimljani nazivali srebreni novac koji je zamijenio dotadašnji bakarni novac, a vrijedio je deset puta više od njega (lat. *deni*: po deset). Ovaj novac kolao je, u vremenu Rimskog Carstva, po čitavom Sredozemlju. *Denarius* je u VIII st. pod Karlom Velikim naziv za 240-ti dio funte srebra. Javlja se, potom, u francuskim oblastima kao *denier*, te u talijanskim kao *denaro*. Na Istoku mu je ime poprimilo grčki oblik *denarion*, koji se, u novogrčkom jeziku, izgovarao *dinarion*. Iz Vizantije su taj naziv preuzeli Arapi i nadjeli ga svom zlatnom novcu, koji su počeli kovati ugledajući se na vizantijski *solid* još za vladavine kalifa Abdulmelika 695. godine. Arapi su, u naponu svoje moći,

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila – Nova serija*, br. 2. god. II. 1995. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 10-12. Rad je ponovo objavljen u istom listu br. 30/2004. 110-112.

ubrzo zavlada Bliskim Istokom, Sjevernom Afrikom i Španijom. Znatan dio onovremene svjetske trgovine (VIII-X st.) bio je u njihovim rukama, pa se, tom trgovinom, širio i arapski novac, osobito zlatni dinar, od Sredozemlja pa do Baltičkog mora. Kada su Osmanlije, pod sultanom Mehmedom II 1454. godine, počeli kovati svoj zlatni novac, kovali su po ugledu na arapski dinar. Iz novogrčkog jezika došao je, preko Vizantije, naziv *dinar* i u naše zemlje, samo što on na ovim prostorima ne služi kao naziv za zlatni, nego, isključivo, za srebreni novac.

II

Osvajanjem Huma tridesetih godina XIV stoljeća, a naročito eksploatacija rudnika, izmijenili su, iz osnova, fizionomiju bosanske srednjovjekovne privrede ka naglom i intenzivnom razvitku. Rudarska proizvodnja je podstakla kovanje domaćeg novca, te nije slučajno što je ban Stjepan II Kotromanić (1322-1353), za čije vladavine počinje rad bosanskih rudnika, prvi vladar koji kuje domaći novac.

Međutim, još ranije, za nekadašnjim "gospodinom" Bosne, Pavlom Šubićem, koji je u Bosni vršio bansku vlast, kovao se novac koji je imitirao mletačke srebrene dinare. Ipak, od bosanskih vladara prvi to čini Stjepan II Kotromanić. On se vrlo aktivno bavio, što se može zaključiti po većem broju sačuvanih emisija njegovih dinara. Za srebro Stjepan II nije morao da brine, dobijao ga je iz svojih rudnika. Kao uvijek kod prvih koraka u kovanju novca, bosanski ban se ugledao na one novčane vrste koje su do tog vremena, bile u opticaju, te je ovim potezom, novi novac sticao povjerenje u kolanju i postepeno potiskivao stari. Kod Stjepana II primjećuje se imitiranje venecijanskih, srpskih i dubrovačkih emisija, dakle onih novčanih vrsta koje su mogle biti rasprostranjene u bosanskoj državi. Izgleda da je pustio u promet i falsifikate dubrovačkog novca.

U srpskoj državi, opet, prvi srebreni novac (*grossi di Rassa*), kovan u Breškovu na Tari (pominju se od 1277. godine), rađeni su po uzoru na novce Mletačke Republike. Republika Sv. Marka protestovala je energično, u nekoliko mahova, protiv *denarii de Brescoa* ili *grossi de Brescoa* jer su bili lakši za jednu osminu od pravog mletačkog novca. Literarni velikan Dante (umro 1321. g.) u svojoj *Divina Commedia*, ovjekovječio je raškog kralja koji "imituje kov mletački".

Na novcima bana Stjepana II Kotromanića te, kasnije, Tvrtka, ne javljaju

se heraldički motivi, već se tu nalazio, uz lik bana na aversu (ban s mačem ili stoji ili sjedi na prijestolju), samo lik Isusa na reversu (na prijestolju, kao i na mletačkom novcu).

Razvoj robno-novčane privrede, međutim, nije potisnuo naturalnu privredu, niti obuhvatio sve oblasti privrednog života onovremene Bosne. Tako, u povelji iz 1322. godine, ban Stjepan II Kotromanić pominje kazne u stoci, te se, tako, ovaj tradicionalni način plaćanja i dalje održavao.

III

S obzirom na porast značaja novca u privrednom životu, ban Tvrtko je (1353-1377. ban, 1377-1391. kralj) nastavio sa njegovim kovanjem. Pored novca, koji, po tipu, odgovara dinarima bana Stjepana II, Tvrtko, poslije 1365. godine, kuje dinare sa novim kalupima, dobijenim iz Dubrovnika.

Tvrtko I Kotromanić je uveliko olakšao trgovinsku razmjenu između bosanske države i Dubrovačke Republike time što je postavio bosansko novčarstvo na istu osnovu na kojoj se zasniva i dubrovačko, te tako izjednačio valutnu stopu svog novca s dubrovačkim. Za razliku od novca koji, po tipu, odgovara dinarima njegovog strica, bana Stjepana II Kotromanića, druga vrsta Tvrtkova novca podudara se, u potpunosti, sa dubrovačkim dinarima. To su dinari koje ban kuje poslije 1365. godine, nakon što je dobio nove kalupe iz Dubrovnika. Zna se da je dubrovačko Vijeće umoljenih (Consilium Rogatorum), na molbu bana, odlukom od 18. III 1365. godine, dopustio da se za njega u Dubrovniku napravi nekoliko kalupa, koji će imati, s jedne strane, Isusa, a s druge, bana s mačem. Zna se i ime tog kalupara. Bio je to majstor Radoja.

Srodnost bosanskog i dubrovačkog novca nema samo tehnički i stilistički karakter, nego se bosanski i dubrovački dinari i težinom, pa prema tome i novčanom vrijednošću, potpuno podudaraju. To kazuje nalaz iz sela Vranjske u bilećkom kraju, iskopan 1901. godine. To je hrpa srebrenog novca od 203 komada: 19 komada su novci bana Tvrtka, a ostali jesu dubrovački dinari iz istog vremena. Sačuvani bosanski pisani izvori ne pružaju nikakvih podataka o nazivu bosanskog novca, ali kako su dinari Dubrovačke Republike imali u Bosni potpunu slobodu opticaja i trošenja svakako je i bosanski novac imao isti naziv, kao i republike Sv. Vlaha. Najstariji dubrovački srebreni novac naziva se, u njihovim pisanim spomenicima, *grossus* ili *grosso* (kao i mletački), ali u narodnom govoru zove se *dinar*. Najstariji mu se spomen nalazi 1392. godi-

ne u listini bosanskog kralja Dabiše (1391-1395) u navodu: “dvi tisući perper dinari dubrovačkih”, a spominje se i poznije, kako u bosanskim i humskim pisanim vrelima, tako i u dubrovačkim književnim djelima. Imenom *grošnije* narod u Dubrovniku nikada nije svoje dinare zvao. Inače, težina mu je bila 0,64 – 1,85 grama i vrijednost 6 solda ili 30 minca.

Mada se numizmatičari ne slažu da li je Tvrtko, poslije proglašenja kraljevstva 1377. godine, uopšte kovao svoj novac, ostaje činjenica da se 1387. godine u dva navrata spominju *srebrenički groševi* i da je kovnica postojala već u XIV stoljeću dok je grad bio pod Bosnom. A u Kotoru, kad je došao pod bosansku vlast 1382. godine, ovaj znameniti primorski grad kuje novac sa imenom bosanskog kralja.

Ministri finansija, grčki – protovestijar, imali su veliki uticaj, što zasvjedočuje i narodna poslovice sa prostora srpske države: “Car da, ali Buća ne da”. Uzimani su najviše iz primorskih gradova. U tom pogledu, veliku ulogu je imala kotorska vlasteoska porodica Buća (Bučić, Buchija). Viteza (miles) Trifunova Petrova Buću nalazimo kao protovestijara kralja Tvrtka I Kotromanića.

IV

Nakon smrti kralja Tvrtka I 1391. godine nastaje duži prekid u kovanju domaćeg novca, vjerovatno izazvan nesređenim prilikama i čestom smjenom vladara na bosanskom prijestolju. U ovom dekadentskom vremenu kraljevine razumljivo je, da se ni jedan od bosanskih kraljeva nije mogao smireno i smišljeno dati na posao, ni da uredi bosansku državu, a kamoli njeno novčarstvo. Tako je novac Dubrovačke Republike i u ovom razdoblju uživao potpunu i neograničenu slobodu kolanja, koju je stekao i dobio od kralja Tvrtka I.

Tek Tvrtko II Kotromanić, 1436. godien, počinje, ponovo, da kuje vlastiti novac. Od emisija njegovog novca najpoznatiji su *groševi*, koji su se isticali svojom veličinom. Od ostalih vrsta poznati su *dinar* i *poludinar*. Tada se pojavljuju i motivi sa domaćim grbom koje je Tvrtko II kopirao sa širokih *groša* ugarskih kraljeva Karla I i Ludovika I. Na aversu šljem sa krunom i natpisom *T* (kao monogram kraljeva imena) *dni regis Bosne*, a na reversu zaštitnik zemlje Sv. Grgur.

I poslije smrti kralja Tvrtka II, domaći novac se kuje neprekidno, sve do pada bosanske države. Novac, označen kao kraljev (*grossi di Re, denarii regis bossine*), često se pominje u izvorima, i to u vezi sa poslovnim transakcijama

dubrovačkih trgovaca u Bosni.

Postavlja se pitanje gdje je upravo u prvoj polovini XV stoljeća, kada Srebrenica više nije bila u okvirima bosanske države, bila kovnica bosanskih vladara. Izvorna građa iz dubrovačkog arhiva navodi na zaključak da bi to mogla biti Fojnica, jer ona upravo od tridesetih godina XV stoljeća, postaje najjači rudnik srebra u srednjobosanskom rudarskom bazenu i jedan od glavnih centara bosanske države. Od značaja je i činjenica da se Fojnica nalazila pod neposrednom vlašću bosanskih vladara.

U Bosni je, inače, svaki novac bio u slobodnom opticaju. U svojim poveljama Mlečanima, bosanski vladari, u nekoliko navrata, ističu da će mletački novac, kao i Dubrovačke Republike, slobodno kolati po Bosni.

Međutim, veoma čest predmet raspre u dubrovačko-bosanskim odnosima iz ovog vremena bila su pitanja novčanog prometa. Kovanje vlastitog novca, čega se, u prvoj polovini XV stoljeća, prihvataju Tvrtko II, Stefan Tomaš i Stefan Tomašević, nije išlo u prilog interesima Dubrovačke Republike, te svaka nova emisija dinara bosanskih kraljeva ili priprema njihovog izdavanja, izaziva njihova burna reagovanja. Oni uvijek nastoje svim silama da onemoguće bosanske vladare u njihovoj namjeri bilo povlačenjem svojih trgovaca iz Bosne ili traženjem da bosanski vladari zatvore svoje kovnice. Razlog ovim upornim nastojanjima Dubrovčana da spriječe izlaženje bosanskog domaćeg novca prevashodno leži u traženju da njihov novac bude jedino platežno sredstvo na području bosanskog kraljevstva. Drugo se obrazloženje ne bi moglo usvojiti, jer bosanski kraljevi, izdavanjem svojih dinara, nisu nikako uskratili Dubrovčanima pravo opticaja njihovog novca. O tome, uostalom, govore nalazi dubrovačkog novca na bosanskom području iz tog vremena (skupine dubrovačkog novca koje su nađene u Konjicu, Kupresu i Sarajevu zakopane između 1422. i 1438. godine), kao i pisani izvori u kojima bosanski vladari u nekoliko navrata, spominju, u svojim poveljama, izdatim Mlečanima, slobodu kolanja dubrovačkog novca. Oni ističu da će novac mletački, kao i dubrovački, kolati slobodno po kraljevstvu bosanskom.

Mada je dubrovački novac bio u velikoj upotrebi u trgovinskom prometu srednjovjekovne Bosne, interesantno je da se tek pri kraju samostalnosti bosanske države, prvi put zvanično dozvoljava njegov opticaj. Posebnom poveljom od 25. novembra 1461. kralj Stefan Tomašević odobrava kolanje dubrovačkog novca.

SUMMARY

ABOUT THE MEDIEVAL BOSNIAN DINAR – A Contribution to the Biography of Bosnian Coins

The name dinar comes from the Latin word *denarius*, used in the middle of the 3rd century BC by Romans to denote silver coins which replaced the previous copper coins, and which were worth ten times more (lat. *deni* = by ten).

From the New Greek language it came to our lands through Byzantium in the form of *dinar*, only in these parts it was not used as a term for golden, but for silver coins.

The first ruler who started minting coins in medieval Bosnia was Ban Stjepan II Kotromanić (1322-1353). Apart from domestic Bosnian coins, others were also in circulation. One of the most important issues among the Bosnian rulers and merchants from Venice and Ragusa was the amount of various currencies used in Bosnia. Even though medieval Bosnia was open for foreign coins, nevertheless Venetians and Ragusans tried to obstruct the minting of Bosnian coins in order to financially control the Bosnian market. Minting of medieval Bosnian coins continued from the times of Ban Stjepan II Kotromanić until the Ottoman conquest of Bosnia in 1463.

Key words: medieval Bosnia, Ban Stjepan II Kotromanić, Tvrtko I Kotromanić, dinar, Bosnian coins

UDK 281.96 (497.6 Sarajevo) "14/17"
Pre tisak

O POSTANKU STARE PRAVOSLAVNE CRKVE U SARAJEVU*

Boris Nilević



U članku se problematizira vrijeme nastajanja Stare pravoslavne crkve u Sarajevu u kontekstu odnosa osmanske vlasti prema gradnji i popravci hrišćanskih sakralnih objekata. Na osnovu literature i objavljenih izvora, autor iznosi različita mišljenja, od onih da je tu crkva postojala prije dolaska Osmanlija do onih da se u dokumentima uopće ne spominje.

Ključne riječi: Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, Srpska pravoslavna crkva, Muzej Stare pravoslavne crkve u Sarajevu.

J oš uvijek postoji jedna predrasuda da su Osmanlije prilikom osvajanja naših krajeva rušile i palile pravoslavne bogomolje, često pretvarale u džamiju najljepšu crkvu u gradu i ukidale sve što je srpskom narodu ostalo iz perioda njegove samostalnosti.¹ Ta pretpostavka o masovnom rušenju crkava ili njihovom pretvaranju u džamije je preuveličana, mada ima izvjesnu realnu osnovu na kojoj je izrasla. Nasilno, hrišćanski hramovi su nestajali izuzetno, koliko je poznato, u prvom osvajačkom ratu, odnosno u vrijeme velikog austrijsko-turskog rata, krajem XVII stoljeća.² Uglavnom, za smutnih vremena. Češći razlog rušenja hrišćanskih bogomolja bila je njihova zapuštenost, obično po gradovima, u kojima je prevladavalo muslimansko

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila - Nova serija, br. 1. god. I. 1994.* Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 2-3.

¹ Đurđev B. 1970. 186.

² Petković S. 1965. 46.

stanovništvo, sastavljeno od doseljenika ili islamiziranih hrišćana. Po osman-
skim zakonima, ako je crkva bila napuštena više od pedeset godina, mogla se
porušiti ili pretvoriti u džamiju. Gradske crkve su relativno brzo izgubile svoje
vjernike, te su postepeno nestajale. Neke od njih su bile pretvorene u džami-
je, druge su rušene i od njihovog materijala su građena razna javna zdanja.³
Ovo je i razumljivo, jer su Turci preferirali muslimanski grad, te je hrišćansko
stanovništvo tu ostajalo u manjini. Osmanlije nisu zabranjivale opravljjanje
hrišćanskih crkvi i manastira, ali ni dozvoljavale da se, bez naročite dozvole,
podizju nove bogomolje. Jedan podatak iz 1527. godine kazuje da je sarajevski
sud dozvolio katolicima u Fojnici da mogu “podići crkvu iste veličine kakva
je bila”.⁴

Turci su zakonima zabranjivali podizanje sasvim novih hrišćanskih bo-
gomolja. U brojnim kanun-namama postoje odredbe koje strogo zabranjuje
crkvi tamo gdje ih za “starog nevjerničkog vremena” nije bilo. To su kanun-
name za bosanski sandžak iz 1516, 1530. i 1542. godine, te kanun-name za
bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine.⁵ Kako su ovi za-
koni u pogledu crkava slični, navešćemo odredbe jednog (iz 1516. godine),
kao uzorak za ostale: “Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one
nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute
crkve dadu porušiti. [...] A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne
zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne”.⁶ U smislu svega gore nave-
denog, treba sagledavati i postanak Stare pravoslavne crkve u Sarajevu.

Od pravoslavnih bogomolja u srednjoj Bosni najznamenitija je stara pra-
voslavna crkva u Sarajevu, na Varoši, u blizini Bašćaršije, čiji je postanak još
uvijek obavijen tamom: da li je postojala prije dolaska Osmanlija u Bosni, ili je
sagrađena za njihova vremena? Najstariji osmanski izvor koji govori o Saraje-
vu jeste Isa-begova vakufnama (zavještajnica) iz početka 1462. godine. U njoj
se crkva ne spominje. Teško da ne bi bila spomenuta, da je već tada postojala.
Poznato je iz kasnijih vremena da je Isa-begov vakuf imao svojih zemalja na

³ Isto.

⁴ Slijepčević Đ. 1966. 307.

⁵ Monumenta Turcica I. 1975. 31, 43, 56. i 66.

⁶ Isto. 31.

Varoši u blizini crkve.⁷ Ipak, ta vakufnama spominje staro hrišćansko groblje na tzv. Carini, u blizini današnjeg Marin-dvora. Međutim, ne zna se sigurno koje su hrišćanske konfesije bili ti nemuslimani, što su se tu ukopali. Pretpostaviti je da su bili, ako ne isključivo, a ono bar djelimično pravoslavne vjere.⁸

U sumarnom popisu Bosne iz 1468/9. godine, defteru koji predstavlja najstariji sačuvani popis Bosne u cjelini, tj. pruža podatke o teritorijama koje su već bile osvojene, crkva se ne spominje.⁹

U defteru bosanskog sandžaka iz druge polovine juna 1485. godine zabilježeno je da u Sarajevu ima 42 muslimanske kuće, 103 hrišćanske i 8 kuća dubrovačkih građana.¹⁰ Četiri godine kasnije, prema defteru bosanskog sandžaka s kraja jula, odnosno početka avgusta 1489. godine, broj muslimanskih kuća se udvostručio. On iznosi 82 kuće, dok broj hrišćanskih kuća iznosi samo 89.¹¹ U ovom defteru bilježi se i vojnik Đuro sin popov na Varoši.¹² Smanjenje hrišćana je vidljivo i u bilješki prezvitera Vuka koji je po porudžbi pljevaljskog kneza Mihaila 1516. godine dovršio Psaltir u “mjestu Vrhbosanju, rekomem Sarajevo”, i na kraju dodao: “Tada u te dane u toj zemlji bješe veliko umnožavanje agarjenskih čeda, a pravoslavne vjere hristianske u toj zemlji, veliko umanjenje”.¹³ U zapisu se očituje sveštenikova zabrinutost za sudbinu pravoslavljia, čiji se broj vjernika umanjuje na račun islamske vjere. Ipak, pravoslavna crkva u Sarajevu i dalje postoji i u njoj božju službu obavlja više sveštenika. O njenom postojanju u ovom vremenu zasvjedočuje i jedan osmanski izvor iz 1539/40. godine, u kome se govori da je pava, kći popa, Rake za “božju ljubav” uvakufiladio svog zemljišta u mahali Varoši da tu “sveštenici stanuju i da u jevanđelju podučavaju dječicu nevjernika”.¹⁴ Iz dokumenta se da zaključiti da u Sarajevu tada nije bio jedan sveštenik, te je i radi toga vjerovatno da je tu na Varoši bila i pravoslavna bogomolja, kao što je i današnja Stara crkva u

⁷ Skarić V. 1928. 112.

⁸ Isto. 7.

⁹ Aličić A.- Ibrahimović R. 1.

¹⁰ Filipović N. 1953. 69.

¹¹ Isto. 70.

¹² Isto.

¹³ Stojanović Lj. 1902. 130-131.

¹⁴ Skarić V. 1928. 8-9.

tom kraju. Znajući da je u onim vremenima narodu preča bila crkva od škole, a nesumljivo je da se u aktu misli na školu, može se kao sigurno uzeti da su sarajevski Srbi najprije podigli sebi crkvu, pa docnije školu, što se vidi iz ovoga izvora.¹⁵

U muzeju Stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu ima preko 300 turskih dokumenata koji većinom potiču iz XVIII i XIX stoljeća. Samo su četiri iz prve polovine XVII stoljeća.¹⁶ Po svojoj sadržini ovi izvori su vrlo različiti.

Oko 30 dokumenata se odnosi na popravku Stare crkve na varoši u raznim vremenima XVIII i XIX stoljeća, dok iz ranijih vremena nije sačuvan nijedan izvor o ovom predmetu. U nekim od tih postojećih izvora se navodi kako je stara srpsko-pravoslavna crkva na Varoši ostavljena hrišćanima još od vremena osvojenja Bosne od strane Osmanlija. S druge strane u svim odobrenjima za popravku bogomolja, počevši od 1729. godine, naročito se podvlači da se ima popraviti i restaurirati u njenom starom obliku bez ikakva povećanja i proširivanja.¹⁷ Dokumneti koji se odnose na popravku stare crkve potiču iz 1729, 1751, 1793, 1800, 1821. i 1841. godine.¹⁸

Na prvom mjestu imamo ferman od novembra 1729. godine kojim se na temelju izvještaja bosanskog beglerbega Ahmed-paše odobrava popravak stare srpske crkve, koja je prije bila potpuno izgorjela, pa je jedan dio popravljen. Ferman je upućen sarajevskom kadiji sa naređenjem “da se stvar ispita, te ako se utvrdi da je to – kao što stoji u šerijatskoj fetvi – stara crkva koja im je ostavljena od samog osvojenja, da je mogu popraviti i da ih u tom niko ne smije ometati”.¹⁹

Da je stara crkva postojala u doba osvojenja Bosne od strane Osmanlija, to se iz navedenih izvora ne može sa sigurnošću tvrditi. U fermanu iz 1729. godine se kaže: “Ako je spomenuta stara crkva koja im je data od carskog osvajanja [...]”.²⁰

¹⁵ Isto. 9.

¹⁶ Hadžibegić H. 1954. 145.

¹⁷ Isto. 145.

¹⁸ Isto. 147.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto. 149.

U defterima iz 1468/9, 1485, 1489, 1516. i 1520. godine ne spominje se u Sarajevu ni jedna crkva. Međutim, ako se uzme u obzir da je u doba Isa-bega postojala Gornja Varoš i da je 1485. godine bilo tu preko 100 hrišćanskih kuća, onda nije isključeno da bi tada mogla postojati jedna pravoslavna crkva, iz srednjovjekovnog vremena. Jer, kompletnim sagledavanjem domaće, dubrovačke te prevashodno osmanske građe, da se zaključiti, da je na prostoru današnjeg Sarajeva u srednjem vijeku postojalo gradsko naselje na prostoru Varoši, odnosno Gornje Varoši, kvarta oko Stare pravoslavne crkve. Upravo, rani osmanski izvori upućuju na zaključak da Turci ovdje zatiču gradsko naselje što se vidi kroz nazive Stara Varoš – Atik Varoš iz 1462, odnosno Staro trgovište iz 1468. godine.²¹ Osim toga, teško da bi se u osmanskim gradovima, bar za dva-tri stoljeća turske uprave, mogle podizati nove hrišćanske crkve. Tolerancija postignuta kroz reforme Carstva, bar što se gradova tiče, hrišćanima je naklonjena ponajvećma u XIX stoljeću, kada se i grade pravoslavni hramovi u osmanskom urbsu, počev od Saborne crkve u Sarajevu.

Turci su ipak bili popustljivi prema stočarsko-ratarsko-vojničkom dijelu naroda, čiju su kolonizaciju ka novoosvojenim krajevima protežirali i usmjevali prema svojim strategijskim razlozima. To se vidi na primjeru sjeveroistočne Bosne i kontinentalne Dalmacije (Dalmatinske Zagore) koja je pala u turske ruke. U ovim oblastima su i prije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine podizani novi pravoslavni hramovi.²²

Pitanju postanka stare crkve u Sarajevu može pomoći i historija arhitekture. Starohrišćansku centralnu dispoziciju s vizantijskim krstom imaju stare pravoslavne bogomolje, čija davnina nije utvrđena. Takva je crkva na Ozrenu sa karakteristikama romanske arhitekture, u kojoj se na četiri srednja stupa diže na pandantivima osmerokutni tambur s kubetom. Slične su dispozicije u crkvi manastira Tvrdoš kod Trebinja, u crkvi manastira Tavne i u staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu. Druge bogomolje su jednobrodne, od kojih je najljepša u Dobrunu, građena prije 1383. godine, a slična joj je crkva kraj Gorazda.²³

Uz naučna tumačenja postoji i narodna tradicija prema kojoj se gradnja Stare crkve veže za vrijeme Gazi Husrev-bega, a kao njen osnivač spominje

²¹ Mušeta - Aščerić V. Rukopis. 8-11.

²² Handžić A. 1975. 113.; Milaš N. 1901. 168-169.; Milaš N. 1969. 274.

²³ Enciklopedija Jugoslavije 2. 1956. 77.

se Andrija, brat Kraljevića Marka.²⁴ Samo su tu pobrkana vremena življenja spomenute dvojice velikaša.

LITERATURA

- Đurđev B. 1970. "Odnos između ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)." *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. knj. XXXVIII. Odjeljenje društvenih nauka. knj. 13. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Petković S. 1965. *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557-1614*. Novi Sad:
- Slijepčević Đ. 1966. *Istorija srpske pravoslavne crkve. Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka*. I knjiga. Minhen: Autor.
- *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, klički, crnogorski i skadarski sandžak. Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia*. Tomus primus. Serija I. Zakonski spomenici. Sv. I. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 1957.
- Skarić V. 1928. *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*. Sarajevo: Državna štamparija.
- Aličić A. – Ibrahimović R. *Sumarni popis Bosne iz 1468/9. godine*. Rukopis pohranjen u Institutu za istoriju u Sarajevu.
- Filipović N. 1953. "Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima". *Pregled br. 7 - 8*. časopis za društvena pitanja. Sarajevo:
- Stojanović Lj. 1902. *Stari srpski zapisi i natpisi I*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Hadžibegić H. 1954. "Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po turskim dokumentima u njenom muzeju". *Naše starine*. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine II. Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine.
- Mušeta-Aščerić V. "Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva". Rukopis pohranjen u Institutu za istoriju u Sarajevu pripremljen za Zbornik radova *Pola milenija Sarajeva*.
- Handžić A. 1975. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*. Tuzla:
- Milaš N. 1901. *Pravoslavna Dalmacija – istorijski pregled*. Novi Sad:
- Milaš N. 1969. "Episkop dalmatinski Stefan. Srpska crkva u Dalmaciji i Boki

²⁴ Hadžibegić H. 1954. 145.

Kotorskoj. Srpska pravoslavna crkva 1219-1969". *Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*. Beograd:

- *Enciklopedija Jugoslavije 2*. 1956. Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda NRJ.

SUMMARY

ON THE ESTABLISHMENT OF THE OLD ORTHODOX CHURCH IN SARAJEVO

Christian temples disappeared in various conquests, but also due to neglect, usually in towns with a profound Muslim majority. According to Ottoman laws, if a church had been abandoned for more than fifty years, it could be rebuilt and turned into a mosque. Town churches lost their believers relatively quickly, and thus they gradually vanished. An interesting example is the old Orthodox Church in Sarajevo. It was located in the town centre, and it is still a mystery whether it existed prior to the Ottoman conquest, or whether it was newly built, or, what is the most probable answer, whether an already existent church was restored. The Church is connected with the settlement in the place of Varoši, above the Old Church, so, according to this, it can be concluded that the inhabitants of this settlement had their own temple before the arrival of the Ottomans.

Key words: The Old Orthodox Church in Sarajevo, The Serb Orthodox Church, The Museum of the Old Orthodox Church

UDK 75 Mitrofanović G. (497.11) "16"
Pretisak

GEORGIJE MITROFANOVIĆ - jedan od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena*

Boris Nilević



U članku autor na osnovu literature ocrtava lik i djelo Georgija Mitrofanovića, jednog od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena, s početka XVII stoljeća. Mada postoji malo podataka o njemu, prezentirana su njegova sačuvana umjetnička djela u pravoslavnim crkvama i manastirima u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji.

Ključne riječi: Georgije Mitrofanović, slikarstvo, trpezarija u Manastiru Hilandar, Zdravko Kajmaković.

ma nečeg tragičnog u srpskoj slikarskoj umjetnosti ranijih epoha i pored njenog možda ponajvećeg dostignuća na kulturnom polju. O starim slikarima se zna veoma malo, jer se o njima i malo pisalo. Oni koji su se bavili pisanjem i bilježenjem (ljetopisci, književnici i drugi) potomstvu u spomen ostavljaju čitavu piramidu duhovnjaka (od običnih sveštenika do patrijarha), ponekad historijski beznačajnih, a prećutkuju gotovo redovno svoje savremenike, stare slikare. Može se stoga pretpostaviti s kakvim su se teškoćama susretali mnogi naučnici pri obradi jednog od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena, Georgija (Đorđa) Mitrofanovića, umjetnika s početka XVII stoljeća.

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila - Nova serija*, br. 10. 1998. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 56-57.

Izvori o slikarevom životu i radu

U istraživanju lika Hilandarca Georgija učestvovali su i domaći i strani naučnici, istraživači i putopisci. Znanja o njemu teku počev od ruskog “pješohodca” i putopisca iz druge četvrtine XVIII stoljeća Vasilija Grigoroviča Barskog, pa do Dimitrija Avramovića iz XIX, slikara i jednog od prvih domaćih ljudi koji su se bavili istraživanjem starina, te u našem stoljeću ruskog istraživača svetogorskog živopisa Leonida Nikoljskog, te Vladimira Petkovića, Vojislava J. Đurića, Sretena Petkovića i Anike Skovran. Plejadi tih naučnika i istraživača pridružio se i Zdravko Kajmaković, koji je Georgija svestrano i monografski obradio s novim metodološkim postupcima koje nam pruža moderna historija umjetnosti. Bio je to, kako sam kaže “hod po pomrčini u kojoj svjetluca samo poneki nesiguran žižak. Biće to mučno povezivanje i vaspostavljanje razbijenih ostataka jedne davno zapretene i zaboravljene priče”. Kajmakovićeva knjiga je ugledala svjetlo dana već davne 1977. godine. (*Georgije Mitrofanović*, Sarajevo 1977). Ona nam je, u biti, uz ostale radove, i poslužila za ovu besjedu o slikaru Georgiju.

Istorijski okvir slikarevog života

Vrijeme u kojem je djelovao Mitrofanović, koliko je do sada poznato, jeste druga i treća decenija XVII stoljeća. Balkan je tada već preko dva vijeka bio pod osmanskom vlašću. Iako poraženo kod Lepanta (1571) i Siska (1593), Carstvo će imati dugu silaznu liniju. U Peći, patrijarsi obnovljene srpske crkve iz kuće Sokolovića, počev od Makarija (1557-1571), pa do Savatija (izgleda, umro iste godine kada je i ustoličen, 1586) naći će *modus vivendi* s Portom. Za njihova patrijarhovanja učinjeni su veliki poduhvatio na kulturnom i umjetničkom polju.

Harmoniju Crkve i Porte u atmosferi ustaničkih valova od Banata do teritorije Brđana, Drobnjaka i Pivljana, narušiće 1592. godine novoizabrani patrijarh Jovan I Katul. On je bio u vezi sa zapadnim zemljama. Zauzetost političkim radom nije mu dozvoljavala da se aktivnije bavi kulturnim i umjetničkim područjem, što ne znači da se u njegovo vrijeme nije radilo i na ovom polju. Godine 1614. Jovan je otišao u Carigrad i otuda se nije vratio.

Srpski ustanci s kraja XVI i početka XVII stoljeća završili su krahom simbolizovanim osvetničkim spaljivanjem moštiju Sv. Save od strane Osmanlija. Iskustva iz tragedije će pobrati Jovanov nasljednik patrijarh Pajsije, koji je iza-

bran 1614. godine. Njegov pogled na politiku je u priličnoj mjeri bio sličan pogledu patrijarha iz kuće Sokolovića. U snošljivim odnosima s Osmanlijama on će se posvetiti i kulturnom radu, te napisati *Žitija cara Uroša V.*

Propovjednik monaških i crkvenih načela

Georgije Mitrofanović, kao slikar patrijarha Pajsija, prihvatio je, donekle, njegovo viđenje stvarnosti, bilo kao umjetnik koji je izražavao stav najvišeg crkvenog velikodostojnika, a možda i iz sličnosti ličnih nazora s duhovnikom – intelektualcem. Neka za primjer posluže planovi Rimske kongregacije oko unije Katoličke crkve i Patrijaršije u Peći. Toj katoličkoj ofanzivi, kao njena protivakcija. Mitrofanovićevo sveukupno djelo, veli Kajmaković, “propovijeda suprotna načela, usko monaška i crvena, svakako ista ona u koja je iskreno vjerovao i patrijarh Pajsije, načela koja su sasvim u skladu s kulturno – duhovnom klimom koja se u tom vremenu osjećala”.

Vaspostavljati život Georgija Mitrofanovića nije nimalo zahvalan posao s obzirom na mali broj podataka o njemu, jer sve što znamo o ovome slikaru crpi se iz sedamnaest autorskih ili ktitorskih zapisa koje je Mitrofanović svojom rukom ispisao na freskama i ikonama. Prvi spomen pada u 1615-1616. godinu, jer iz tog vremena potiču dva njegova datirana djela: raskošne carske dveri iz hilendarskog muzeja i ikona Sv. Trojice, umjetnikov poklon manastiru u Pljevljima, a pronađena u maloj crkvi Sv. Nikole u selu Čelebići kod Foče. Ali, on je tada već zreo umjetnik. Posljednju vijest o Mitrofanoviću nalazimo u natpisu u hilendarskoj trpezariji, čiju je sliku završio 16. septembra 1622. godine. Ispada da su mu sva djela nastala u kratkom vremenskom periodu od sedam godina. Kontakt s njim izgubljen je prije 1615. godine.

Gotovo je uzaludno traganje za Georgijevim mjestom rođenja. U skladu s obavezama jednog monaha, on u svojim zapisima ističe da je “od manastira Hilandara”. Analizirajući sadržajne, idejne i jezičke osobine njegovih tekstova, zatim neke faktografske elemente utkane u njegovo slikarstvo, kao i stazu kojom se kretao, možemo ga nedvosmisleno odrediti kao Srbina.

Rad u Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji

Georgije Mitrofanović je stvarao u južnim krajevima naše zemlje, počeo je od crkve manastira Dobričeva u Hercegovini, čije bi freske mogle da budu njegovo najranije slikarsko djelo. One su do sada, bez jačih argumenata, dati-

rane u vrijeme oko 1619. godine. Kajmaković im nastanak, s obzirom na stilске nedostatke, na primjer osjetnu početničku tvrdoću, pomiče u 1615-1616. godinu, iako i to ostaje djelimično otvoreno za još nižu granicu.

U ljeto 1616. godine Georgije je doputovao u manastir Moraču, koji je izrastao u svjetovni i politički centar pobunjenog naroda. To doba je, počev od 1594. godine na dalje, bremenito dramatikom crnogorsko-hercegovačkog ustanka. Mitrofanović je dio manastira ukrasio probranim ikonografskim sadržajem. Njegovo nježno, pastelno i graciozno slikarstvo je dolazilo kao tješiteljski melem u nesigurnom vremenu. Oslikavanje je završio u jesen iste godine.

Nakon obavljenog posla u Morači, Mitrofanovića nalazimo oko 1617-1618. godine u manastiru Krupi kod Zadra, gdje u Uspenskoj crkvi radi fresko-ansambl. Freske se odlikuju razvijenim ikonografskim sadržajem i izraženom baroknom uznemirenošću. Boravak u Krupi je bio najzapadnija tačka na njegovom životnom putu.

Živopis u Donjoj Isposnici Sv. Save u selu Savovu iznad manastira Studenice, nakon precizne ikonografske i stilske analize, može se pripisati Georgiju Mitrofanoviću. Riječ je o arhitektonski skromnoj crkvi pravougaone osnove, koju je po narodnom predanju i mišljenjima pojedinih autora sagradio Sava Nemanjić u vremenu svoga igumanovanja u Studenici 1212-1217. godine. Datum izrade fresaka je oko 1618. godine.

Zidne dekoracije u crkvi Bogorodičinog Vavedenja u manastiru Zavali, udaljenom 12 km od mjesta Slano na morskoj obali, iako djelimično oštećene, najsvježije su i najočuvanije freske Georgija Mitrofanovića. Hilendarske freske su, po Kajmakoviću, "jako potamnile, pečke su malobrojne, a sve ostale su fragmentarno sačuvane. Jedino je živopis u moračkoj priprati izuzetno dobro sačuvan, ali tu se radi samo o tri freske". Nastanak im određujemo u proljeće ili ljeto 1619. godine.

Zograf Georgije je 1620. godine boravio i u Peći, gdje je u avgustu u kompleksu Patrijaršije naslikao manastirsku trpezariju. Nažalost, njegov živopis je potpuno uništen. Iskustvima ovdje stečenim, koristio se dvije godine kasnije pri izradi freski hilendarske trpezarije.

U Peći je iste, 1620. godine obnovio stariji živopis u crkvi Sv. Dimitrija, a u crkvi Sv. Apostola naslikao portret preminulog patrijarha Jovana.

Freske u velikoj trpezariji manastira Hilandara iz 1622. godine predstavljaju posljednje do sada poznato djelo Georgija Mitrofanovića. Sumnjamo da

je uzrok njegovom nejavljanju poslije te godine staračka nemoć. Tada se mogao približavati pedesetim godinama života, dakle zreloom dobu. Biće da je podlegao epidemiji kuge koja je tada harala Balkanom, te je zahvatila i Svetu Goru.

Krizno doba politike i umjetnosti

Georgije Mitrofanović se javio u vrijeme kada se, poslije tragičnih ustanka krajem XVI vijeka, pred srpski narod postavilo pitanje kuda dalje? Bila je to kriza kako politike tako i umjetnosti. U doba patrijarha iz kuće Sokolovića (1557-1592) na umjetničkom polju je djelovao znameniti slikar Longin. Patrijarh Jovan (1592-1614) je bio okrenut više politici. Područje umjetnosti je bilo ispunjeno radom drugorazrednih zografa koje je predvodio pop Strahinja iz Budimlja, više vrijedan i ambiciozan nego obdaren. U vrijeme kada je patrijarh Jovan pokušao da uz pomoć pape i katoličkih dvorova poboljša teško stanje svoga naroda, Strahinja je i sam bio podložan ne samo uticajima zapadne umjetnosti već i ideologiji katoličke crkve.

Patrijarh Pajsije (1614-1647) je u takvoj stvarnosti propovijedao filozofiju strpljenja i čekanja. Pokušaju katoličanstva da prodre i u srpski narod on suprostavlja vraćanje u krilo pravoslavlja, tradiciji i iskrenom služenju crkvi. Umjetnost Mitrofanovića je bila u velikoj mjeri odraz kako patrijarhovih, tako i njegovih ličnih nazora. Srpskom slikarstvu on je obnovio poljuljane estetske norme. Njegove freske i ikone su svojom otmenom i nježnom ljepotom bliže snu nego surovosti vremena u kojem je živio.

SUMMARY

GEORGIJE MITROFANOVIĆ

– One of the Greatest Serbian Painters of the Ottoman Period

Georgije Mitrofanović was one of the greatest Serbian painters of the Ottoman period at the beginning of the 17th century. He painted in churches of Serbia, Montenegro, Herzegovina and Dalmatia. Among his

most famous works are frescoes and icons in the great mess in Hilandar monastery from 1622. It is assumed that he died in the plague epidemic that devastated the Balkans and even caught the Mount Athos. The art of Georgije Mitrofanović returned the distressed aesthetic norms to Serbian painting, and his frescoes and icons, in their graceful and tender beauty, were much closer to dreams than the harsh reality he lived in.

Key words: Georgije Mitrofanović, painting, mess in the Hilandar monastery, Zdravko Kajmaković

UDK 32:930.85 (497.6 Mostar) "18/19"
Pretisak

MOSTAR U DJELU VLADIMIRA ĆOROVIĆA*

Boris Nilević



Autor je na osnovu djela Vladimira Ćorovića napravio pregled političkih, književnih i uopće kulturnih prilika u Mostaru u prijelaznom vremenu 19. i 20. stoljeća. U ispreplitanju političkih događaja i ekonomskih mogućnosti oslikan je ambijent za kulturno djelovanje i znanstveni rad u gradu Mostaru. Otvoreni mediteranski duh stvaralaštva i u nepovoljnim uvjetima ostavio je značajnog traga u historiografiji, književnosti, izdavaštvu i slično.

Ključne riječi: Vladimir Ćorović, Mostar, književnost, *Zora*, *Bosanska vila*, *Biser*, *Musavat*.

I

Vladimir Ćorović (1885-1941) je bio nenarušive energije, strasnik u radu. Broj poslova koje je ovaj historičar obavio, gotovo je nesaglediv. Područja ispitivanja na kojima se ogledao kreću se od prahistorijskih vremena do najnovije historije, od srednjovjekovne i tradicionalne književnosti do moderne literature, od filozofije do političke publicistike. Objavljivao je stare pisce, arhivsku građu i anonimno književno nasljeđe. Pisao je historijske rasprave zasnovane na detaljnoj analizi, iscrpne monografije, obimne sintetičke preglede i članke namijenjene najširoj publici. Bio je muzejski radnik, nacionalni revolucionar, austrijski sužanj, profesor univerziteta i akademik, urednik časopisa, prisutan gotovo u svakom znatnijem znanstvenom i knji-

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila - Nova serija*, br. 9. 1997. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 45-47.

ževnom poduhvatu. Pisao je stalno, po nekoliko časova dnevno. Kad je 1941. godine nesrećno poginuo, još uvijek se nalazio u punoj životnoj snazi, bliže sredini nego kraju svog stvaralačkog puta. Uza sve to, Ćorović je ostavio u rukopisu toliko spisa, dobrim dijelom već pripremljenih za štampu i posthumno, srećom, većinom objavljenih (*Sveta Gora i Hilandar do šesneastog veka; Istorija Srba*, u tri knjige, itd), da bi samo to, za nekog drugog historičara, značilo dobar životni bilans.

II

Nepovoljni uslovi za naučni rad

U ranim Ćorovićevim promišljanjima kao filologa – slaviste, saradnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu (“Naučni rad u našoj sredini”, *Bosanska vila*, br. 21. 15. novembra 1909), vidimo razočarenje jednog vrsnog inteligenta tek prispjelog sa studija u Beču atmosferom za znanstveni rad, kako u Sarajevu i Mostaru, tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini. Kada govori o uslovima za više umovanje, kako materijalnim, tako i socijalnim, on ih vidi jednako oskudnim, jednako nepovoljnim i jednako bijednim. Tu je, prije svega, potpuna oskudica biblioteka i potrebne literature za rad u bilo kom pravcu. Velike biblioteke nema ni Sarajevo ni Mostar, a da se ne spominje Tuzla i Banja Luka. Biblioteke raznih ustanova malene su i razasute, kao na primjer u Mostaru, gdje svoju knjižnicu imaju i srpska opština i pjevačko i zanatlijsko društvo i konzistorija i ženska zadruga. Slično je i u Sarajevu. Tu je, potom, slaba i nikakva knjižarska organizacija, oskudne veze i uz to jedan sitan bakalski duh, spram svega što je savremeno. Zatim, nema potrebne stabilnosti i odmjerenosti, izvjesnog unutrašnjeg mira za jedan sređen rad. Sve što ima jačih osjećaja i širih ambicija, ulazi u politiku, grezne u njoj i troši se u jednom poslu, koji, uistinu, ima svoj moralni smisao u principu i teoriji, ali koji je u stvari, naročito na našim prostorima, više dnevan i ličan, nadničarski u gorem smisli te riječi.

Potom, pojmovi o socijalnom moralu, o moralu višeg stupnja, u nas su kržljavi, oskudni do nevjerovatnosti. Izvjesna ravnodušnost spram ružnih pojava i ružnih odvratnih ličnosti svojstveni su većini društva. To onda čini, da se često i usred svojih čovjek osjeti tuđ i da s izvjesnom duševnom depresijom i sam postane povučen, ostavljen sebi i osjećanju svoje duševne osame. On iz tog društva ne može da dobije podstreka, ima da stvara, ako to želi, sam, potpuno sam.

Da bi, ipak, mogao da radi s uspjehom, i naročito, ako je mlad, da ne izgubi za naučnika normalnu mjeru sumnje u sebe, potrebno je ipak, da ima nekog, s kim bi mogao da izmijeni misli i da u manjem krugu, provjeri svoje rezultate, svoj metod, razvoj svoje misli. Međutim, u toj sredini vrlo je malo ljudi iste struke, osobito u specijalnim disciplinama, najviše jedan ili dvojica, često ni toliko. Uz to su i tu razdijeljeni po svojim političkim osjećanjima, ili bolje kazano po svojim nacionalnim aspiracijama, kao što je to u nas gotovo redovan slučaj. Među njima nema nikakva dodira ni uzajamnog rada. U Sarajevu, na primjer, ima trojica slavista (među kojima je i Vladimir Ćorović) koja se još i ne poznaju međusobno. Jedini čisti znanstveni zavodi u zemlji su Zemaljski muzej i Institut za ispitivanje Balkana, oba, međutim, sa ograničenim brojem snaga.

Projekcije budućeg planskog rada

Kada se, poslije svega, na temelju Ćorovićeve slike, stvori zaključak, on je svakako negativan, ali ipak ne i besperspektivan. Ako je sve tako, veli Ćorović, tako ne mora da bude i dalje, jer još uvijek ima vremena da se stigne ono što se propustilo, samo treba mnogo dobre volje i iskrenog ubjeđenja da je taj rad koristan. Ako sada nema velike biblioteke, nju treba stvoriti, ili one, što već postoje spojiti i razviti, ako bude moguće i u Sarajevu i u Mostaru.

Treba tražiti da se radi intezivno, solidno, sistematski, davati prilike, volje i postreka ljudima od talenta i sa smislom za takav posao. I pokušati uza sve to, da se svi ti ozbiljni poslenici okupe u jedno društvo za znanstvenu diskusiju i za solidan rad. Učiniti bar toliko dok se ne dobije svoj univerzitet, prvo mjesto za čistu znanost. Na taj način će se popraviti prilike koje nimalo ne služe na čast i stvoriti trajniji uvjeti za solidan znanstveni rad. Daće se prilike većem broju ljudi da uđu u jedan posao koji isključuje sve predrasude i vaspitava realnošću pozitivnih rezultata. Time će im se dići kulturni nivo kao i nivo sredine u kojoj su. Stvoriće se čitava jedna generacija koja će životu običnih ideja davati mnogo snažniji impuls, unositi šire poglede. I rezultati toga rada neće se dati mijenjati memorandumima i rezolucijama, momentalnim povjerenicima i nepovjerenicima. Ono što se stvori biće pozitivan doprinos razvoju znanstvenog rada.

III

Mostar kao kulturno središte

Međutim, u zrelijim godinama (*Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925), kada promatra vrijeme o kojem je mlađan pisao, Čorović kao da odstupa od ovakve analize austrougarskog perioda, barem što se literature i drugih aktivnosti njegovog rodnog Mostara tiče. Po njemu, prvo pravo književno središte u Bosni i Hercegovini za austrijskog vremena nije postalo Sarajevo nego Mostar, koji je već u prvoj polovini XIX stoljeća imao jednu brojnu i dinamičnu grupu književnih djelatnika. U njemu su, pored pravoslavnog svijeta, djelovali i muslimani i katolici. Tu je nizao svoje poučne stihove Omer Humo, tu su davali rimovane hronike te arheološka opažanja i vjerske pouke franjevci Petar Bakula, Anđeo Kraljević i Paškal Buconjić. U Mosatru je šezdesetih godina bio pokrenut tursko-srpski list *Neretva*, a 1872. godine osnovana je mala franjevačka štamparija. Utemeljio je don Frano Milićević, a uz pomoć hercegovačkih franjevaca a služila je uglavnom za štampanje školskih knjiga i lokalnog kalendara. Iza 1878. godine književni rad kod muslimana stao je za izvjesno vrijeme potpuno, dok su katolici dobili novog maha. Oni su izdavali jedan kalendar, *Mladi Hercegovac*, a 1883. godine pokrenuli su, pod uredništvom don Frane Milićevića, prvi književni list u Hercegovini, *Hercegovački bosiljak*. Međutim, ne zna se iz kojih razloga, taj list nije bio duga vijeka. Malo kasnije, umjesto njega don Frano pokreće novi politički list *Glas Hercegovca*.

Pravoslavnom svijetu Hercegovine nije u prvi mah bilo do književnosti. Od 1875. do 1878. godine, u jednom dugom i krvavom ustanku, on je usredio sve napore samo u jednom pravcu da se oslobodi osmanske vlasti i izvrši ujedinjenje sa Crnom Gorom. Mjesto toga, došao je Berlinski kongres i austrijska okupacija Bosne i Hercegovine. Srbi nisu mogli lako da se pomire s tim i tri godine poslije okupacije, 1881-82. godine, izbija u zemlji novi ustanak, u kome Mostarci učestvuju u velikom broju. Čak je i sama misao o ustanku i podsticaj za njega došao, uglavnom, iz krugova mostarskih nacionalista. Zbog toga, Mostarci uvelike stradaju, najbolji domaćini bili su pozatvarani, osuđeni na robiju i odvedeni u tamnice Istre i Stare Gradiške, dok se drugi dio, teško gonjen sklonio u Crnu Goru.

Obnova kulturnog i nacionalnog života poslije ustanka 1875-78.

Međutim, imponujuća energija mostarske sredine nije se dala slomiti. Kada je proglašena opšta amnestija i kad se veći dio ljudi, poslije izdržane kazne, mogao vratiti kućama, u njima se javlja ponovo duh stare aktivnosti. Dok su u Sarajevu srpske gazde sa Tašlihana, zaslijepljenje i zaražene spoljašnjim sjajem nove evropske kulture, napuštale aktivan nacionalni otpor i pošle za novinom, u želji da se pokažu doraslim opštoj promjeni stanja, dotle je Mostar, konzervativan i nacionalno strog do surovosti, ljubomorno čuvao moral i tradiciju svoje patrijarhalne sredine. Posljedice toga su se očitovale vrlo brzo. Sarajevo je počelo naglo da gubi narodni tip, a srpski narod u njemu padao je velikom brzinom. Trgovina i sve ostale djelatnosti, za koje je trebalo preduzimljivosti i istrajnog rada, prelazile su u strane ruke. Mostar je, međutim, potpuno očuvao svoj nacionalni karakter i svemu svom djelovanju davao pozitivne osobine. On je prvi, u svoj Bosni i Hercegovini, osnovao srpsku čitaonicu. U Mostaru je organizovano prvo srpsko zanatlijsko društvo, u njemu niče prva srpska banka, a osniva se i prvo društvo srpske trgovačke omladine. Potom, njegovo pjevačko društvo *Gusle* najbolje je u cijeloj zemlji i najbolje shvata i najbolje predstavlja svoju umjetničko-nacionalnu misiju. Mostar je prvi grad u zemlji koji ulazi u opoziciju austrijskoj vlasti i sam za se šalje deputaciju u Beč protiv svemoćnog ministra Kalaja. Iz Mostara se razvio prvi pokret muslimana za vjersku autonomiju. Na čelu mu je bio mostarski muftija Ali efendija Džabić, koga su austrijske vlasti, kao i mitropolita Savu Kosanovića, odmah smijenile sa tog uglednog položaja. Između pravoslavne i muslimanske opozicije došlo je tokom vremena do tješnjih veza i sa čisto vjersko-školskih pitanja njihove tužbe su prešle i na političke. U ljeto 1908. godine već je kao zajednički program ujedinjene opozicije bilo traženje da Bosna i Hercegovina dobije i svoju političku autonomiju. U jesen iste godine, oni, isto tako, zajednički protestuju i protiv nezakonito proglašene aneksije. Ovdje je i prvi pokret za slobodu štampe, te prva pobjeda opozicije nad vladom i to ponovljena dva puta uzastopce, pri izborima za gradsku skupštinu.

Sve ovo pokazuje koliko je energije i aktivnosti bilo u tom vedrom gradu i kako se ona, uglavnom, dobro upotrebljavala. U svim tim pokretima, u vrlo jačkoj mjeri, učestvuju i tada prve književne ličnosti: Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Svetozar Ćorović. Bila su to djeca najboljih kuća. Svetozar Ćorović koga je na

književni rad prvi potakao njegov nastavnik Silvije Strahimir Kranjčević, ušao je u taj krug sa trinaest godina života, još kao đak mostarske trgovačke škole. Uporedo sa tim književnim radom počinje i njihov društveni rad u Mostaru, kome su se priklonili i njihovi vršnjaci trgovci i zanatlije. Središte pokreta bio je Aleksa Šantić, koji je u *Guslama* i pjevač i horovođa i kompozitor, zatim prvi predsjednik mostarskog pododbora "Prosvjete". Svetozar Ćorović osniva dobrotvornu zadrugu *Srpkinja* i prvu žensku radeničku školu. Ti prvi književnici A. Šantić, J. Dučić i S. Ćorović ulaze i među prve pozorišne diletante. Oni su, jednom riječju, svuda, sve i svja, uvijek na najvidnijim mjestima, stalno krče put. Koliko se za kratko vrijeme postiglo i društvenog i literarnog interesa vidi se najbolje po tome što je 1893. godine, na proslavu otkrivanja Gundulićevog spomenika u Dubrovniku, iz Mostara otišlo oko stotinu građana.

Šta više, literarni interes javlja se i kod žena, koje do tada, sem Stake Skenderove u Sarajevu, nisu aktivno učestvovala u književnom životu. Najposlije, književnom mostarskom krugu prilaze i muslimani. Mladi Osman Đikić je među njima jedno od najmilijih i najčasnijih imena. Modričanin Avdo Karabegović Hasanbegov ostavlja svoje pjesme u amanet mostarskim prijateljima.

Mostarski literati imali su u književnosti uglavnom čiste artistske ambicije. Njihov list *Zora* (1896-1901) nije imao gotovo ništa zajedničkog sa načinom uređivanja *Bosanske vile*, te zato dolaze i prebacivanja. U romantičarskim krugovima nekih književnika u Vojvodini, koji su svikli da o Hercegovcima slušaju samo kao o ljudima sa handžarom u ruci, mostarskim literatima zamjeralo se često za takav način njihovog rada i vjerovalo se da on nema nikakva uticaja na njihovu sredinu. Međutim, taj sud je bio više nego pogrešan, jer je mostarska grupa književnika razvila vrlo živ interes kod svoje publike za sva pitanja književnosti i kulturnog napretka.

Uz časopis *Zora*, pojavila se u Mostaru i *Mala biblioteka*, pod uredništvom najprije Jovana Protića, a poslije Riste Kisića. To je u biti značilo izdavački posao, međutim, ipak je bilo nešto više nego prost trgovački interes za knjigu, i to u vrijeme kada se na izdavanje specijalno domaćih pisaca nisu lako odlučivali ni knjižari iz većih književnih središta. Kada je, poslije završetka borbe za crkveno – školsku autonomiju, otpočela borba za čisto političke i građanske slobode, javila su se u Mostaru dva opoziciona lista: muslimanski *Musavat* (1906) i srpski *Narod* (1907). U oba su, osim Jovana Dučića, koji je još 1899. godine, gonjen od vlasti, napustio Mostar i otišao na studije u Ženevu, saradivali i mostarski književnici.

Pred Prvi svjetski rat pokrenut je u Mostaru panislamski *Biser* i sa njim u vezi *Muslimanska biblioteka*, u kojoj je objavljeno 20 raznih knjiga: nešto od toga su djela domaćih muslimanskih pisaca (E. Mulabdića, M. Ć. Ćatića, H. Bjelevca, H. Mulića i dr.), a glavnina su prevodi s turskog – kao *Borba polumjeseca i krsta* od H. Halida, *Muslimanska žena* od M. F. Veđdije, *Panislamizam i Evropa* (prevod s arapskog), *Panislamizam* od Dželala Nuribega i sl. U martu 1918. godine raspisalo je uredništvo *Bisera* poziv i za osnivanje jedne Matice muslimanske, koju bi bila dužnost da, po uzoru Matice srpske i hrvatske, izdaje knjige za narod u islamskom duhu. Međutim, velike promjene te posljednje ratne godine nisu dale da se ta namjera provede u djelo.

Ćorovićev, ovdje prikazani pregled kulturnih i književnih djelatnosti u Mostaru, prvi i sveobuhvatan u našoj kulturnoj historiografiji, samo je zrnce u njegovom ogromnom znanstvenom opusu. Pišući o svom rodnom gradu, Ćorović je, kao i svaki pisac kada piše o zavičaju, nesumnjivo, imao i snažan emotivni podsticaj, ali to nimalo nije uticalo na ispravnost njegovih sudova. Vrijeme je to, uostalom, i potvrdilo.

SUMMARY

MOSTAR IN THE WORKS OF VLADIMIR ĆOROVIĆ

Vladimir Ćorović (1885-1941) was a historian whose scientific interests spanned from prehistory to contemporary subjects; he was also a writer, from medieval and traditional to modern literature; philologist, a political publicist etc. Apart from historical topics, in his works Ćorović presented the time at the turn of the two centuries, the time of political turmoil and the cultural activities possible in these circumstances. Writing about his home town, Ćorović had an emotional incentive but he remained impartial in his conclusions about the treated issues. The cultural revival in Mostar, in which he actively took part, destroyed prejudices in other South-Slavic countries about Herzegovina as some wild area of uneducated people. Even though Ćorović was critical towards the existing condition because of his wish for more work and success, a great number of publications, journals and societies were founded and

functioned in this time prior to the beginning of the First World War.

Key words: Vladimir Ćorović, Mostar, literature, *Zora*, *Bosanska vila*, *Biser*, *Musavat*

UDK 296 (497.6) "14/19"
Pretisak

JEVREJSKI HOD KROZ BOSANSKU ISTORIJU*

Boris Nilević



Članak se bavi historijom Jevreja od njihovog dolaska u Bosnu do kraja 20. stoljeća. Analiziran je njihov društveno-politički i ekonomski položaj u Bosni i Sarajevu u vremenu tolerancije i netolerancije, ali i detalji o čuvanju sefardske španske klasične baštine. Posebno je istaknuta veza-
nost Jevreja za Bosnu i nakon odlaska iz Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Bosna, Sarajevo, Jevreji, Sefardi, Aškenazi, Muzej Jevreja u Sarajevu, Haggada.

Dolazak u Bosnu

Jak priliv Jevreja u balkanske zemlje, koje su tada bile pod osmanskom vlašću, dešava se krajem XV stoljeća, poslije oslobođenja Španije od Mavara. Od časa kada je Španija došla pod vlast katoličkih valadara i kada više nije bilo nikakvih obzira prema narodima druge vjere za eventualnu političku saradnju, katolička reakcija počinje naročito da djeluje. Njene su žrtve u prvom redu takozvani *maranos*, Jevreji koji, mada i pokršteni, ne izgledaju inkviziciji dovoljno pouzdani, a onda i svi drugi inovjerci odreda. Progoni Jevreja uzimaju sve više maha i dovode najposlije do najoštrijih mjera, zbog kojih počinje njihovo iseljavanje u masama i bježanje, naročito u zemlje osmanskog sultana, gdje se prema ovom narodu postupalo najčovječnije.

Načelan karakter imala je izjava osvajača Carigrada, Srbije i Bosne, sultana Mehmeda el Fatiha (1451-1481) kojom je odmah po zauzeću Carigrada

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila – Nova serija*, br.13. 1998. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 41-44.

zagarantovao sva prava u svojoj državi hrišćanima i Jevrejima koja su im šerijatom priznata. Tom prilikom sultan se obratio Jevrejima riječima: „Slušajte vi Jevreji koji živite u mojoj državi, svaki od vas može doći ako hoće u Carigrad i može reći ostalim sunarodnicima da ovdje ima utočište“.² Jevreji u Smirni su bili tako dobro primljeni da su u vrijeme sulatana Sulejmana Veličanstvenog, oko 1550. godine, pozvali svoje sunarodnike da dođu iz Francuske u Sulejmanovo Carstvo. Mnogi su to i uradili i bili su tako brojni da su u Izmiru osnovali sinagogu.

Prvi pomeni o Jevrejima u Bosni potiču od polovine XVI stoljeća, iz kadijskih šerijatskih sidžila u Sarajevu (1557, 1565. g.), a u kojima oni traže natplatu nekih svojih dugovanja. U izvoru iz 1565. godine stoji da je u Sarajevu tada postojala Jevrejska opština.

Sljedeći bitan datum je 1580/1581. godina, kada je Sijavuš Paša Atika dao saglasnost za naseljavanja ovog naroda u “Sijavuš-pašine Daire” na prostoru gdje se sada nalazi Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine, vrlo blizu starom centru Sarajeva Baščaršiji. Isti taj prostor je poznat i pod nazivom “Čivuthana” ili “il Kortižu” (na ladinu “dvorište”), a u susjedstvu je već 1581. godine izgrađena i prva sinagoga, koja je bila pokušaj vjerne kopije sinagoge iz Toleda.

Postoje i stariji izvori o Jevrejima na ovim prostorima. Benedetto Ramberti, tajnik mletačke vlade, prošavši 1534. godine kroz manastir Mileševa, bilježi da ovoj bogomolji veću milostinju daje muslimanski i jevrejski živalj negoli hrišćani, jer zahvaljujući moštima sv. Save, Mileševa zrači i kao mjesto religijske nade pobožnom svijetu raznih vjera.³

Društveno-politički položaj pod otomanskom vlašću

Društveno-politički položaj Jevreja u Bosni, kao i u čitavom Osmanskom imperiju, bio je specifičan. Pored osnovne staleške podjele na *asker* i *raju*, u ovom Carstvu postojali su i razni društveni međuslojevi. Jedan takav specifičan međusloj predstavljali su i Jevreji. Njihov društveni položaj bio je znatno povoljniji od položaja zavisne, feudalnim obavezama opterećene raje, pa čak i od položaja raje koja je zbog izvjesnih usluga osmanskoj državi uživala određene povlastice. Jevreji su bili lično slobodni, uživali su slobodu kretanja i

¹ Sućeska A. 1995. 35.

³ Nilević B. 1995. 48.

trgovanja u Bosni, kao i u granicama Osmanskog imperija. Sultani su se starali da im tu slobodu omoguće i kod svojih susjeda – Dubrovčana i Mlečana.

Centralna vlast u Stambolu ih štiti zakonima i fermanima koji im se daju od prilike do prilike. Međutim, nije ih uvijek u mogućnosti zaštititi od samovoljni valija i drugih pojedinaca. Zbog toga su bili izloženi čestom globljenju. Ali, uglavnom, Jevreji se drže uz vlast i ne žele nikada da izazivaju podozrenje. Pogotovo nikada neće da učestvuju u pokretima političke naravi ili u opasnim ustancima, tako čestim u bosanskoj prošlosti. Njihove glavne kolonije su u mjestima gdje su središnje osmanske vlasti koje im mogu dati brzu i efikasnu pomoć.

Osmansko-turski izvori pokazuju da su Jevreji od dolaska u Bosnu mogli slobodno da obavljaju svoje vjerske obrede. U nekoliko sarajevskih hamama (Gazi Husrev-begov, Firuz-begov, Isa-begov) postojali su bazeni za obavljanje *teville*, ritualnog pranja. U te bazene koji su se nalazili u zasebnim prostorijama nije mogao niko ulaziti osim Jevreja. Bazen za *tevilla* u ženskom odjeljenju Gazi Husrev-begovog hamama postojao je sve do 1939. godine.

U Bosni su Jevreji uvijek bili uz osmansku vlast. Tako su postupali nešto iz zahvalnosti za dobar prijem, a nešto iz potrebe da ne budu ometane u poslu. Međutim, i na njih su se odnosila neka ograničenja, koja su ih, kao i ostale nemuslimane, stavljala u neravnopravan položaj prema muslimanima. To se na prvom mjestu odnosi na nošnju, koja je morala biti drugačija od muslimanske. To se odnosi i na boju obuće, na vrstu odjeće, potom nisu smjeli jahati konje kroz grad, niti su imali pravo da nose nož i drugo oružje. Isto tako, Jevreji nisu mogli, u pravilu, da pod jednakim mogućnostima kao i muslimani svjedoče pred kadijom.

XX vijek – vrijeme netolerancije

Nakon vremena tolerancije, dolazi i do vremena nesporazuma sa krvavim posljedicama. Tu se misli prije svega na naše, dvadeseto stoljeće. Austro-ugarske vlasti su 1913. godine, u želji da spriječe dolazak radikalnijih srpskih elemenata u Sabor, unijeli u spiskove birača srpsko-pravoslavnog izbornog kotara I kurije, II izbornog reda, sve Jevreje koji su plaćali više od 500 kruna direktnih poreza, što je bio jedan od uslova za pravo glasa u pomenutom izbornom razredu. Ovim bi se potezima ojačala srpska grupa u Saboru koja bi bila sklona da učestvuje u provladinoj radnoj većini.

Uplitanje jevrejskih birača u izbornu borbu među Srbima izazvalo je žestoku reakciju predstavnika radikalne srpske opozicije. Tako se u *Narodu* od 17. (30.) VIII 1913. godine pojavio vrlo oštar osvrt na političku i privrednu djelatnost Jevreja u BiH pod naslovom “Naši Jevreji”. Napad je bio popraćen optužbama za “beskrupuloznost” i odsustvo moralnih obzira u privrednom poslovanju Jevreja, ali je težište bilo na kritici njihovog političkog držanja. Jevrejima se prebacivalo da bezuslovno pristaju uz vladu i da to znaju da naplate i u političkom i privrednom pogledu. Kao primjer za ovo, navedeno je kako su Jevreji, i pored svoje malobrojnosti, na račun Srba predstavljani u Saboru, te da se najbolji poslovi povjeravaju njima. Člankopisac zagovara da se Jevrejima odgovori tako što bi Srbi sproveli u život devizu “svoj svome”.⁴ Kako su Srbi glavni potrošači svega čime Jevreji trguju, ovu devizu trebalo je, po autoru, ostvariti do kraja.

Karakteristično je da se autor pomenutog napisa ograđuje od antisemitizma i ističe da su Srbi u BiH potpuno liberalni u odnosu prema Jevrejima, te da ne pokazuju ni najmanjeg znaka rasne mržnje ili vjerske netolerancije. On se samo zauzima za adekvatan srpski odgovor na jevrejske izazove.⁵

Vjerski momenat je uvjetovao da se i muslimani u BiH, poput onih u ostalim islamskim zemljama, negativno odrede u odnosu na strateški cilj cionističkog pokreta za osnivanje jevrejskih kolonija i stvaranje jevrejske države na tlu Palestine na račun palestinskih Arapa. U tom cilju su u tijesnoj saradnji Islamska vjerska zajednica i Jugoslavenska muslimanska organizacija početkom 1925. godine pozivali muslimane da generalnim bojkotom jevrejskih privrednika ekonomski ruiniraju Jevreje kako muslimanima “ubuduće ne bi mogli što gore učiniti”.⁶ Međutim, ova ideja nije pala na plodno tlo, jer širim, u prvom redu ekonomskim i socijalnim interesima muslimana, nije odgovaralo da na vjerskoj i etničkoj osnovi zaoštavaju odnose i dolaze u otvoren sukob sa Jevrejima. Prije svega, nije se mogao zanemariti fakat da je znatan broj muslimanskih radnika i namještenika bio zaposlen u jevrejskim preduzećima, radnjama i ustanovama, čije bi otpuštanje s posla izazvalo krupne socijalne i političke posljedice. Potom, između muslimanske i jevrejske buržoazije ostvarena je živa poslovna saradnja, jer se Jevreji javljaju u ulozi povjerilaca

⁴ Juzbašić Dž. 1995. 105.

⁵ Isto.

⁶ Miličić B. 1995. 149.

značajnog dijela muslimanskog poslovnog svijeta. Procijenjeno je da su im početkom 1925. godine muslimanski privrednici dugovali više od 100 miliona dinara. Ekonomski vodeća struktura muslimanskog naroda bila je protivnik ekonomske borbe u političke svrhe i nije slučajno da je baš u toku afere bojkota zapažena pojačana poslovna aktivnost između muslimanskog i jevrejskog privrednog svijeta. Tako ta kratkotrajna antijevrejska kampanja nije imala dubljih posljedica po tradicionalno solidne odnose između muslimana i Jevreja.

Da je to tako pokazuje i gesta najplemenitijih i najkuražnijih među sarajevskim i bosanskim muslimanima koji su u svojim rezolucijama iz godine 1941. (sarajevska od 12. septembra, banjalučka od 12. novembra), izlažući se pri tom smrtnoj opasnosti i svakom drugom progonu, tražili od tadanjih NDH vlasti da se prestane sa ubijanjem i pljačkanjem njihovih sugrađana Jevreja i Srba, te da se na svaki način zaštite njihovi životi i njihova imovina. Samo u toku rata živote je izgubilo oko 9.000 Jevreja u BiH od 12.000 zatečenih na njenom tlu 1941. godine. Stradavali su na prostoru od Sarajeva, otoka Paga, pa do Aušvica.

Na udaru se našla i sva roba iz jevrejskih radnji. Njene zalihe su nestajale preko noći, pa je prodavana po švercu na crnoj berzi po višestrukim cijenama.

Primitivni nagoni nisu zaobišli ni vrijednosti kao što su biblioteke, stare knjige, arhivi, umjetnička djela, kako pojedinih Jevreja, tako i njihovih organizacija, kao na primjer, Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu. U to su spadale i dragocjenosti u nakitu i plemeniti metali.

Privredna aktivnost Jevreja

Kada se govori o Jevrejima, onda je to kazivanje o visoko urbanom narodu za uzor. Dolazak Sefarda u naše krajeve obogatio je Bosnu u više oblasti: u ekonomiji, prosvjeti, kulturi, medicini i mnogim drugim sferama ljudskog djelovanja. U osmansko-turskom vremenu, naročito je mnogo ljekara iz njihove sredine. Polovina dubrovačkih ljekara jevrejskog su porijekla, a slično je i u Bosni.

Doselivši na naše prostore, Jevreji su se uklapali u već ranije utvrđen sistem trgovine. U njega su unosili donesena materijalna sredstva i, naročito, svoje sposobnosti. Njihova uloga bila je osobito značajna u spoljnoj trgovini, zbog toga što su Jevreji bili povezani sa drugim jevrejskim naseobinama i pojedincima širom Osmanskog Carstva, a i izvan njega. Jevreji su najviše svojih

poslova obavljali preko Dubrovnika, a od konca XVI stoljeća, kada je otvorena splitska skela, orijentisali su se na trgovinu sa Venecijom i drugim italijanskim gradovima preko Splita.

Vremenom, jevrejski trgovci dobivaju sve veći značaj. Oni su kao vješti trgovci podigli svoj ugled i uspjeli steći i osjetan uticaj. Oni su vjerovnici bosanskih paša i turske administracije, uvijek pohlepni i za novac i gotovo redovno oskudnih. Jevreji čak kreditiraju i pravoslavne vladike u Bosni, osobito sarajevskog, i taj dug, koji se nakupio za izvjestan broj godina XVIII stoljeća, iznosi zamašnu sumu od 22.145 groša.

U periodu austrougarske vladavine, pristigli Jevreji iz Monarhije – Aške-nazi, koji su se proširili po bosanskohercegovačkim gradovima, uz ostalo, javljaju se i kao osnivači prvih industrijskih preduzeća u zemlji, a u procesu brze urbanizacije uključuju se u modernu izgradnju stanova, naročito u Sarajevu.

U Sarajevu je uoči Drugog svjetskog rata bilo oko 400 jevrejskih trgovačkih radnji i oko 300 zanatskih, kao i nekoliko većih industrijskih preduzeća, te dvije jevrejske banke. Do 1941. godine sve te trgovačke radnje bile su relativno dobro snabdjevene i u njima su zatečene, za tadašnje prilike velike zalihe raznovrsne robe.

Čuvari španske klasične baštine

Zauzeti trgovinom i praktični ljudi, onovremeni Jevreji se nisu mnogo bavili knjigom i naukom. Iz njihovih redova zadugo nema nijedne osobe koja bi stekla veći glas svojom znanošću. Sefardski Jevreji, kazuju Kalmi Baruh, veoma su „skupo platili lagodno i udobno življenje u Osmanskom Carstvu – jer su se asimilirali“.⁷ Došli su iz „velike kulture, prvo arapsko-jevrejske, arapsko-jevrejskog zlatnog veka u Španiji, zatim te iste visoke kulture održavane u kršćanskoj Španiji. Veoma, veoma brzo su svoju kulturu zaboravili, utopili se u levantski život, bili jedna zatvorena, konzervativna mala zajednica u svim mestima u kojima su stanovali“.⁸ Ali je zato ovaj narod sačuvao svoje molitve na hebrejskom i donekle aramejskom. Sefardski Jevreji sačuvali su još nešto što je čudno, španski jezik, pretklasični jezik Španije, te Španci danas iz jevrejskih izvora, tih bosanskih, makedonskih, grčkih, turskih Jevreja, porijeklom iz

⁷ Njerber E. 1989. 15-30.

⁸ Isto.

Španije, uče porijeklo svoga jezika, mada su 1492. godine te iste Jevreje istjerali iz zemlje, koju su ovi veoma voljeli. I što još važnije, Jevreji su sačuvali još jednu veoma bitnu baštinu, i to je u Bosni osobito došlo do izražaja – sačuvali su ogromni španski *romansero* iz XII i XIII stoljeća. Sačuvali su ga i očuvali do današnjih dana.⁹

Ipak duhovni, religijski smisao je ostao u jednom konzervativizmu religijskom, gdje velikog duhovnog stvaranja, nažalost, nije bilo. Poznato je i to, da u tim našim sredinama nije bilo ni izučavanja Talmuda, kao što je bilo u ostalim dijelovima jevrejstva. Tako iz historije znamo da je, recimo, sarajevska zajednica često u svojoj prošlosti (sve do druge polovine XVIII st.) morala rabine dovoditi iz srednje i istočne Evrope, jer oni svojih ozbiljnih rabinskih škola – takozvanih *ješiva* – nisu ni imali. Talmud, kao predmet izučavanja dijalektičkog učenja i izoštravanja misli i učenja jevrejske tradicije, bio je u ono vrijeme veoma rijedak u Sarajevu i ostalim mjestima u BiH. Nasuprot tome, kako kaže Kalmi Baruh, kod sefardskih Jevreja koji su “skupo platili lagodno i udobno življenje u Osmanskom carstvu – jer su se asimilirali”, nastala je i razvijala se Kabala. To je jevrejska mistika, glavna duhovna preokupacija muškaraca, koji su počeli u Bosni, Makedoniji i Srbiji priređivati mističarske liturgije, a najpoznatiji kabalista je Kajon. U tu svrhu su pisali posebne kompendijume, brevijare, koji su se sastojali iz citata iz Starog zavjeta, Zohara – osnovne knjige Kabale, te raznih drugih kabalističkih knjiga.¹⁰

Međutim, prateći jevrejski hod kroz bosansku historiju možemo suditi da su oni svakako spadali u onaj kulturniji i obrazovaniji sloj šarolikog bosansko-hercegovačkog društva. Prosvjetna djelatnost *La Benevolentije* bila je posebno plodotvorna u širenju pismenosti, pa su Jevreji u BiH među svim konfesijama bili najpismeniji. Iz reda ovog naroda su i Samokovlija, Ozmo, Šnajder, Baruh, Danon i niz drugih istaknutih djelatnika na duhovnom polju.

Sefardi su u svom prtljagu donijeli u Sarajevu i jedno remek-djelo jevrejske i svjetske umjetnosti, nadaleko znamenitu *Haggadu*. Ovaj jevrejski manuskript, poznati rad španske iluminatorske umjetnosti zrelog XIV stoljeća, donesen je u Bosnu u XVI vijeku. Od 1894. godine nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. O ovom bogato ukrašenom rukopisu je širom svijeta objavljena brojna literatura.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

Vežanost za Bosnu

Genocidom izvršenim nad ovim narodom u toku Drugog svjetskog rata, dobrano su presječeni korijeni njegovog života i daljeg opstanka. Međutim, važno je napomenuti da se od preživjelih preko 80% vratilo u Bosnu i Sarajevo.

Po formiranju države Izrael, 1948. godine, znatan broj ovog svijeta se iselilo u tu državu, zadržavajući pri tome jugoslavenski i bosanski identitet, jezik i običaje, tako da je u Izraelu i danas vrlo aktivno udruženje Jevreja bivše Jugoslavije.

Mada je bivša Jugoslavija bila među prvim državama koje su priznale novonastalu državu Izrael, nakon bliskoistočnog rata 1967. godine diplomatski odnosi između dvije zemlje su prekinuti, i do danas nisu uspostavljeni niti sa jednom od novonastalih država na ovom južnoslavenskom području, sa izuzetkom Slovenije.¹¹ Međunarodnim priznanjem Bosne i Hercegovine 1992. godine, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine je bez ikakvih poteškoća primljena u sve međunarodne jevrejske institucije: Svjetski jevrejski kongres, Evropski jevrejski kongres, Evropski savjet jevrejskih zajednica, te se redovno uključuje i pojavljuje na svim međunarodnim skupovima, predstavljajući mladu novonastalu državu Bosnu i Hercegovinu.

U političkom smislu, jevrejski svijet je od samog početka rata 1992. godine u Bosni i Hercegovini bio na strani Bosne, a ova podrška na političkom planu bila je popraćena i humanitarnom pomoći, koja je upućivana ili direktno, ili preko sarajevskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolentia* koje cijelo vrijeme rata pomaže ugroženom stanovništvu, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost.

Po nastupanju mira u Bosni i Hercegovini 1995. godine, jedan broj Jevreja koji su u početku ratnih aktivnosti napustili zemlju, počeo je da se vraća, i po riječima gospodina Jakoba A. Fincija, predsjednika Jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolentia*, taj trend uzima sve više maha.¹²

¹¹ Finci J. A. 1996. 233-234.

¹² Isto. 234.

LITERATURA

- Sućeska A. 1995. "Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija – Turaka". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju - Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 33-46.
- Nilević B. 1995. "Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 47-56.
- Juzbašić Dž. 1995. "Nekoliko napomena o Jevrejima u BiH u doba austrougarske uprave". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 93-110.
- Miličić B. 1995. "Jevrejsko socijalističko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919-1929". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 145-171.
- Njerber E. 1989. "Istraživanje misli Jevreja. Društvena misao u Bosni i Hercegovini". *Odjek br. 18*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 15-30.
- Finci J. A. 1996. "Bosna i jevrejski svijet". *Zbornik radova - Bosna i svijet*. Sarajevo: Institut za istoriju. 231-235.

SUMMARY

THE JEWISH PATH THROUGH BOSNIAN HISTORY

After their expulsion from Spain, the Jews found shelter in the lands of the Ottoman Empire. Special hospitality was offered to them by the Sultan Mehmed II El Fatih after he conquered Constantinople. This was the time when they arrived in Bosnia and Sarajevo. In the Ottoman Empire they had a privileged position, apart from some exceptions in regard to clothing, riding horses through towns etc. They engaged in craftsmanship, trade, banking, industry, and other pursuits which improved the Bosnian society. From other free professions most of them were doctors. More than one half of all doctors in Bosnia and Dubrovnik were of Jewish descent. During the Second World War they were subjected to genocide. From 12000 Jews in Bosnia and Herzegovina in 1941, 9000 of them lost their lives until the end of the war. Apart from human losses, they also suffered great material damage. With the creation of the state of Israel, many of them moved to the Middle East. The war waged from

1992 to 1995 additionally reduced the number of Jews in Bosnia and Herzegovina. Only a small number of them returned. Jewish communities today exist in major cities of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo, Mostar, Banja Luka). The Jewish community of Bosnia and Herzegovina is a member of many World and European Jewish associations. The Jews from Bosnia and Herzegovina cherish their memories of their old homeland in their societies in Israel. The National Museum in Sarajevo proudly keeps and preserves the *Haggadah*, a master piece of Jewish and World art, a Jewish manuscript which is a representative of the famous Spanish illumination art of the second half of the 14th century. The *Haggadah* was brought to Bosnia in the 16th century.

Key words: The Ottoman Empire, Bosnia, Sarajevo, Jews, Sephardim, Ashkenazim, The Jewish Museum in Sarajevo, Haggadah

UDK 78 (497.6) "04/14"
Pretilsak

PRILOG MUZIČKOM ŽIVOTU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE*

Boris Nilević



U ovom radu autor je dao kratak pregled muzičkog života u srednjovjekovnoj Bosni. Muzički život se najbolje može pratiti na dvorovima krupne bosanske vlastele (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića) i kraljevskom dvoru, a nešto slabije u gradskim naseljima. O formi duhovne muzike kao dijela liturgijskog obreda u bogomoljama različitih vjeroispovijesti i muzičkom životu na selu nema dovoljno sačuvanih izvora i saznanje o tome se zasniva uglavnom na pretpostavkama.

Ključne riječi: muzički život srednjovjekovne Bosne, krupna vlastela, kraljevska porodica, dubrovački muzičari.

Među ostalim umjetnostima je i muzička, paralelno i u svjetovnom i duhovnom vidu, ispunjavala život srednjovjekovne Bosne. Njen jači zamah počeo je, kako sa obrazovanjem oblasti krupnih velemoža (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića) krajem XIV i početkom XV vijeka, koji su stvorili u svojim domenima dvorove koji su se u kulturnom pogledu takmičili sa kraljevskim iz kuće Kotromanića, tako i sa pojavom gradskih naselja.

Bosanski feudalni svijet je prihvatio rittersko-dvorjansku kulturu kasnog srednjeg vijeka koju "karakteriše težnja da se život uzdigne iznad realnosti svakidašnjice i da se dosledno stilizuje. Motivi političkog delovanja pojavljuju se kao služenje pravdi i viteškom idealu, saobraćaj sa ljudima zaodeva se

* Rad je objavljen u časopisu *Zvuk* (Jugoslovenski muzički časopis), br. 2, 1980. Sarajevo: 72-73.

formama etikecije i ceremonijala, ambijent se ispunjava sjajem i bogatstvom, umetnošću i lepotom”.² Kraljevi i velemože su se okružili ne samo svijetom dvorjana, kancelara i diplomata, nego i artista-muzičara za svoju zabavu i razonodu. Za njihovo postojanje znamo na osnovu odluka vijeća Dubrovačke republike koja su ih darivala u novcu, tkaninama ili drugim poklonima, prilikom njihovih gostovanja u Dubrovniku o svetkovinama, osobito na dan sv. Vlaha, uz uobičajenu formulu: “[...] qui venerunt honoratum festum sancti Blasii [...]”. U Dubrovniku su boravili muzičari sa dvora Kotromanića i one vlastele (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića), čiji je odnos sa Dubrovnikom i inače bio prožet jakim političko-ekonomskim vezama, te turskih vojskovođa-krajišnika i prije konačnog osvajanja Bosne.³ Često se pominju frulaši (piffari), trubači (sonatores, tubete), gajdaši (campognatores), dobošari (gnachari) i lautiste (lautarii). Vjerovatno su najveći domet artističkog izraza postigli muzičari hercega Stefana Vukčića-Kosače. U njegovom testamentu od 5. juna 1466. godine spominje se i “jedan organić s cjevmi od srebra”, male ručne orgulje (portativ), jedan od najsloženijih muzičkih instrumenata, vrlo popularan na evropskim plemićkim dvorovima.⁴ Najrašireniji muzički instrument bile su (po svoj prilici) gusle, iako im najraniji pomen potiče tek od putopisca Benedikta Kuripešića iz prve polovine XVI stoljeća.⁵

U dubrovačkim dokumentima bosanski muzičari se navode pod imenom velemože kome su pripadali, te nas to upućuje na zaključak da se radilo o profesionalnim artistima, čija je umjetnost bila vezana za plemićke dvorove i njihove muzičke kapele. Mogli su nastupati u malom broju, pa sve do čitave družine (societas). U izvorima nema podataka postojanju ženskih članova muzičkih trupa,⁶ kao ni o feudalcima - mecenama bosanske umjetnosti.⁷ I

² Ćirković S. 1973. 37.

³ Prof. Ante Babić u radu: *Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Knjiga II, Sarajevo 1964, 325-336., dao sumaran pregled odluka dubrovačkih vijeća o odobravanju poklona u vremenskom razmaku od 50 godina. Tu su, u tom vremenu, spomenuti artisti sa dvora Kotromanića, Kosača (Sandalja Hranića i Stefana Vukčića), Pavlovića i Zlatonosovića.

⁴ Stojanović LJ. 1934. 83.

⁵ Anđelić P. 1966. 506.

⁶ Babić A. 1964. 335.

⁷ Ćirković S. 1964. 239.

ličnosti srednjovjekovnih bosanskih artista su nam nepoznate. Koliko su to bili domaći ljudi a koliko putujući stranci, koji su kroz muziku nalazili uhljebljenje, ne možemo ništa reći.

Pored toga što su bosanski feudalci držali na dvorovima svoje muzičke grupe, znali su im i dubrovački svirači biti česti gosti. Oni su dolazili bilo po pozivu bosanske vlastele, ili po nalogu dubrovačke vlade koja ih je slala zajedno sa poslanicima na razne svadbarske svečanosti (kralja Tvrtka II 1428. godine, kralja Stefana Tomaša 1446. godine, hercega Stefana i njegovih sinova 1455. godine, vojvode Ivaniša Pavlovića 1449. i njegovog brata Petra 1455. godine), da bi pridobila naklonost za neki svoj dobar posao kod uticajnog feudalnog svijeta. Rekli bismo, muzika u službi diplomatije. Među dubrovačkim muzičarima spominju se i žene-frulašice na svadbi hercegovog sina Vladislava u jesen 1455. godine: “de mittendo ad nuptias Vladissau[i] [...] duos tubicines et tres tubicinas”⁸

Muzičari nisu zabavljali samo vlastelu. Oni se sreću i u bosanskim gradovima XV stoljeća, gdje se rađalo jedno novo, građansko društvo od stranaca Dubrovčana i Sasa, te domaćih ljudi. Obogaćeno rudarstvom, trgovinom i zanatstvom, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenijim oblikom zabave. U znamenitom gradu Srebrenici pominje se Radivoj Grubačević, glumac i frulaš u vremenu od 1431-1435. godine.⁹ Pominje se i neki Vukosav Kuković, svirač (piffarus), koji je 1446. godine bio opljačkan u Breznici kod Pive¹⁰. Međutim, muzičari u gradovima su manje poznati, jer nisu bili stalno okupljeni kao artisti kralja i velemoža.

Uporedo sa muzikom na feudalnim dvorovima vladara i plemstva, te u gradovima, njegovana je i duhovna muzika kao dio liturgijskog obreda u bogomoljama različitih vjeroispovijesti. Ona je u pravoslavnim i katoličkim crkvama, manastirima i samostanima i u kapelama plemićkih dvorova odgovala duhu onovremene crkvene muzike. Muzičko stvaralaštvo samostalne bosanske crkve je još jedno u nizu nepoznanica bogumilskog problema.¹¹

⁸ Babić A. 1964. 385.

⁹ Kovačević D. 1966. 37; Kovačević-Kojić D. 1978. 342.

¹⁰ Kovačević-Kojić D. 1978. 343.

¹¹ Anđelić P. 1996. 506.

Forme življenja sela uopšte su nam u velikoj mjeri nepoznate, s obzirom na karakter i sačuvanost građe. Što se tiče muzike, pretpostavljamo da se muziciralo i pjevalo o svadbama, zimskim posijelima, poljskim radovima [...].

Kroz ovaj kratak pregled muzičkog života srednjovjekovne Bosne pokušali smo nazrijeti cjelinu jednog potpunijeg vida čovjekovog življenja na ovom tlu.

Literatura

1. Anđelić P. 1996. "Doba srednjovjekovne bosanske države". *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*. Sarajevo:
2. Babić A. 1964. "Fragmenti iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga II. Sarajevo: 325-336.
3. Ćirković S. 1964. *Istorija srednjovjekovne bosanske države*. Beograd:
4. Ćirković S. 1973. "Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka". Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", III. Zenica:
5. Kovačević D. 1966. "Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici". *Godišnjak društva istoričara BiH*, god. XV. Sarajevo:
6. Kovačević-Kojić D. 1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo:
7. Stojanović LJ. 1934. *Stare srpske povelje i pisma I/2*. Beograd - Sr. Karlovci:

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE MUSICAL LIFE OF MEDIEVAL BOSNIA

In this paper the author gives a short overview of the musical life in medieval Bosnia. The musical life can best be followed on the courts of the powerful Bosnian noble families (Kosača, Pavlović and Zlatonosović) and the Bosnian royal court, and even to a lesser extent in the town settlements. Bosnian nobles held musical groups at their courts, but apart from them, they also received entertainers from Ragusa as guests. These medieval musicians are not well known. We cannot surely confirm

whether they were mostly people from Bosnia or foreigners, and we do not know if there were any women in medieval musical groups. We also do not have any information about the forms of spiritual music as a part of religious ceremonies in various religious temples. The musical creativity of the independent Bosnian church is another one of the many unknown subjects in the so called “Bogomil problem”. There is no data about the musical life in medieval villages and our knowledge about it is mainly based on presumptions.

Key words: The musical life of medieval Bosnia, Nobility, Royal family, Ragusan musicians

UDK 792 (497.6) "04/14"
Pretisak

GLUMAC, MUZIČAR, IMITATOR ... Iz pozorišne prošlosti srednjovjekovne Bosne*

Boris Nilević



Prvi podaci koji osvjetljavaju pozorišni život datiraju s početka XV stoljeća. U ovom kratkom tekstu autor je predstavio pozorišni život na feudalnim dvorovima bosanske vlastele i u gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države.

Ključne riječi: srednjovjekovna Bosna, pozorišni život, Kotromanići, Kosače, Pavlovići.

Glumci se u srednjovjekovnoj Bosni, koliko do sada znamo, prvi put pominju 15. novembra 1408. godine. Tada je dubrovačko Malo vijeće donijelo odluku o darivanju dvojice žonglera i lakrdijaša bosanskog kralja: "de donando duobus cugulariis et buf fon ibus domini regis Bossine". Moguće je da se glumci na našem tlu javljaju i ranije, mada su tek od početka XV stoljeća sve češći podaci koji se odnose na pozorišni život srednjovjekovne Bosne. Privredni uzlet Bosne toga doba otvorio je i perspektivu drugačijeg načina življenja. Glumački artizam je, uz muzički, pružao razonodu na većem nivou feudalnom i građanskom svijetu nego dotadanji vidovi zabave: lov, mejdan i gozbe.

Bosanski kraljevi iz kuće Kotromanića i vlastelinske porodice Kosač i Pavlović držale su oko sebe pozorišni svijet koji je znao nastupiti, bilo samostalno, bilo zajedno sa muzičarima, ili u jednoj osobi objediniti obje umjetno-

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, br. XL/12647, 7. XI 1983. (Kultura, umjetnost, nauka V/115). Sarajevo: 7.

sti. Često su boravili u Dubrovniku (odakle se crpi izvorno saznanje o njima) upućeni od bosanske vlastele na dubrovačke svetkovine, naročito u čast sv. Vlaha. Tamo su njihova gostovanja zabilježena, ali veoma škrto: glumci tog i tog vlastelina i nagrade za izvedbe u novcu, tkaninama ili drugim poklonima. Čak im se i imena vrlo rijetko pominju. U pratnji Hercegovina sina Vlatka, koji se na putu za Veneciju 1455. godine zadržao u Dubrovniku, nalazio se i glumac Mrvac zabavljač društva, koga je dubrovačko Vijeće umoljenih 8. oktobra nagradilo odijelom. Herceg Stefan je držao na dvoru i neku lakrdijašicu Maru, koja je odlazila i u Dubrovnik 1461. godine. Na dvoru Ali-bega Isabegovića, gospodara zemlje Pavlovića, po turskom osvojenju Bosne, nalazila se glumačka družina na čelu sa Radojem Vukosalićem. Nju je Ali-beg poslao 1469. godine ili nešto kasnije u Dubrovnik “[...] na vaše svetce, neka ste nam veseli, bogu preporučeni i u vašem slavnom gospoству”.

Svi podaci upućuju da se radilo o komičnom, lakrdijaško-zabavljačkom bufo-pozorištu, koje je bilo karakteristično za Evropu toga vremena. Dubrovački izvori pominju ove artiste pod različitim nazivima: bufoni (buffones), istrioni (ystriones) i žongleri (ioculatores), iako im je, u biti, manje-više isti sadržaj djelovanja, zabavljačko-lakrdijaški, do nivoa dvorskih luda. Kako se uvijek pominju uz ime velmože kome su pripadali, to nas navodi na misao da se radilo o profesionalnim glumcima. Herceg Stefan je imao najveću i najbolje organizovanu igrčku družinu, koja ga je pratila po njegovim gradovima i dvorovima u Samoboru na Drini, Ključu kod Gacka i Blagaju kod Mostara.

Repertoar tog teatra je bio, vjerovatno, ustaljen, ali i sa slobodnim improvizacijama koje su imale elemente satire. Pozorišna predstava bila je izgrađena na imitiranju životinjskih glasova, ljudskih slabosti, grotesci, te žonglerskim, cirkuskim i mađioničarskim vještinama. Nosilac tog komičnog tetara bio je glumac, muzičar, imitator, mađioničar, dreser, akrobata, tvorac teksta, scenograf, kostimograf itd. Historija ga je, ipak, ostavila gotovo zaboravljenim.

Novija istraživanja nalaze glumca i van feudalnog dvorsko-zamkovnog ambijenta, u bosanskim gradskim naseljima. Obogaćeno kroz rudarstvo, trgovinu i zanatstvo, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenim oblikom zabave. U znamenitom gradu Srebrenici pominje se 1432. godine glumac Radmio, kao i Radivoj Grubačević, glumac i frulaš u vremenu od 1431. do 1435. godine. Glumac Pribinja Radosalić žalio se 1450. godine da su mu u Tjentištu ukradene bisage sa sadržinom čija je vrijednost iznosila 15 dukata.

Ovim prilogom smo pokušali, koliko-toliko izvući iz anonimnosti glumački svijet, čiji je trag u dubini historije jedva prepoznatljiv. Gotovo im ni imena ne znamo, kao ni to jesu li bili domaćeg ili stranog porijekla. Ipak, neki elementi ukazuju na izvjesne uporedne korake sa kretanjima onovremenog evropskog teatra.

SUMMARY

ACTOR, MUSICIAN, IMPERSONATOR ... From the History of Theatre in Medieval Bosnia

The first information about theatre in medieval Bosnia dates from the 15th November 1408, even though it is very much possible that these forms of cultural activities were performed in earlier times. Theatre life was especially intensive on the royal court, but also on the courts of medieval Bosnian nobles, and town settlements. Although the modesty of medieval sources does not allow us to make a complete reconstruction of theatre in medieval Bosnia, names of many actors are unknown, as well as where they were from Bosnia or abroad, some elements still show common strides with contemporary European theatre.

Key words: Medieval Bosnia, theatre life, Kotromanići, Kosača, Pavlovići

UDK 323.2 (497.6) "19"
Pre tisak

ŠTA DA RADE SRBI? ZAJEDNIČKA KUĆA*

Boris Nilević



Bosanski Srbi su početkom ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini ostali gotovo sasvim bez duhovnog i svjetovnog vodstva. Oni djelatnici koji su ostali, u malom broju, nisu bili u mogućnosti da naprave pozitivne pomake na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni. Kao primjer takvog udruživanja autor izdvaja *Srpsko konsultaciono vijeće*, koje je svoje djelovanje usmjerilo nestranački. Autor u radu daje kratku analizu stanja u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, te govori o djelovanju srpskog Kulturno-prosvjetnog društva "Prosvjeta".

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Srbi, Srpsko konsultaciono vijeće, Kulturno-prosvjetno društvo "Prosvjeta", Srpska pravoslavna crkva.

Srpski narod na ovim neprirodno i nehistorijski stegnutim bosanskohercegovačkim prostorima u suštini je bez vodstva, kako svjetovnog, tako i duhovnog, odnosno ima na tom polju nešto djelatnika, ali to je u osnovi premalo da se promišlja njegovo jučer, danas i sutra. Pođimo od Srpskog konsultacionog vijeća. Ono su trudi, ali je djelanje definiralo nestranački, dok su Bošnjaci-Muslimani i Hrvati po najvećma okrenuti nacionalnim strankama, te se Srbi tu vjerovatno osjećaju zapuštenim. Jer ovo su vremena uzavrelih narodnih pokreta, do zajedničkih institucija, multinacionalnog građanskog života i demokratske države se teže dolazi, mada bi to trebalo da bude poželjna budućnost ove zemlje. Tako i na Srbima ostaje izbor svog političkog

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 51/16457. 4. 4. 1994. Sarajevo: 2.

vodstva koje će zastupati srpske vitalne interese u Republici Bosni i Hercegovini.

Strahovi i samokontrola

Analizirajmo stanje Srpske pravoslavne crkve. Nažalost, ona se svela na samo dva sveštenika, uz sve uvažavanje njihovog pastirskog rada, barem što se Sarajeva tiče. Gdje je uzrok tog bolnog nesporazuma? Da li na ovom terenu ili kod Svetog sinoda Srpske pravoslavne crkve u Beogradu? Ako se Sveti sinod boji neugodnosti po parohijsko sveštenstvo, odnosno njihove familije, zašto onda ne šalje monahe historijski vične patnjama svake vrste. Jer u Sarajevu živi na desetine hiljada Srba, koje treba krstiti, vjenčavati, sahranjivati te duhovno oplodavati. Osim toga tu postoje i divne stare bogomolje, počev od znamenite Stare crkve na Bašćaršiji, koja tu postoji od bosanskih srednjovjekovnih vremena. Sav ovaj postupak nosi u sebi veliku grijehovnost.

Šta je sa srpskim kulturno-prosvjetnim društvom "Prosvjeta"? Neki život tu postoji, mada se na njenoj predavačkoj tribini dešavaju tragikomične situacije da je više novinara i TV-snimatelja negoli slušateljstva. "Prosvjeta" misli pokrenuti svoj list za nauku, kulturu i društvena pitanja "Bosanska vila". Treba osvojiti i zakonsku i psihološku slobodu da izlazi ćirilicom, jer ovo pismo je, kao i latinica, prastaro na ovim prostorima, počev od Kulin banove povelje Dubrovčanima iz 1189. godine, te njene kasnije upotrebe kako kod Srba, tako i fratara i begova. Da pozivi "prosvjetini" za njene predavačko-kulturne manifestacije idu na pismu naroda kome pripadaju, kao i sam naziv tog kulturno-prosvjetnog društva. A njegovo glasilo "Bosanska vila" da nosi prevashodno osim otvorenosti za saradnju prema drugim južnoslavenskim narodima, srž duhovnosti srpskog naciona.

Koji su uzroci duboke srpske samokontrole? Srpski narod na ovim prostorima, pođimo od sarajevskog, kušao je sve krugove Danteovog pakla zajedno sa ostalim, plus strah i stradanja od raznih paravojski o čemu će morati sudovati kako domaći tako i evropski sudovi, kao i prezir, katkad tih, a nekad bučan. Nametnula se atmosfera krivnje zbog nečastivog, demonskog, koji obitava u nekim drugim Srbima.

Evropska znanost kazuje da su Srbi državočiniteljni narod. To su dokazali u svojoj višestoljetnoj historijskoj praksi. Takvi bi morali biti i dalje i u saradnji sa ostalim južnoslavenskim narodima na ovim bosansko-hercegovačkim pro-

storima. Jer, ova zemlja može biti zajednički dom koji spaja njene narode, a ne poprište na kome se sukobljavju i oko koga se otimaju. Cijepanjem Bosne bila bi izdaja povijesti, kako napisao fra Josip Markušić, poznati provincijal Bosne Srebrene koga je veoma zabrinjavala dioba Bosne o kojoj se sve više govorilo poslije parlamentarnih izbora od 11. XII 1938. godine na kojima je udružena opozicija (na čelu sa Mačekom) dobila 44,9% glasova i tim postala sasvim realna politička snaga. Bosna ne treba da se “dijeli ili krnji ni za jedan pedalj zemlje, ni za jednog čobanina - ni za kakve izgleda, prilike, pazare, obećavanja. To bi bila izdaja povijesti, naše duše, a ujedno prva (a moguće i jedina) klica temeljna slabljenja države”. Fra Markušićevi vapaji nisu pomogli. Cvetković i Maček sklopili su sporazum i donijeli Uredbu o banovini Hrvatskoj (26. VIII 1939. godine) kojom su razdijelili Bosnu i Hercegovinu.

Iz plemenskog u građanski duh

Gdje je srpski narod prevashodno treba da djeluje? Na domaćoj sceni može se očekivati od Srba da se Bošnjacima-Muslimanima i Hrvatima, uz pomoć Evrope i Amerike, što ubrzanije rade na uspostavi rada, reda i discipline na ovim, u mnogo čemu historijski zaostalim prostorima. Da ova zemlja ne ostane predvorje povijesti, nego da temeljito mijenja svoje mentalitete preobražavajući ga iz plemenskog u građansko evropsko-američko stanje duha. A za to je potrebna elitna, prosvijećena i stroga vlast koja će uspostavljati takav ambijent da se svakome građaninu uz zaštitu osobe i imetka, u konkurenciji znanja, zna mjesto u piramidi budućeg bosanskohercegovačkog društva.

Na vanjskom planu Srbi treba da djeluju na Rusku Federaciju da prizna Republiku Bosnu i Hercegovinu. Jer, duboki su korijeni srpsko-ruske saradnje na ovim prostorima, počev od manastira Paprače, čija je kaluđerska bratija održavala veze sa Rusijom od XVI do XVIII stoljeća, odakle ova srpska bogomolja dobija obilate priloge u novcu i knjigama.

Zatim, da Srbi i Nijemci pruže ruku jedni drugima, odnosno da prevaziđu historijske nesporazume, kao što su to učinili Nijemci i Francuzi. Na kraju krajeva, Srbe na kulturnu scenu Evrope izveli su Nijemci. Spomenimo samo Leopolda fon Rankea, Getea, braću Grim, Herdera. Osim toga, srpski narod preživljava, dramu osude identičnu njemačkoj iz vremena ratnih i poratnih, sa posljedicama sve do naših dana. A njemački duh nije zločin, on je Mocart, Hegel, Gete, kao i srpski Nikola Tesla, Mihajlo Pupin.

SUMMARY

WHAT SHOULD THE SERBS DO? A COMMON HOME

Bosnian Serbs at the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina were left almost completely without spiritual and secular leadership. Those that did remain, in small numbers, were not able to make positive moves on the political scene of Bosnia and Herzegovina. As an example of such association the author emphasizes the Serb consultation council, which did not ally itself with either political party. Analyzing the state of the Serb Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina it can be seen that in the hard times the spiritual leaders, as far as Sarajevo is concerned, ignored the Serbs who lived there. The cultural work of the Serbs was carried out by the cultural and educational society "Prosvjeta", which started the publishing of a periodical for science, culture and society affairs named the "Bosanska vila". European sciences showed that Serbs are state building people, and that they could remain in this position, but only in cooperation with other South-Slavic peoples in Bosnia and Herzegovina. In order for Bosnia and Herzegovina not to become an antechamber of history, it should thoroughly change its mentality transforming it from a tribal to a European-American state of mind. This country can be a common home which connects its people, not a battlefield over which they clash and claim primacy. The tearing up of Bosnia would represent a betrayal of history.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Serbs, Serb consultation council, cultural and educational society "Prosvjeta", The Serb Orthodox Church

UDK 336.74 (497.6) "04/14"
Pretisak

ZADRŽATI IME DINAR

Pred izdavanje novih bosanskohercegovačkih novčanica*

Boris Nilević



Povodom *Uredbe o Narodnoj banci (Službeni list RBiH 1/93, čl. 41)* kojom se utvrđuje da je novčana jedinica Republike Bosne i Hercegovine dinar, autor je napisao tekst o kontinuitetu naziva *dinar* na prostoru Bosne i Hercegovine tokom dvije hiljade godina.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, dinar, Stjepan II Kotromanić, Tvrtko, Dubrovačka republika.

Prema Uredbi sa zakonskom snagom o Narodnoj banci Bosne i Hercegovine (*Službeni list RBiH 1/93, čl. 41*), novčana jedinica Republike je dinar, koji se dijeli na sto para. U kontekstu programa izdavanja i vizualizacije novih novčanica Bosne i Hercegovine koje treba da izda Narodna banka Bosne i Hercegovine, treba imati u vidu da se na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, novac tog naziva koristi (s prekidima) već 2000 godina. Rimski novac denarius (denarius, denarnovac) koristio se krajem I stoljeća prije naše ere. Pod ovim nazivom on se koristio u srednjem vijeku kod Mlečana i u Dubrovačkoj Republici (denarius ili grossus), te u Srbiji (starosrpski dinar). Tako je bilo i u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.

Osvajanje Huma (današnje Hercegovine) tridesetih godina XIV stoljeća, a naročito eksploatacija rudnika, izmijenili su iz osnova fizionomiju bosanske srednjovjekovne privrede ka naglom i intenzivnom robnonovčanom razvit-

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 51/16484. 2. V. 1994. Sarajevo: 4-5.

ku. Rudarska proizvodnja je podstakla kovanje domaćeg novca, te nije slučajno što je ban Stjepan II Kotromanić (1322-1353), za čije je vladavine počinje rad bosanskih rudnika, prvi bosanski vladar koji kuje vlastiti bosanski novac. Stjepan II se ovim vrlo aktivno bavio, o čemu svjedoči i veći broj sačuvanih emisija njegovih dinara. Ban nije morao da se brine za srebro - dobijao ga je iz svojih rudnika. Kao i uvijek kod prvih koraka u kovanju novca bosanski ban se ugledao da one novčane vrste koje su do tog vremena bile u opticaju, te je ovim potezom novi novac sticao povjerenje u kolanju.

Kod novca Stjepana II primjećuje se imitiranje venecijskih, srpskih i dubrovačkih emisija, dakle onih novčanih vrsta koje su mogle biti rasprostranjene u bosanskoj državi. Izgleda da je pustio u promet i falsifikate dubrovačkog novca.

S obzirom na porast značaja novca u privrednom životu, ban Tvrtko, ban od 1353. do 1377. kralj od 1377. do 1391. nastavio je sa njegovim kovanjem. Pored novca koji po tipu odgovara dinarima bana Stjepana II, on poslije 1365. godine kuje dinare sa novima kalupima dobijenim iz Dubrovnika. Ta druga vrsta Tvrtkova novca podudara se u potpunosti sa dubrovačkim dinarima. Ova srodnost nema samo tehnički stilski karakter nego se bosanski i dubrovački dinari i težinom, pa prema tome i novčanom vrijednošću potpuno podudaraju.

Nakon smrti kralja Tvrtka I 1391. godine nastaje duži prekid u kovanju domaćeg novca, vjerovatno izazvan nesređenim prilikama i čestom smjenom vladara na bosanskom prijestolju. Tek Tvrtko II Kotromanić 1463. godine ponovo kuje vlastiti novac. I poslije njegove smrti domaći novac se kuje neprekidno, sve do kraja bosanske države. Novac označen kao kraljev (grossi di rei denarii regis Bossine i td.) često se pominje u istorijskim izvorima, i to u vezi sa poslovnim transakcijama dubrovačkih trgovaca u Bosni.

U Bosni je, inače svaki strani novac bio u slobodnom opticaju. U svojim poveljama mlečanima bosanski vladari u nekoliko navrata ističu da će mletački novac, kao i Dubrovačke Republike slobodno kolati po Bosni.

SUMMARY

WE MUST KEEP THE NAME DINAR

Before the issuing of new Banknotes in Bosnia and Herzegovina

In the *Ordinance about the National bank (Official Gazette of Republic of Bosnia and Herzegovina, 1/93, article 41)* it was stated that the monetary unit of the Republic of Bosnia and Herzegovina is the dinar. The continuity of use of the word *dinar* in Bosnia and Herzegovina can be followed through two thousand years. The Roman coin *denarius (denarius, denarnovac)* was used at the end of the 1st century BC. Under this name it was also called in Venice and the Ragusan Republic (*denarius* or *grosus*), and in Serbia (oldserb *dinar*). This was also the case in medieval Bosnia. The developed mining industry in medieval Bosnia encouraged the minting of domestic currency. The first Bosnian ruler who minted coins was Ban Stjepan II Kotromanić (1322-1353). His coins visually imitated the Venetian, Ragusan and Serbian emissions, which were at that time used in the Bosnian state. Tvrtko I (1353-1391) continued issuing coins which were typologically similar to the ones minted by his predecessor, but from 1365 he minted coins with new moulds he obtained from Ragusa. After the death of King Tvrtko I comes a long period during which the Bosnian rulers ceased to issue domestic currency, and this practice was ended by Tvrtko II Kotromanić. Domestic coins were minted in Bosnia up until the Ottoman conquest in 1463.

Key words: Bosnia and Herzegovina, dinar, Stjepan II Kotromanić, Tvrtko, Ragusan republic

UDK 323.2:281.96 (497.6) "1992/1995"

Pre tisak

SATANE VODAJU NAROD. TEZE O SRPSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI*

Boris Nilević



Autor u ovom radu govori o položaju srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, koje je ostalo bez svjetovnog i duhovnog vodstva. Analizira stanje Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Bosni i Hercegovini i odnos pojedinih bosanskohercegovačkih srpskih intelektualaca prema aktuelnim događajima.

Ključne riječi: Srbi, Bosna i Hercegovina, Srpska pravoslavna crkva.

Srpski narod na ovim neprirodno i nehistorijsko stegnutim bosanskohercegovačkim prostorima, u suštini je bez vodstva, kako svjetovnog, tako i duhovnog. Ima na tom polju nešto djelatnika, ali to je u osnovi premalo da se promišlja njegovo jučer, danas i sutra.

Analizirajmo stanje Srpske pravoslavne crkve. Nažalost, ona se svela na samo dva sveštenika, uz svo uvažavanje njihovog pastirskog rada, barem što se Sarajeva tiče.

Gdje je uzrok tog bolnog nesporazuma? Da li na ovom terenu, ili kod Svetog Sinoda Srpske pravoslavne crkve u Beogradu? Ako se Sveti Sinod boji neugodnosti po parohijsko sveštenstvo, odnosno njihove familije, zašto onda ne šalje monahe historijski vične patnjama svake vrste. Jer u Sarajevu živi na hiljade Srba, koje treba krstiti, vjenčavati, sahranjivati te duhovno oplodavati.

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 52/16834, 24. 4. 1995. Sarajevo: 2.

Osim toga, tu postoje i divne stare bogomolje, počev od Stare crkve na Bašćaršiji, koja tu postoji od bosanskih srednjovjekovnih vremena. Koja su bila za naučni rad bogatstva njene arhive, te dragocjenih ikona. Sjetimo se historijskih studija Vladislava Skarića i Hamida Hadžibegića o životu onodobnih - svih vjera Sarajlija - studija zasnovanih na izvorima pohranjenim u Staroj crkvi. A Saborna crkva je podignuta 1872. godine i uz sultanski milodar, dok je Sveto Preobraženje 1939. godine projektovao znameniti Aleksandar Deroko uz asistenciju prof. Dušana Smiljanića.

Potreban glas

Za inetreligijski dijalog na ovim prostorima potreban je itekako glas SPC. Ali, njega nema. Zašto? Tužan je, barem po meni, krajem 1993. godine bio ekumenski razgovor u Sarajevu. Istina, nosio je intelektualnu učevnost, pa čak i dijaloški naboj katoličko-islamski, ali ne i pravoslavni. Otac Avakum bio je prisutan na tom skupu, ali njegovo prisustvo proteklo je u tišini. A znamo kakvu tradiciju ima srpska crkva na ovim prostorima. Sjetimo se samo Bogoslovije i njenih duhovnika - intelektualaca koja je djelala do 1941. godine. Osim toga, Sarajevo je stoljećima i sjedište dobrobosanskih mitropolita. Jedan od njih, mitropolit Petar Zimonjić, ostao je sa narodom i 1941. godine i završio u Jadovnu. I banjalučki episkop Platon Jovanović, i pored ponude od ND-hazijske vlasti, da ode u što kraćem roku u Srbiju, ostaje sa narodom i tragično završava. Tako su završavali i mnogi drugi srpsko-pravoslavni duhovnici. U ovom ogledanju smutnih vremena, onda možemo procjenjivati i sadanje pastirsko dušebrižništvo oca Avakuma i prote Krstana.

Ne misli li SPC svojim neslanjem sveštenstva u krajnjoj konzekvenci političko-djelatne lukavosti, i ostatak Srba u Sarajevo, usmjeravati ka svojim prostorima. Sadanji patrijarh Pavle, je gradio lik sveca od arbanaške nepravde nekada na episkopskoj stolici u Prizrenu.

I došao je u poziciju - pred smrt poetese Desanke Maksimović - da ga satane vode - vodaju. Vašar od besmrtnog stiha, vašar od besmrtnog teologije. A danas vode - vodaju srpski narod oni što se ni prekrstiti ne znaju, odnosno pri njihovom krštenju "đavo im kroz krst proleti".

"Makijavelizam i istočno-evropski intelektualci" napisao članak prof. Milorad Ekmečić 1991. godine u zborniku posvećenom filozofu Ljubi Tadiću. Po njemu, sav intelektualni rad treba ostaviti i samo se sa dotad skupljenim

znanjem posvetiti narodu, biti sluga njegov. A nekada je pisao da je “stećak pritisnuo um” nekih b-h intelektualaca i političara. Šta je njemu um pritisnuo? Pokupio vrhunske komunističke beneficije, kao i mnogi, a 1991. godine na Petrovdan (12. jula), kada je bila godišnjica SDS-a, i bitno pitanje na skupštini njenoj, završnog računa, on uskače i hvali Karadžićevu mladost žrtvovanu za srpski narod. A Karadžić stvoreni - projektovani lider jadnih dinarskih Srba, po naumu srpskog Rišeljea ovih prostora Milorada Ekmečića, ležao je prije rata u zatvoru kao Alija, samo iz sasma drugih razloga Radovan zbog krađe, a Alija zbog ideja.

Zemaljska crkva

Osim toga, mnogi od tih novih srpskih idejnih voždova su i pomiješali brakove, krv, protiv čega u biti ništa nemam, čak je to možda i uzvišenije. Samo se to kod njih pobrkalo i postadoše nad-Srbi. Zatim, sklonili su se “tamo daleko” od svojih beha seoskih gudura, odakle vode porijeklo, po Beogradu i Novom Sadu i drugdje ostavivši sirotinju koju su kroz mastilo uveli u crninu. Divim se srbijanskoj širokogrudnosti.

Iz ovih razloga, mi preostali Srbi na ovim prostorima treba da se dobro presaberemo. Ovdje je, ipak ostala elita, počev od zanačija - Maunagića do akademika Ljube Berberovića, Boška Kućanskog, Jele Grujić-Vasić, Svetozara Zimonjića i mnogih drugih stvaralaca na polju naučnom, muzičkom, glumačkom, žurnalističkom i drugom. Ne treba pohvale, barem meni, od Vuka Draškovića, o nadherojstvu ostalih u Sarajevu, Srba. Mi smo daleko civilizacijski. Mi Srbi treba da ovdje ostanemo i da se kao do sada, sa ostalim narodima i vjerama civilizacijski prožimamo.

A što se Crkve tiče, trebalo bi, da najviše evropske ekumenske instance, na svoj način smekšavaju preveć zemaljsku SPC, jer u zarobljenosti crkvenog uma političkim, izmiče SPC - u njeno prevashodno duhovno poslanje. A kakvi su intelektualci u jednom vremenu svog života bili i Atanasije Jeftić, Irinej Bulović, Amfilohije Radović. Zvali su se Justinovcima. Da li se otac Justin Popović, sada prevrće u grobu? Sav ovaj postupak nosi u sebi veliku grijehovnost.

SUMMARY

SATANS LEAD THE PEOPLE. THESES ABOUT THE SERB ORTHODOX CHURCH IN THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The remaining Serb population in Bosnia and Herzegovina is left without a spiritual and secular leadership. The author analyzes the relation of the Serb Orthodox Church (SPC) with its believers in Bosnia and Herzegovina. In order to achieve interreligious dialogue in these areas it is necessary to obtain the vote of the SPC. However, that vote is lacking. Also, many Serb intellectuals have abandoned their people in Bosnia and Herzegovina and have turned towards Belgrade and Novi Sad where they live in abundance whilst they left a "poor crowd" behind. Nonetheless, the author does not forget to mention those cultural and scientific workers such as Ljubo Berberović, Boško Kućanski, Jela Grujić-Vasić, Svetozar Zimonjić and many others who, by staying in Bosnia and Herzegovina, have shown that they believe in coexistence on these areas.

Key words: Serbs, Bosnia and Herzegovina, The Serb Orthodox Church

UDK 94 (497.6) "1992/1995"
Pretisak

OVA ZEMLJA MOŽE BITI ZAJEDNIČKI DOM* **- U Zagrebu se potpisuje Deklaracija o jeziku, u Beogradu Prijedlog za razmišljanje, a u Bosni glave padaju - onodobno zapisa Zuko Džumhur -**

Boris Nilević



Ovaj tekst Borisa Nilevića je rasprava na sesiji *Civilno društvo njegove institucije i neprijatelji* na Međunarodnoj konferenciji Noel Baker-Pauling-Peccei: *Bosna i Hercegovina - demokracija, rekonstrukcija i integritet*. U ovom tekstu simboličnog naziva "Ova zemlja može biti zajednički dom" autor, između ostalog, ističe kako se na ovim prostorima historija stalno ponavlja, a jedini izlaz iz tog začaranog kruga je uspostavljanje normalnih odnosa među nacijama u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, srpski narod, Svetozar Ćorović.

Neviteštvo svojih, nažalost sunarodnika sarajevski Srbi nikad ne smiju da zaborave. Smrt je vrebala i uništavala sva bića njihovog mučeničkog grada, grada koga treba kanonizirati. Oni su srpska savijest, uzor i ljepota svetosavska kao i nada uzvišeno-duhovnog srpsko-pravoslavnog pojma spram, uistinu, u globalu sataniziranog srpskog naroda. Konačan sud će ipak imati historijska distanca, za sada ocijene o totalnoj srpskoj nečastivosti proizvod su zemno-političke igre prolaznosti nekih svjetskih političkih i intelektualnih krugova.

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 53/17317. 4. VIII 1996. Sarajevo: 14.

Stare srpsko-pravoslavne familije su stoljećima nadgrađivale i duhovni i trgovački svoje Srajevo, uostalom kao mostarske i druge, ni na kraju uma im nije bilo rušilaštvo. Pođimo od *Komšija* Svetozara Ćorovića. I gotovo suznog momenta na Preporodovoj Tribini pokojnog prof. dr. Muhsina Rizvića “braćo Muslimani, čuvajte mi Svetozara”. Ekumensko Rizvićevo srce, srce smirenja u teškom vremnu čuvalo je od osвете nedužene sarajevske Srbe. Dobro se nikad ne zaboravlja. A s Brda se Srba sjete kada im to u poganstvu njihove politike zatreba. Politike koja lakrdija i sa Svetim Pismom, to jest ona hoće da “pomogne Bogu” jer će On tada i “nama pomoći”, kako govoraše tog planinsko-nebesnog soja njegov krajnje zabiti poglavnik. A Gospodu našem ne treba svijet Satane. On je uvijek Pobjednik. Neznatni su ljudsko-haški sudovi spram Božije kazne. Ona se vraća na potomstvu ili istom biću, u istim cipelama. A imale su “nebeslije” sve. Od visokodužničkih, sveučilišnih, psihijatrijskih karijera. I opet osjećaj minorno - ništavnog bića. Gavriilo Princip na suđenju 1914. godine govori o spaljivanju srpskog Tašlihana. Tašlihana iz literature akademika Novaka Simića, sarajevskog Bore Stankovića. Ista gunj - kožuhpsiha i 1914. i 1992-1995. godine. Na toj će strani, ako ne bude uma, vanobrazno, čojstvom i junaštvo obdarena života u svekolikoj kuknjavi na dugoj vremenskoj mučnoj stazi bivati.

Za svekoliko srpsko društvo od Šumadije do dobrih Srba Bošnjana trebat će vremena i strpljenja na putevima spoznaje što ih je u nove “Arsenija III Čarnojevića” ili “Slobodana Miloševića – srpskog Gorbačova” seobe odvele i od braće južnoslavenske razvelo. Nažalost, prođe život, ali historija se odvija i promišlja na stotine godina. Daće Bog, nekom bližem, a ne dalekom potomstvu smiraj južnoslavenske patnje. Pođimo od srpskog smiraja.

Evropska znanost kazuje da su Srbi državočiniteljni narod. To su dokazali u svojoj višestoljetnoj historijskoj praksi. Takvi bi morali bivati i dalje u saradnji sa ostalim južnoslavenskim narodima na ovim bosanskohercegovačkim prostorima. Jer, ova zemlja može biti zajednički dom koji spaja njene narode, a ne poprište na kome se oni sukobljavaju i oko koga se otimaju. Ono-dobno zapisa Zuko Džumhur:

“U Zagrebu se potpisuje Deklaracija o jeziku, u Beogradu Prijedlog za razmišljanje, a u Bosni glave padaju.”

Nama se međutim historija stalno u poganjoj varijanti ponavlja. Dubrovčani su sa gađenjem posmatrali i pisali 1404. godine, prilikom biranja bosanskog kralja kako se “od početka svijeta, nije toliko svijet smeo i vrtio kao u

Bosni toga vremena”. A “smeo se i vrtio” i u našim danima, što voljom unutar-njom, što vanjskim naumom.

Već tragikomično, u natezanjima, Bosna nam afrički izgleda pri prepisivanju receptata unutarnjeg nam ponašanja i življenja od svjetskih velemoćnika. A poimanje njene veze sa susjedima ne stvara li od nje nakazno-invalidnu državu, njeno nestajanje, izdaju njene povijesti? Sve te odnose treba prepustiti toku vremena i čekati ostavrenje Evrope od “Atlantika do Urala”. A do tada imati normalne relacije raznih naravi sa svima, kao uostalom i druge države.

Kako smiriti razularenu individualističku dinarsku osionost, barem što se Bosne tiče? Poslije Tvrtka i Tita, ko? A i njihovo djelo im je za života ostalo nedovršeno. Potrebni su nam “polusveti” lideri, oni koji će moći ući u svačiji nacionalno-konfesionalni kutak. Istina; to će teško ići, sve je satanizirano do “anđela”. A i u unutar svakog etnikona, neko više, neko manje, treba doživjeti katarzu. Srbi, rekao bih, nakon ovog rata, ponajviše.

Rasprava na sesiji Civilno društvo njegove institucije i neprijatelji na Međunarodnoj konferenciji Noel Baker-Pauling-Peccei; Bosna i Hercegovina-demokracija, rekonstrukcija i integritet.

SUMMARY

THIS COUNTRY CAN BE A COMMON HOME

- A Declaration about Language is signed in Zagreb, in Belgrade a suggestion for thought, and in Bosnia heads are falling - as recorded by Zuko Džumhur some time ago -

This text of Boris Nilević is a discussion from the session *Civil society, its institutions and enemies* at the International conference Noel Baker – Pauling Peccei: *Bosnia and Herzegovina: Democracy, Reconstruction and Integrity*, published in the newspaper *Oslobođenje* on the 4th August 1996. In this text symbolically titled “This Country can be a Common Home”, the author, amongst other things, emphasises the fact that history always repeats itself in these areas, and the only way out of this enchanted circle is the establishment of normal relations between the nations in Bosnia and Herzegovina. In order to calm the turbulent Di-

naric forcefulness in Bosnia, even though Tvrtko and Tito could not achieve this, we need a “semi-saint” leader who would be able to enter everybody’s national-confessional corner. In fact, before that, each ethnicity in Bosnia and Herzegovina should undergo a catharsis, a cleansing of the mind, and according to the author’s opinion, the Serbs more than the others.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Serb people, Svetozar Ćorović

UDK 94:070.1 (497.6) "1992/1995"
Pretisak

PATNIČKA BOSNA. ŠIRINA TOLERANCIJE BOSNI DAJE NADU CIVILIZACIJSKE UZVIŠENOSTI U VREMENU KOJE DOLAZI*

Boris Nilević



Autor se osvrće na pisanja inostranih spisatelja o ratnim dešavanjima u Bosni i Hercegovini. Pored autora poput Susan Sontag i Williama Hunta, koji su u Bosni i Hercegovini prepoznali tradiciju tolerancije i suživota, mnogi državnici su na Bosnu gledali, pod utjecajem negativne nacionalističke propagande i senzacionalističkog novinarstva, kao "kolijevku konflikta u Evropi".

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Susan Sontag, William Hunt, James Baker, Warren Christopher, Međunarodni znanstveni skup *Bosna i Hercegovina i svijet*.

UBosnu se posljednjih godina uvukao svijet prevelike mučnine, svijet koji bi se smučio i Edgar Allan Poeu. Šta je sve u stanju da uradi čovjek kad se u njega useli satanski stvor, skoro je nepojmljivo za poimanje. I onda, čemu šutnja intelektualne Evrope nad tako vidljivom bosanskom patnjom? Na to je odgovor na svoj velen način tražila i znamenita spisateljica Susan Sontag u svom tekstu: "Tamo i ovdje" (Sarajevo, decembar 1995).

Ćutanje intelektualaca

Sontagovoj su često po njenom povratku iz Sarajeva postavljali pitanja: Zašto drugi poznati pisci kao što je ona, tamo ne odlaze? Iza ovog pitanja krije

* Rad je objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 54/17542. 6. 4. 1997. Sarajevo: 14.

se mnogo opštije koje nameće dobranu analizu raširene ravnodušnosti ili nedostatka solidarnosti, u Evropi (osobito u Italiji i Njemačkoj), prema žrtvama jednog povijesnog zločina. Jer, problem Bosne nad kojom je načinjen zločin je evropsko pitanje: demokratija, građansko društvo, multikulturalizam. Zašto se onda desilo, a podsticaj je bio ogroman, da nije bilo uglednih i poznatih intelektualaca (čast izuzecima) da ustanu protiv genocida u Bosni i odbrane Bosne? I potom, kod Sontagove, dolazi zanimljiva usporedba sa događajem kakav je bio španski građanski rat: "A intelektualci - pisci, pozorišni ljudi, profesori, umjetnici, naučnici poznati po svojoj spremnosti da se oglase u slučaju bitnih javnih događanja u ime savjesti - jednako su se istakli svojim odsustvom u slučaju sukoba u Bosni, koliko svojim prisustvom u Španiji tridesetih godina ovog vijeka".

Ne očekuje li se previše od intelektualaca internacionalnog u njihovom biću? Nisu li oni, ipak, u svojoj nacionalnoj samodovoljnosti stvar prošlosti, do ponovnog rađanja jednog novog planetarno-humano raspoloženog inteligenta.

Američki historičar William Hunt u ovom Zborniku "Bosna i Hercegovina i svijet" kazuje: "[...] Moje posjete Bosni, ma koliko kratke bile, naučile su me mnogo čemu što iz knjiga, sa konferencija ili čak sa interneta nikad ne bih mogao naučiti. Mi u Sjevernoj Americi beskonačno pričamo o vrijednostima tolerancije i pluralizma i to nas ništa ne košta. U Sarajevu sam sreo ljude - uključujući i kolege historičare - koji su, doslovice, svakodnevno rizikovali živote u odbrani ovih jednostavnih vrijednosti". (str. 277).

Svijet opakih izmišljanja

Ono što je u svijetu rečeno o Bosni, uistinu, bitno se razlikuje od onog što bi željeli bosanskohercegovački historičari. A oni su, u svakom slučaju, u osnovi ugroženi dubokim osjećajem frustriranosti zbog nemogućnosti da nađu neki glas između disharmonije prodorne nacionalističke propagande i senzacionalističkog novinarstva koje je oblikovalo poimanje bosanskog konflikta od strane vanjskog svijeta. U ovom svijetu opakih izmišljanja vrte se i rečenice političara - papiga, to jeste raznih evropskih ministara vanjskih poslova i američkih državnih sekretara. Na primjer, bivši državni sekretar Sjedinjenih Država James Baker izjavio je da se narodi Bosne "već hiljadama godina bore jedni protiv drugih" (str. 264). Potom, državni sekretar Klintonove

administracije Warren Christopher, oglasio se na istu temu kazavši za CNN da je Bosna “kolijevka konflikta u Evropi” (str. 265). I tako redom i mnogi drugi govore o Bosni kao zemlji religijskih i plemenskih ratova hiljadama godina, te da su Bosanci po prirodi gnusan i osvetoljubiv narod; oni jednostavni nisu sposobni da se slože.

Znanstveni govor o bosanskoj praiskonskoj patnji

Ipak, nadati se, da će doći do rekonstrukcije Bosne i da će to biti kolosalan zadatak. Može izgledati da historičari u vremenu sadanjem i onome koje dolazi nemaju ništa ozbiljno dati kao doprinos. Ali, loša - posrnula historiografija je posljednjih godina bila odvratno destruktivna na tlu bivše Jugoslavije. Ipak, Bosna ima bogatu i raznoliku historiju i sposobne historičare kojima je povjerenost da nastave njeno istraživanje. Normalno, u saradnji sa historičarima drugih zemalja i u njegovanju interdiscipliniranosti. To svjedoči i ovaj “Zbornik saopštenja” (30) sa Međunarodnog znanstvenog skupa “Bosna i Hercegovina i svijet” održanog 15. i 16. marta 1996. godine u Sarajevu. A koja je suština ove knjige? Kazali bismo znanstveni govor o bosanskoj praiskonskoj patnji upućen na suštinsko razumijevanje svekolikoj Međunarodnoj zajednici.

Jer, prošlost, kao i sadašnjost zemlje Bosne u biti je patnička, počevši od krstaških pohoda protiv “Crkve Bosanske”, do najnovijih dana. Historiografska znanost još nije dala cjelovit sud o ugarskom zlu nanijetom ovoj zemlji srednjem vijeku. Osmanlije su dokrajčile srednjovjekovno bosansko kraljevstvo. U drugoj polovini XVIII stoljeća BiH je dogovorom Rusije i Austrije pripala austrijskoj interesnoj sferi. U vremenu Napoleonovskih ratova Francuska dolazi u neposredan dodir sa ovom zemljom i uspostavlja prvi konzulat u Travniku. Bečkim kongresom 1815. godine primat u bosanskoj politici dobija Austrija. Sredinom XIX stoljeća ona otvara generalni konzulat u Sarajevu i niz konzulata, vicekonzulata i konzularnih agencija. Austrija bitno utječe na zbivanja u BiH, kako na ekonomskom, političkom, tako i na kulturnom polju. Ta politika je dobila finale u vojnoj intervenciji 1878. godine.

Tolerancija kroz povijest

Nakon Pariškog mira 1856. godine, kada je pod izgovorom provođenja reformi u Osmanskom Carstvu i zaštiti prava hrišćana nekoliko evropskih zemalja otvorilo svoje konzulate u Bosni (V. Britanija, Rusija, Francuska,

Njemačka), Bosna je dobro uvučena u “istočno pitanje” i na njoj je Evropa upravo pokazivala sve svoje razlike. Uostalom, kao i danas.

Bosni se vremnom, osim Prvog, desio i pakao Drugog svjetskog rata. U njemačko-talijanskoj krvavoj igri oko ove zemlje kao “imovine”, stradalništvo je bilo pregolemo. Ono se i danas ponavlja. I napokon dolazi Dejtonski sporazum od 21. novembra 1995. godine. Na historičaru nije da sudi o svom vremenu, s obzirom na vrhunski zakon njegove branše - distancu. Ali on vidi i osjeća da je u pitanju jedan globalni naum pri stvaranju novog svjetskog poretka: rušiti svijet drugog načina života na najsavremeniji način, pomoću etničkog principa.

Usprkos svemu, povijesno, Bosna je pokazala širinu svoje tolerancije. Pođimo samo od prijema šikanirano-anatemisanog jevrejskog svijeta iz Evrope. Njena pažnja i zaštita očitovale se i prema maloj Dubrovačkoj Republici. Uzмимо samo jedan primjer. Na dvoru Ali-bega Isabegovića, gospodara zemlje Pavlovića, po turskom osvojenju Bosne, nalazila se glumačka družina na čelu sa Radojem Vzkosalićem. Nju je Ali-beg poslao 1460. godine ili nešto kasnije u Dubrovnik “[...] na vaše svetce, neka ste nam veseli, Bogu preporučeni i u vašem slavnom gospoctvu”. I moglo bi se tih primjera još mnogo spomenuti sve do naših dana. To je Bosnu održalo naspram demonskog bića i u ovom ratu i daje joj nadu civilizacijske uzvišenosti u vremenu koje dolazi.

SUMMARY

SUFFERING BOSNIA – THE WIDTH OF TOLERANCE GIVES BOSNIA HOPE OF CIVILIZING SUBLIMITY IN THE COMING TIMES

The author reviews the texts of foreign writers about the war in Bosnia and Herzegovina. Authors, such as Susan Sontag and William Hunt have recognized in Bosnia and Herzegovina a tradition of tolerance and coexistence. Nevertheless, under the influence of negative nationalistic propaganda and sensational journalism the understanding of the Bosnian conflict outside of Bosnia has been distorted. Former US Secretary of State James Baker stated that the peoples of Bosnia “fight each other for thousands of years” and the Secretary of State in the Administration of Bill Clinton declared that Bosnia was “a cradle of conflict in Europe”.

The historiography of Bosnia and Herzegovina should present a rich and versatile history and able historians who will continue to research it. One of the positive moves in this regard is a volume of conference proceedings from the International scientific conference *Bosnia and Herzegovina and the World*, held on the 15th and 16th November 1995.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Susan Sontag, William Hunt, James Baker, Warren Christopher, International scientific conference *Bosnia and Herzegovina and the World*

PREDAVANJA

sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu

LECTURES

at the Tribune of Institute for history in Sarajevo

U spomen na

**prof. dr. Borisa Nilevića
(1999-2009)**

In memory of

**prof. dr. Boris Nilević
(1999-2009)**



dr. BORIS NILEVIĆ

Cijenjeni učesnici Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu!
Uvažene kolegice i kolege!

Jedan naš književnik je davno napisao kako “godišnjice smrti nisu nikakav dobar znak obilježja, jer ko se to raduje [...] nečijoj smrti, pa ma kakva ona bila”. Mi danas ne obilježavamo ničiju smrt, nego nam je godišnjica smrti prof. dr. Borisa Nilevića bila povod da na ovakav način progovorimo o njemu kao naučniku i o njemu kao čovjeku. Obilježavajući polustoljetnu godišnjicu rada Instituta za istoriju u Sarajevu, ovaj Okrugli sto je prilika da ga se sjetimo.

Boris Nilević je sedam godina bio direktor Instituta za istoriju. Rekao bih da je bio direktor u najtežem razdoblju, kada se sve okolo rušilo, a on je imao zadatak sačuvati ono što se sačuvati trebalo i što se sačuvati moglo. U vrijeme kada se sve rušilo i kada je svuda oko njega bila smrt on je živio za Institut i sa Institutom. Čudan je fenomen življenja, fenomen života i smrti! Boris Nilević nije bio samo historičar, on je bio filozof koji je trebao uvoditi red u nečemu što na red naviklo bilo nije i u vremenu kada je red bio izuzetak. Jednom je neko rekao: “Rodilo se i mora se umrijeti; svejedno od čega; bolje je samo da to bude što kasnije i da se proživi što bolje i što lakše”. Čini mi se da Boris Nilević nije imao tu sreću: on nije živio dugo, a i to što je proživio nije proživio lahko. Rođen u Sarajevu 2. juna 1947, a umro 11. decembra 1999, i od ukupno 52 godine života 25 je proveo u Institutu! Čudna igra brojeva 5 i 2!

U ime Instituta za istoriju želim vas sve pozdraviti i zahvaliti što ste se odazvali našem pozivu, i što se skupa s nama danas prisjećate Borisa Nilevića. Svim govornicima, i onima koji se Borisa sjećaju samo kao čovjeka, kao prijatelja, i onima koji ocjenjuju njegov naučni, publicistički i društveni doprinos razvoju duha na ovom dijelu planeta, želim svako dobro.

Dr. Husnija Kamberović,
direktor Instituta za istoriju u Sarajevu

Sarajevo, 9. decembra 2009.

UDK 929:001 (497.6 Sarajevo) "1947/1999"
Prethodno priopćenje

NAUČNO I PUBLICISTIČKO DJELO DR. BORISA NILEVIĆA - UVODNO PREDAVANJE -

Ibrahim Karabegović
Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Prilog je prošireni tekst govora pročitano na sahrani Borisu Nileviću. Osim biografskih podataka, napravljen je osvrt na Nilevićevo naučno djelo i njegove zasluge u radu i djelovanju Instituta za istoriju u Sarajevu od 1990. do 1997. godine, kada je bio na funkciji direktora.

Ključne riječi: Boris Nilević, historiografija, srednji vijek, Srpska pravoslavna crkva.

Poštovane dame i gospodo, drage kolegice i kolege!

Sastali smo se da se podsjetimo na našeg kolegu i jednog od direktora Instituta za istoriju u Sarajevu, da razgovaramo o Borisu kao historičaru, njegovom naučnom doprinosu u oblasti historiografije i njegovim karakternim osobinama. U svojoj uvodnoj riječi odlučio sam da vam, sa neznatnim dopunama i izmjenama, pročitam tekst koji sam pročitao na sahrani Borisa Nilevića, a koji je objavljen u časopisu *Prilozi*, br. 29. za 2000. godinu. Nadam se da će ovo moje kraće prisjećanje biti dovoljna osnova za naš današnji razgovor o kolegi Borisu.

Boris je rođen u Sarajevu 2. juna 1947. godine od majke Nade i oca Božidara. Osnovno, srednje i fakultetsko obrazovanje stekao je u Sarajevu. Nakon okončanja studija 1971. godine zaposlio se u Republičkoj zajednici za naučni

rad u Sarajevu, a 1974. godine prešao je u Institut za istoriju u Sarajevu, na mjesto asistenta za historiju srednjeg vijeka. Iste godine je u Beogradu upisao postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu – Odsek istorija naroda Jugoslavije - srednji vek. Magistarski rad kod akademika prof. dr. Sime Ćirkovića, pod naslovom *POSLEDNJI PAVLOVIĆI – Bosna sredinom XV stoljeća*, uspješno je odbranio 12. januara 1978. godine. Isti profesor bio mu je mentor za doktorsku disertaciju pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, koju je odbranio 1. jula 1986. godine u Beogradu. Koncem iste godine Boris je izabran u zvanje naučnog saradnika. Nakon što je u tom zvanju proveo gotovo sedam godina, napisavši više naučnih radova i objavivši doktorsku disertaciju 1990. godine, predložen je i izabran u zvanje višeg naučnog saradnika. Članovi komisije bili su: akademik prof. dr. Avdo Sućeska, prof. dr. Enver Imamović i dr. Dževad Juzbašić. Početkom oktobra 1990. godine povjerena mu je funkcija direktora Instituta za istoriju u Sarajevu, koju je, posebno u ratnim godinama, uspješno obavljao sve do 15. aprila 1997. godine. Uz naučnu aktivnost, u predratnim godinama bio je neko vrijeme angažiran kao predavač na Filozofskom fakultetu - Odsjek za historiju u Sarajevu, a sve do prerane smrti predavao je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli.

Kao historičar – naučni radnik Boris Nilević se specijalizirao za historiju srednjeg vijeka i doba osmanske vlasti. Njegov naučni opus mjeri se sa više desetina bibliografskih jedinica, među kojima jedna monografija, dvadeset članaka, desetak osvrti i prikaza, petnaestak učešća na naučnim skupovima, okruglim stolovima i savjetovanjima. Radio je u više redakcija i komisija, bio često u ulozi recenzenata i promotora. Bio je i član komisije za odbranu doktorske disertacije u Zadru i Tuzli. Njegovi radovi su citirani u inostranstvu, a nekoliko članaka prevedeno je na engleski jezik.

U toku 1991. godine Boris je bio član podgrupe Komisije za ustavna pitanja za grb i zastavu Bosne i Hercegovine.

Životno naučno djelo Borisa Nilevića je monografija *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Nakon dvanaestogodišnjeg mukotrpnog rada na prikupljanju arhivske građe i druge dokumentacije, konsultovanja literature i tekstualne obrade, tema pod navedenim naslovom odbranjena je kao doktorska disertacija u Beogradu, 1. jula 1986. godine, pred komisijom Filozofskog fakulteta u Beogradu u sastavu: akademik prof. dr. Sime Ćirković, prof. dr. Radovan Samardžić i prof. dr. Rade

Mihaljčić. Pod istim naslovom doktorsku disertaciju je objavilo Izdavačko preduzeće *Veselin Masleša* u okviru Biblioteke *Kulturno nasljeđe* 1990. godine. U uvodu svoje monografije autor Boris Nilević kaže: “Zanimljivo je pratiti istorijski hod pravoslavne crkve u vjerskoj šarolikosti onovremene Bosne. Mada duboko utkana u tijelo jedinstvene srpsko-pravoslavne crkve na Balkanskom poluostrvu sa sjedištem u Peći, ona je ipak u Bosni i Hercegovini kroz posebnosti kulturno-civilizacijskog života ovog podnevlja imala i svoju istoriju koja do sada nije obrađena u cjelini”. Prvi ocjenjivač monografije o srpsko-pravoslavnoj crkvi akademik Avdo Sućeska u svom prikazu objavljenom 1991. godine u *Prilozima* br. 27, između ostalog, kaže: “U svojoj monografiji Boris Nilević se prihvatio krupnog zadatka da prikaže cjelovit razvoj pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u označenom periodu. Prije toga Nilević je publikovao više posebnih studija iz srednjovjekovne istorije Bosne, kasnijeg perioda, koje donekle, predstavljaju pripremu za izradu ove monografije. Time se on, u stvari, spremio da se uhvati u koštac s nimalo lakim zadatkom da u svojoj monografiji opiše složenu problematiku vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, koja će dobiti svoju modifikaciju u Bosni pod osmanskom vlašću. Kao što je poznato, složenost te problematike je izražena u činjenici da se od davnina u Bosni pojavljuju tri vjerske grupacije – u srednjovjekovnoj Bosni bogumilstvo, katoličanstvo i pravoslavlje, u osmansko-turskoj Bosni katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Polazeći od glavnog zadatka, Nilević je svoja istraživanja prvenstveno usmjerio na izučavanje porijekla, teritorijalne rasprostranjenosti, te odnosa pravoslavlja prema ostalim vjerskih zajednicama u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine. Da bi stvorio potpunu sliku toga stanja, Nilević je započeo obradu teme od prikaza početka hristijanizacije južnih Slovena, uspostave najranije crkvene organizacije i nastanka episkopija srpske pravoslavne crkve. Iz tih dubina Boris se u daljem toku svoga rada postepeno ograničavao na prikaz istorijata pravoslavlja kod Srba, njegovu pojavu, mjesto i značaj u pojedinim dijelovima srednjovjekovne bosanske države i u prvom stoljeću osmanske vlasti u Bosni. U skladu s takvom ambicijom u pristupu temi, Boris Nilević je morao da obavi izuzetno obiman i raznovrsan istraživački posao. Neobjavljeni i nepoznati građu tražio je u Dubrovačkom arhivu, naročito za drugu polovinu 15. i 16. stoljeća. Pored toga, vrlo vješto se koristio podacima iz objavljenih izvora, kao što su putopisi, zapisi i natpisi, dokumenti o djelovanju crkvenih ličnosti i sl. Naročitu pažnju je posvećivao turskim dokumentima, popisnim defterima, kanunanama itd. Ogromna li-

teratura kojom se služio je raznovrsna po sadržini i nejednaka po kvalitetu, ponekad obojena nacionalnom ili crkveno-političkom tendencijom. Prema toj i takvoj literaturi autor Boris Nilević zauzeo je izrazito kritičan stav. Monografija Borisa Nilevića, pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, pokazuje da je njen autor znalacki, upotrebom naučnog metoda, ovladao svim elementima naučnoistraživačkog rada, sakupljanjem i interpretacijom izvora i literature, njihovom kritikom i uspješnim komponovanjem bogatog istorijskog materijala u cjelinu teme. Borisova knjiga je bogata značajnim brojem novih rezultata, koji se odnose na pojedinosti, kao i na cjelinu djela. Kao takvo, Nilevićevo djelo ispunjava veliku prazninu u našoj historiografskoj literaturi i predstavlja nesumnjiv doprinos naučnom poznavanju istorije srpskog naroda, istorije Bosne i Hercegovine kao zemlje i poznavanju hrišćanskih crkava. [...]”

Boris Nilević se, u funkciji direktora Instituta, posebno zalagao da se sačuva zgrada, namještaj i biblioteka Instituta za vrijeme rata. Pokazao je veliki smisao za organizaciju raznih naučnih i kulturnih manifestacija, ne samo u ulozi organizatora i inicijatora već i ličnim učešćem i doprinosom. Zahvaljujući najviše Borisu, njegovim inicijativama i smislom za saradnju, Institut je postao ustanova po onom čuvenom duhovnom otporu agresiji, destrukciji i primitivizmu. Kao naučni radnik – specijalista za srednjovjekovnu historiju, pokušavao je u svoje tekstove unijeti nešto novo, i interesantnije. Ponekad bi literarnim i esejističkim izrazom pokušao više zainteresovati čitaoca. Bio je nezadovoljan svojim, pa i ukupnim učinkom bosanskohercegovačke historiografije, osjećao je da zaostajemo za novim trendovima u historiografiji Evrope i svijeta. Ipak, ono što je u nauci postigao bit će mu i trajno ostati najbolji spomenik. Umro je 11. decembra 1999. godine, prerano, u najboljim i najzreljim godinama života. Kod mnogih će ostati u uspomeni kao kontroverzna ličnost, ličnost boemskog ponašanja.

U borbi da se u najtežim danima održi kontinuitet u radu Instituta u velikoj mjeri je uspio, a u borbi sa sobom ponestalo mu je snage i volje - umro je u Sarajevu hladnog i snježnog 11. decembra 1999. godine.

SUMMARY

THE SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC WORK OF DR. BORIS NILEVIĆ – AN INTRODUCTORY LECTURE –

Prof. dr. Boris Nilević (Sarajevo, 2nd June 1947 – Sarajevo, 11th December 1999) was a renowned historian from Bosnia and Herzegovina, who dedicated his intellectual and scientific work to the study of the Middle Ages, and especially to the history of the Serb Orthodox Church until the re-establishment of the Patriarchy of Peć in 1557. Apart from his significant scientific results, Boris Nilević was distinguished as the director of the Historical Institute in Sarajevo from 1990 to 1997, with special merit during the war (1992-1995), when he managed to organize the work of the Institute and preserve it from destruction.

Key words: Boris Nilević, historiography, Middle Ages, The Serb Orthodox Church

UDK 94 (497.6) "04/14"
Prethodno priopćenje

POSLEDNJI PAVLOVIĆI U NAUČNOM OPUSU BORISA NILEVIĆA

Esad Kurtović

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



POSLEDNJI PAVLOVIĆI predstavljaju prvi naučni angažman Borisa Nilevića. Prezentirao ga je u svome magistarskom radu, a na osnovu njega je objavio tri zapažena rada u stručnoj periodici. Karakterizira ga arhivski rad, dobro poznavanje problema i sveukupna metodološka postavka primjerena zahtjevima moderne historiografije. Pored analize Nilevićevog pristupa posljednjim Pavlovićima, smještene u širi kontekst historiografije o Pavlovićima, upravo na jednoj pokrenutoj sumnji Borisa Nilevića – autor pažnju posvećuje i pitanju sudbine posljednjih Pavlovića nestalih sa historijske pozornice padom srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.

Ključne riječi: Ivaniš, Petar i Nikola Pavlović, Zemlja Pavlovića, pad srednjovjekovne bosanske države.

Vlastela Pavlovići imaju prepoznatljivu liniju u svome razvoju na samom kraju XIV i u XV stoljeću. Posjedi su im smješteni u istočnim dijelovima Bosne, u Olovu, Borču, Prači, Višegradu, Dobrunu i na jugu, na području Trebinja, Vrma i Klobuka. Pored toga, drže polovinu Konavala i četvrti dio carine na trgu Drijeva. Imaju u svojim rukama značajne privredne resurse i važne komunikacije, što uz privredni procvat zemlje omogućava znatno bogaćenje roda. Uz ekonomsku, izgradili su i značajnu političku moć u samom vrhu bosanske politike. Zajedno sa Kosačama, Hrvatinićima i Kotromanići-

ma, uvijek su u centru ključnih dešavanja i predstavljaju najvažniju vlastelu u srednjovjekovnoj Bosni.¹ Ta je pozicija našla svoga odraza ne samo u historiografskim obradama ovog vlasteoskog roda nego i uopće u historiografiji srednjovjekovne Bosne.

Proučavanje vlastele Pavlovića pokazuje dugu liniju sa nekoliko etapa i većim brojem autora koji su dali određen doprinos. U glavnim crtama ističemo značajan pristup u obradi kneza Pavla Radinovića, koji je imao Jovan Radonić još 1902, u vremenu kada je nova izvorna građa počela polako otvarati nove vidike i omogućavati pionirske naučne poduhvate historiografije jugoistočne Evrope.² Aleksa Ivić 1907. godine obradio je Pavlovog sina, "razmetljivog" vojvodu Radoslava Pavlovića.³ Značajna proširivanja u poznavanju vojvode Radoslava Pavlovića dali su Ćiro Truhelka 1917. obradom Konavoskog rata⁴ i Vladimir Ćorović, koji je 1927. godine obrađivao epizodu odnosa Dubrovnika i Radoslava Pavlovića kroz prizmu kupoprodaje Konavala.⁵ Jednu kraću bilješku, baziranu na građi ali bez pratećih napomena, Vladimir Ćorović je posvetio najstarijem sinu vojvode Radoslava Pavlovića, Ivanišu Pavloviću.⁶ Time je najznačajnije doba u razvoju ovog roda bilo pokriveno i dopunjavano je prema mogućnostima koje su dopuštali kasniji tematski okviri i pronađena građa.

Obrada posljednjih Pavlovića, sinova Radoslava Pavlovića, Ivaniša, Petra i Nikole Pavlovića, pala je u zadatak našem Borisu Nileviću krajem sedamdesetih godina XX stoljeća. Kao postdiplomac na Filozofskom fakultetu u Beogradu Nilević je taj zadatak dobio od najboljeg poznavatelja srednjovjekovne bosanske historije, svoga mentora akademika Sime Ćirkovića. Izazov da se time svrsta u plejadu vrsnih biografa loze Pavlovića Nilević je shvatio ozbiljno i suprotstavio tom nastojanju vrijedne rezultate koji su naspram dotadašnjeg razvojnog niza proučavanja loze Pavlovića predstavljali i metodološku nad-

¹ O Pavlovićima: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*. Бања Лука – Српско Сарајево: 2003.

² Радонић Ј. 1902. (I. дио). 39-62; (II. дио). 1902. 34-61.

³ Ивић А. 1907. (I) 1-32; 1907. (II). 1907. 24-48.

⁴ Трухелка Ћ. 1917. 145-211.

⁵ Ћоровић В. 1927. 73-109.

⁶ Ћоровић В. 1939. 133-145.

gradnju. Njegova magistarska radnja pod naslovom “*Poslednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća*” odbranjena je 12. januara 1978. godine u Beogradu.⁷ Prema običajima ondašnjih vremena, isti rukopis, uz neznatne izmjene, poslužio je Nileviću kao osnova za objavljivanje nekoliko naučnih radova, dva u časopisu matične kuće *Prilozima* Instituta za istoriju i jedan u *Godišnjaku* Društva istoričara Bosne i Hercegovine, čijem udruženju je i sam pripadao.⁸

Ivaniševo, kao i vodstvo njegove braće Petra i Nikole u rodu Pavlovića, zasnivalo se na specifičnoj političkoj poziciji koju je čitavom rodu u naslijeđe ostavio njihov otac vojvoda Radoslav Pavlović. Otuda se Nilević u svome radu značajno posvetio njihovoj mladosti, koja je bila sastavnim dijelom raznoraznih postavki i računica u vlastelinskoj politici u Bosni u XV stoljeću. Ipak, pozicija trojice sinova bila je u sjeni moćnijih djelatnika iz njihove loze, kako djeda Pavla, tako i oca Radoslava. Radoslav je bio skrhan Konavoskim ratom pred međunarodnim faktorima i gubitkom južnih krajeva od Kosača djelimično doveden u poziciju manje važnog faktora u srednjovjekovnoj Bosni. Pozicija njegovih sinova bila je tako u startu otežana. Zahtijevala je popravku općeg imidža i na tom putu traženja saveznika i permanentnog političkog laviranja u neposrednom okruženju. Oni na tom putu nalaze političku liniju koja im omogućuje aktivan status. Uglavnom djeluju između ojačane centralne kraljevske vlasti sa jedne i moćnoga sestrića vojvode i hercega Stjepana Vukčića Kosače sa druge strane i uspijevaju se održati do propasti bosanske države 1463. godine.

⁷ Rukopis magistarskog rada predat je u proceduru 1977. godine. Ima 87 stranica kucanih pisačom mašinom u dvostrukom proredu (naslovna stranica i pregled sadržaja nisu paginirani, 2 stranice). Pored spiska Izvora i literature 1-14 (Neobjavljeni izvori, Objavljeni izvori, Literatura), rukopis se sastoji od Uvoda 15-17, i četiri poglavlja (I. Djetinjstvo i mladost Ivaniša Pavlovića, 18-27; II. Ivaniš Pavlović kao vojvoda, 28-39; III. Vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović, 40-53; IV. Pavlovića zemlja, 54-87). Poslije svake cjeline davane su prateće napomene, a ukupno u čitavom rukopisu ima 266 napomena. U IV poglavlju dvije posljednje stranice osnovnog teksta (76-77) predstavljaju zaključna razmatranja, ali to nije posebno naznačeno.

⁸ Nilević B. 1978. 349-361; Nilević B. 1980. 61-68; Nilević B. 1979. 59-74.

Pristup Borisa Nilevića posljednjim Pavlovićima predstavlja ozbiljan istraživački angažman predanog autora sa jasnim namjerama da se da novi stvaralački pristup i naučni doprinos. To se ponajviše ogleda u zanatskom dijelu u detaljnom istraživanju neobjavljene arhivske građe koja je omogućavala informaciju više i iscrpnim pretragama u dostupnoj literaturi, pri čemu je metodološko uporište nudila moderna medievalistika jugoistočne Evrope.

Pred Nilevićem se u polazištu našlo tridesetak godina bosanske historije, u kojoj je trebao ispratiti trojicu posljednjih Pavlovića. Kroz prizmu istraživačkog materijala Državnog arhiva u Dubrovniku, to je, za mladog stručnjaka, i naročito u onovremenim uvjetima istraživanja, povelik broj serija i svezaka koji predstavljaju zahtjevnu širinu i koje je trebalo detaljno pregledati. Pored glavnih tijela, rada pojedinih dubrovačkih vijeća, u kojima se uglavnom prepoznaje političko djelovanje, i praćenja prepiske Dubrovčana sa političkim partnerima u zaleđu, pa i Pavlovićima, Nilević je pregledao i veliki broj svezaka posvećenih raznoraznim ugovorima sklopljenim u kancelariji i notarijatu, pljačkama, zaduženjima, kupoprodajama i dr., kako bi stvorio ukupnu sliku, naročito u posljednjem poglavlju, koje u širim okvirima govori o posjedima Pavlovića. Uz iskazanu širinu, specifičnost dubrovačke građe ogleda se i u tome da je ona predstavljena većim brojem dokumenata u kojima se nalaze fragmentarne, kratke i usitnjene informacije koje govore o različitim djelatnostima u zaleđu. Nilević je otuda poduzeo zahtjevan istraživački posao u pronalaženju i prezentiranju vrijednih informacija o posljednjim Pavlovićima.

Od starije literature kao najizrazitija vodilja Nilevićeovog pristupa, i ne samo u obradi posljednjih Pavlovića nego i uopće u njegovom djelu, izdvojili bismo Vladimira Ćorovića, čiji je stil Nilević smatrao uzornim.⁹ U istraživačkom pravcu orijentaciju i oslonac je imao, pored starije literature, uglavnom u svježijem pristupu Sime Ćirkovića, u njegovim obradama historije srednjovjekovne Bosne i naročito u obradi hercega Stjepana Vukčića Kosače.¹⁰ Ćirkovićev pristup Stjepanu Vukčiću je odgovarao hronološki, kontekstom se u potpunosti naslanja na posljednje Pavloviće i kao najsavremenija obrada na osnovu arhivske građe bio je primjerom, svojevrsnim standardom u sintetskoj obradi političke historije koji je stvaralački primoravao i mladog Nilevića na uspješnije postavke i rezultate u njegovom radu. Na sličan način, u de-

⁹ Ђоровић В. 1927.

¹⁰ Ђирковић С. 1964.а); Isti. 1964.б).

monstraciji sveukupnog života na posjedu Pavlovića, pored literature prožete obradama, koje su metodološki bile naprednije i prodornije od vremena starijih istraživača Radonića i Ivića, izuzetno značajan utjecaj na Nilevića imali su i pristupi Mihaila Dinića i Desanke Kovačević-Kojić, koji su također na osnovu arhivskih istraživanja standardizirali put ka vrijednim historiografskim ostvarenjima.¹¹

Imajući navedeno pred sobom, koristeći se modernim naučnim postupkom u obradi posljednjih Pavlovića, Nilević je metodološki unaprijedio istraživački postupak i na osnovu njega prateće rezultate u odnosu na ranije generacije koje su pristupale izučavanju Pavlovića. U vremenu u kojem pravimo paralelu u stogodišnjem razvoju proučavanja Pavlovića sasvim jasno se prepoznaje da su slični pristupi u ponovnoj obradi Pavla Radinovića i Radoslava Pavlovića danas otvoreni zadaci pred strukom.¹²

Manjom digresijom pažnju posvećujemo sudbini posljednjih Pavlovića, koja je kao epizoda, ispostavlja se, bila djelimično proširivana u Nilevićevom pristupu. Naime, dok u svome magistarskom radu Nilević konstatira da se na osnovu građe Dubrovačkog arhiva dvojica posljednjih Pavlovića poslije 1463. više ne spominju, te kao završni dio svoga stava iznosi dilemu historiografije o pitanju da li su stradala obojica ili je jedan preživio, kako se može zaključivati na osnovu informacije turskih hroničara¹³, u jednom od svojih objavljenih radova, nastalih na osnovu magistarskog rada, Nilević kao razliku donosi novu arhivsku informaciju da se Pavao, sin vojvode Petra Pavlovića, spominje 1467. godine.¹⁴

Inače, i prije Nilevića u literaturi se održavalo promišljanje da su neki članovi ove čuvene bosanske feudalne porodice nekako preživjeli osmanske prodore i da su se sklonili u primorje. U novije vrijeme preživljavanje loze održa-

¹¹ Динић М. 1935; Ковачевић Д. 1961.

¹² Iskorak u tom pravcu sačinjen je obradom lika vojvode Petra Pavlovića. Tošić Đ. 2001. 35-46.

¹³ Nilević B. (rukopis u privatnoj arhivi dr. Esada Kurtovića) 49. Time je, naizgled, popravio i konstataciju iznesenu u rukopisu o rođenju sina Petra Pavlovića 1459, a koji se samo tada spominjao. Isto. 45. i 52.

¹⁴ Nilević B. 1980. 67.

vala je upravo navedena Nilevićeva teza o “Pavlu kao sinu vojvode Petra”, koji je zabilježen 1459. i 1467. godine, a koji je identificiran kao nasljednik vojvode Petra Pavlovića.¹⁵ Našim istraživanjem pokazalo se da ponuđeni pokazatelji ipak nisu povezani za predstavnike ove vlastelinske kuće, nego šire loze Radivojevića – Jurjevića – Vlatkovića, koji su imali osobu iste titule, te imena i prezimena (vojvoda Petar Pavlović)¹⁶, tako da teza o preživljavanju loze ovih “istočnobosanskih” Pavlovića trenutno nema adekvatnu potporu u izvorima.

Na drugoj strani, zabilježeno je više predstavnika vlastele ili njihovih nasljednika koji su bili vazali Pavlovića, a koji su, za razliku od njih, uspjeli preživjeti osmanski prodor. Takvi su, naprimjer, predstavnici Banovića, Borovinića i Vladimirovića, registriranih 1466¹⁷, ili nasljednici Radiča Kopijevića (njegova supruga Stojšava i sin Vuk), koji su nastojali doći do njegove imovine 1466-1467. godine u Dubrovniku.¹⁸

¹⁵ Isto. 64-67. Linija ove teze podržana je nedavno u: Stipčević S. 2003. 562.

¹⁶ Kurtović E. 2007. 256-258.

¹⁷ “Vocichna Banouich de Bosna pro argento et ex causa argenti quod ipse Vocichna alias accepit in Bosna ser Mathie Bl. de Ragnina et sociis, conuenit et pactus fuit cum ser Nicola Bl. de Ragnina ibi presente et stipulante pro dicto ser Mathia et pro omnibus aliis participantibus in dicto argento, videlicet, pro libris quadraginta de dicto argento, in huiusmodi, scilicet, quia ipse Vocichna obligans se et bona sua [...] dare et soluere de dicto argento libras vigin-ti, videlicet, libras decem usque ad festum sancti Michaelis de mense septembris proxime futuris, et alias libras decem a dicto festo sancti Michaelis proxime futuro usque ad unum alium annum inde secuturum [...] Pro illis autem libris viginti, eo quod ipse Vocichna dicit Radiz fratrem suum habuisse dictas libras viginti” (22. 5. 1465.g.). Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Diversa Notariae, XLVIII, 168v. Sa strane: “Die II junii 1465 infrascripti se constituerunt plegios pro contrascripto Vocichna pro suprascriptis libris decem argenti soluendis ad festum sancti Michaelis proxime futuris ser Nicole Bl. de Ragnina presenti et accipienti omnibus contrascriptis, videlicet, Iuanus Vladimirič pro libra una, Stiepanus Nenchouich pro libra una, Vochmir Borouinich pro libra una, ser Michaelis de Volcio pro libra una”. Isto. [...] “contra et aduersus Vocichnam Banouich de Bosna [...] Iuanis Vladimirovich, Stiepan Nenchouich, Vochmir Borouinich et ser Michael de Volcio se constituerunt plegios” (3.3. 1466.g.). Diversa Cancellariae, LXXIII. 38-38v.

¹⁸ “Stoissaua relicta et possidens lectum et bona condam Radicii Copieuič ex una parte et Nicolaus filius condam Radicii Bogcinouich ex altera parte pro denariis, argentariis, hauere et fo toto quod dictus condam Radicius Copieuič depositasset in ipsum Radiciu Bogcinouich et pro toto quod dictus Radicius Bogcinouich usque ad mortem suam habuisse et penes se de bonis dicti condam Radicii Copieuič” (17. 11. 1466.g.), DAD, Diversa Notariae, XLIX, 159v; “Dominus Iunius de Gradi, ser Michael de Volcio et ser Paladinus de Lucaris et Stoysaua relicta condam Radič Copieuič Bosnensis [...] Voch filius dicti condam Radič [...] tamquam

Naprotiv, na ovom mjestu, u čast prof. dr. Borisa Nilevića, još jednim primjerom pokazuje se da je osmanski prodor 1463. godine značio sličnu, očito pogubnu sudbinu za vlastelu Pavloviće, kao i za bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Naime, aprila 1467. godine zlatar Ivan Radovčić podigao je tužbu u ime ubijenog strica Lazara Živkovića, a protiv Radoja Segdića, Božidara Radikijevića, Vukše Bogdašića i Radonje Varošića iz Višegrada. Oni su u kući Radonje Varošića ubili Lazara Živkovića i oduzeli mu novac i razne stvari, sve u vrijednosti od 200 dukata. U spisku pribilježenih svjedoka nalaze se osobe iz Višegrada. Za nas je u ovom slučaju najinteresantniji navod da se ovaj događaj desio u vrijeme kada je sultan “zarobio” gospodu Pavloviće i kralja Bosne (“quoniam magnus Theucere cepit dominos Paulouichii et regem Bosne”).¹⁹

tutoris heredum dicti condam Radiç Copieuch fecerunt petitione Matcho Vocoe Ocruglich, Matcho Helia Pes et Tadeo Mar. de Nale tanquam conseruatoribus bonorum condam Radiç Bogcinouich [...] Actores petunt nomine quo supra dicentes condam Radiç Copieuch depositauit apud Radiç Bogcinouich, primo in contatis in Samobor ducatis auri mille et centum, item in uno casnach in Nouo castro in contatis ducatis auri octingentos triginta. Item etiam depositauit apud dictum Radiç Bogcinouich in castro Noui infrascriptas res, videlicet, onzias quinque auri fini, item peziam tres argenti, item sachos duos plenos denariis veteribus, item taceas quinque de argento, item duos pechari magnos de argeno, item sex coclearia de argento, item una guarnitura de argento pro una curtella, item duos annulos de argento pro sagitando, item peze quinque panni brocatis, item due centure magne de argento, item una centura a mulier de argento” (20. 1. 1467.g.), *Diversa Cancellariae*, LXXIII, 113v; “Stoysaua relicta condam Radiç Copieuch Bosnensis [...] Voch filius dicti condam Radiç [...] Actores petunt nominibus quibus supra dicentes condam Radiç Copieuch depositauit apud Radiç Bogcinouich, primo in contatis in Samobor ducatis auri mille [...]” (26. 1. 1467.g.), *Isto*, 115v; “Stoysaua relicta condam Radiç Copieuch de Bosna” (20. 4. 1467.g.), *Isto*, 130; “Stoysaua relicta condam Radiç Copieuch de Bosna” (4. 5. 1467.g.), *Isto*, 132v; “Domina Stoysaua nobillis Bosnensis relicta condam Radiç Copieuch similiter nobillis Bosnensis coram dominis iudicibus de criminali quoeum caput fuit ser Sigismundus de Goçe lamentum detulit contra et aduersus Radichnam rustichum Herachi Xiuinicich de Drina, dicens quod dictus Radichna venit in Ragusium et petit ad eam domina Stoysaua sibi dari in uxorem Biellossauam eius domine Stoysaue famulam quam ipse domina Stoysaua credens simplici verbo dicto Radichne dictam Biellossauam dedit in uxorem qui Radichna postquam eam accepit fingens eam velle ducere in castrum Noui eduxit eam extra ciuitate et eam apriciauit quibusdam robcis et sic illa noctis dormierunt ipsi ambo jugales ad Ploceas in quidam domo et sic in illa noctis dicti robci eum Biellossauam asduxerunt secum cum consensu dicti Radichne qui eam Bielossauam vendidit ipsis robcis” (7. 4. 1467.g.), *Lamenta de foris*, XXXVIII. 217v.

¹⁹ “Iuanus Radoucich aurifex tanquam patruus condam Laçari Ziuouich mercatoris comparuit coram dominis iudicibus de criminali quorum caput fuit ser Marinus Ju. de Gondola et querellam suam lamentabilita exponuit pro dicto Lazaro interfecto contra et aduersus Radoe

Navedeno pripada rjeđim arhivskim podacima koji govore o tragičnoj sudbini pojedine vlastele 1463. godine i svakako će naći svoje mjesto i u širim prikazima i sintezama srednjovjekovne bosanske historije.

Najznačajniju procjenu Nilevićevo radovi o posljednjim Pavlovićima doživjeli su neposredno poslije njegove iznenadne smrti, a u okviru Naučnog skupa "Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine", održanog u Rogatici 27-29. juna 2002. godine. Na samom skupu autor ovih redova imao je priliku da od više kolega čuje apostrofiranja i isticanja temeljitosti u istraživačkom postupku i vrijednom Nilevićevom doprinosu u poznavanju vlastele Pavlovića.

Boris Nilević prepoznatljiv je u medievalnim krugovima po obradi posljednjih Pavlovića. Iako predstavlja njegov interes u mlađim danima, on u potpunosti odgovara zrelim naučnim vrijednostima. Zaogrnut kvalitetnim zanatskim okvirima, u kojima se ističu korištenje neobjavljene arhivske građe i rezultata moderne historiografije, Nilevićev pristup posljednjim Pavlovićima u pregledu stogodišnjeg razvojnog luka historiografije metodološki vraća kompletan pristup Pavlovićima na početak i na potrebu novih obrada vremena kneza Pavla Radinovića i vremena vojvode Radoslava Pavlovića.²⁰

Segdich, Boxidar Radichieuich et Voccassam Bogdassich omnes predicti de Vissegrad. Item contra Radognam Varossich similiter de Vissegrad. Idem Iuanus dicens exponens quam quod predicti Radoe Segdich, Bosidar Radichieuich et Voccassinus Bogdassich interfecerunt predictum Laçarium eius Iuani nepotem in domo dicti Radogne Varossich Sub Vissegrad et ipsi dicto condam Laçaro acceperunt in grossis veteribus et aliis rebus et mercanziis ad valorem et pro valore ducatos ducentum. Et hoc eo tempore quoniam magnus Theuce cepit dominos Paulouichii et regem Bosne. Item remanserunt in manibus dicti Radogne Varossich de bonis et de rebus dicti Lazari duo mantelli de panno, videlicet, unus de meschio et alius de panno morello, quatuor caudi Turcheschi, scilicet, tres albi et unus de camocha. Testes: Nicola filius condam Radiç Bogcinouich, Radoe Voccotich faber de Vissegrad, Missiach Buncouich de Vissegrad, Racouaz Buncouich de Visegrad" (23. 4. 1467.g.), DAD, Lamenta de foris, XXXVIII. 234v.

²⁰ Pored ranije navođenog Tošićevog rada, na to ukazuje i svjež pristup u: Lovrenović D. 2009. 129-187.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Diversa Notariae
- Diversa Cancellariae
- Lamenta de foris

B. LITERATURA

- Ђирковић С. 1964.а). *Историја средњовековне босанске државе*. Београд:
- Ђирковић С. 1964.б). *Херцег Стефан Вукчић - Косача и његово доба*. Београд:
- Ђоровић В. 1927. "Како је Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423-1427)". *Годишњица Николе Чупића*, 26. Београд: 73-109.
- Ђоровић В. 1939. "Из прошлости Босне и Херцеговине (1. Војвода Иваниш Павловић. 2. Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455)". *Годишњица Николе Чупића*, 48. Београд: 133-145.
- Динић М. 1935. "Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, провижиун браће Влатковића". *Глас Српске краљевске академије*, 168. Београд:
- Ивић А. 1907. "Радослав Павловић, велики војвода босански". *Летопис Матице српске*, 245. 1-32; *Летопис Матице српске*, 246. 24-48. Нови Сад:
- Ковачевић Д. 1961. *Трговина у средњовјековној Босни*. Сарајево:
- Kurtović Е. 2007. "Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni". *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXXVI*. Centar za balkanološka ispitivanja 34. Сарајево: *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. 256-258.
- Lovrenović Д. 2009. "Profani teror – sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)". *Bosna franciscana XVII/31*. Сарајево: *Franjevačka teologija*. 129-187.
- Nilević В. 1978. "Vojvoda Ivaniš Pavlović". *Prilozi XIV/14-15*. Сарајево: *Institut za istoriju*. 349-361.
- Nilević В. 1979. "Из живота posljednjih Pavlovića". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979)*. Сарајево: *Društvo istoričara Bosne i Hercegovine*. 59-74.
- Nilević В. 1980. "Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne". *Prilozi XVI/17*. Сарајево: *Institut za istoriju*. 61-68.

- Радонић Ј. 1902. "О кнезу Павлу Раденовићу". (I. дио). *Летопис Матице српске*, 211. 39-62; 1902. (II. дио). *Летопис Матице српске*, 212. 34-61. Нови Сад:
- Stipčević S. 2003. "Bosanska porodica Pavlovića u italijanskoj kulturi". *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*. Академија наука и умјетности Републике Српске. Научни скупови V. Одјељење друштвених наука 7. Бања Лука - Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске. 562.
- Тошић Ђ. 2001. "Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka".
- *Jugoslavenski istorijski časopis XXXIV/1-2*. Beograd: 35-46.
- Truhelka Ć. 1917. "Konavòski rat (1430-1433)". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 29. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. 145-211.
- *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*. 2003. Бања Лука - Српско Сарајево:

SUMMARY

THE LAST MEMBERS OF THE PAVLOVIĆ FAMILY IN THE SCIENTIFIC WORKS OF BORIS NILEVIĆ

The approach of Boris Nilević to the study of the last members of the Bosnian noble family Pavlović represents a serious investigative engagement of a committed author with clear intentions of giving new scientific results. This can best be seen in his detailed research of unpublished archival sources which enabled him to provide more information, as well as his comprehensive research of available published works, where he could base his methodological efforts on the modern studies of the Middle Ages in South-Eastern Europe. Nilević's work in the assessment of a hundred years long evolution of historiography returns the methodological approach to the study of the Pavlovići back to the beginning with a future obligation of new research of the time of Count Pavle and Duke Radoslav Pavlović.

Key words: Ivaniš, Petar and Nikola Pavlović, the land of the Pavlovići, the fall of the medieval Bosnian state

UDK 321.013:327.2 (497.6+497.11) "13"
Prethodno priopćenje

ODNOSI BOSNE I SRBIJE U VRIJEME STJEPANA II KOTROMANIĆA

Nedim Rabić

Sarajevo, Bosna i Hercegovina



U radu se analiziraju odnosi Bosne i Srbije tokom vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Detaljnije je urađen osvrt na prve godišne ekspanzivne politike Bosne, koja je rezultirala osvajanjem Humske zemlje i promjenom crkvene i političke strukture na ovom području. U kontekstu interpretacije Borisa Nilevića prikazan je jedan upad bosanske vojske u Polimlje, kojom je prilikom nastradao Manastir Banja kod Priboja – sjedište Dabarske episkopije. Na kraju je u obliku polemike raspravljano o vjerskom identitetu bosanskog bana.

Ključne riječi: Bosna, Srbija, Humska zemlja, XIV stoljeće, Stjepan II Kotromanić, Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva, Crkva bosanska, Humska episkopija, vjerski identitet, hereza, natpis iz 1329. godine.

Uvod

Uplejadi značajnih i zaslužnih historičara koji su se bavili srednjovjekovnom prošlošću Bosne i Hercegovine značajno mjesto pripada Borisu Nileviću. Posebno se ističu njegovi radovi o temi vlasteoske porodice Pavlovića, iz mlađih dana naučnog djelovanja i izučavanja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u zrelijem razdoblju. U ovom radu u fokus ćemo staviti Nilevićev pristup obradi odnosa Bosne i Srbije sa Srpskom pravoslavnom crkvom kao *backgroundom* i na osnovu nekoliko primjera pokušati uka-

zati na problematiku koja je u stopu prati. Kako je problem Pravoslavne crkve u srednjovjekovnoj Bosni predstavljao epicentar njegove naučnoistraživačke djelatnosti, kroz koju je obradio odnose Bosne i Srbije, mi ćemo se nastojati držati ovih okvira Nilevićevog naučnog rada.

Odnosi Bosne i Srbije tokom prve polovine XIV stoljeća našle su svoju refleksiju u naučnom opusu Borisa Nilevića, koje je uglavnom prezentirao u svom najznačajnijem djelu *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, objavljene u Sarajevu 1990. godine. Posmatrajući ih prvenstveno sa aspekta vjerskih odnosa, što predstavljaju autorova temeljna polazišta, Nilević je ponudio dovoljan broj podataka koji jasno zaokružuju odnose ove dvije u ovom razdoblju suprotstavljene strane. Na početku knjige Nilević je istakao brojne probleme sa kojima su se obrađivači Srpske pravoslavne crkve susretali. Također je ukazao na teškoće vezane za njeno izučavanje. Odnosa Bosne i Srbije doticao se u onolikoj mjeri koliko mu je bilo potrebno da sagleda vjerske odnose na teritoriju srednjovjekovne Bosne. Međutim, može začuditi usvajanje bogumilskog karaktera Crkve bosanske od strane ovog autora u vremenu kada je historiografija dala jasan sud o tome. Posebno začuđuje prevladavanje ovog mita kod autora koji se izuzetno uspješno bavio vjerskim odnosima. Stoga, ova okolnost predstavlja opterećenje u izučavanju bosansko-srpskih odnosa prve polovine XIV stoljeća.¹ Geografska pozornica tih odnosa bila je Humska zemlja koju je 1326. godine osvojio Stjepan II Kotromanić.

Početak XIV stoljeća veza između Srbije i njene zapadne teritorije počela je da slabi. U vrijeme dinastičkih borbi između pretendenata za prijestol: Milutina i Dragutina, Šubići su prodrli u Humsku zemlju, gdje ih je na području Nevesinja, Popova, Slanskog primorja i u dolini Neretve predstavljao knez Konstantin iz hrvatske loze Nelipića u periodu od 1303. do 1306. godine.² U narednom periodu u nadležnosti nad Humskom zemljom smjenjivala se vlast Srbije i Šubića, koji nisu odustajali od namjere da zagospodare ovom

¹ Нилевич Б. 1990. 37, 41, 48.

² Динић М. 1961. 1-11. Опширније о sukobу Milutina i Dragutina vidi: Исти. 1955. 49-82.

strateški važnom zemljom. Nestabilna situacija izazvana ratnim prilikama i osamostaljenjem vlastele Branivojevića nepovoljno se odrazila na njenu upravu i crkvenu organizaciju. Tako se humski episkop Danilo žalio kralju Urošu II da je njegova episkopija opustjela i da on nema nikakvog prihoda sa nje.³ Posljednju epizodu, prije nego će doći pod bosansku vlast, ova oblast je imala pod Branivojevićima, pod čijom se dominacijom ni Milutin nije mogao nadati njenim приходима.⁴ Navedene činjenice predstavljaju, prema Nileviću, glavne razloge zašto je Humska episkopija, prije nego je njena teritorija došla pod bosansku vlast, počela nazadovati.⁵

Zamršena i do kraja nepoznata sudbina Humske episkopije privukla je Nilevićevu pažnju, koju je on, smještajući je uz odgovarajući povijesni kontekst, nastojao razriješiti, ali je na kraju ipak u nedostatku novijih podataka oprezno ostao pri stavovima koje je sredinom 80-ih godina već iznijela Marija Janković.⁶ Poslije pretrpljenih teritorijalnih gubitaka srpske države i kidanja veze sa Humom kralj Milutin je između 1317. i 1321. godine, poslije žalbe episkopa Danila, Humskoj episkopiji priložio Crkvu sv. Nikole na Sirotinji sa metohom, sv. Bogorodicu na Bistrici, sa crkvom na Kičavi sa metohom i sv. Bogorodicu u Kutanjskoj sa posjedima, koje su se nalazile na području koje je bilo pod njegovom neposrednom vlašću.⁷ Nakon izuzimanja ovih crkvi iz prethodne episkopije i njihovim pripajanjem Humskoj episkopiji, koja je ostala bez posjeda u nemirnoj Humskoj zemlji, došlo je do odmetanja manastirske vlastele u centralnim oblastima srpske zemlje. Tako su se neredi iz Humske zemlje prelili na središnju Srbiju.⁸

Nakon Danila, koji je 14. septembra 1324. godine postao arhiepiskop Srpske pravoslavne crkve, na funkciji humskog episkopa zamijenio ga je Stefan

³ Жиречек К. 1978. 65.

⁴ Јанковић М. 1984. 111.

⁵ Нилевић Б. 1990. 33.

⁶ Јанковић М. 1984.

⁷ Bilo je više pokušaja ubiciranja ovih crkava, a istraživači su uglavnom složni da su se ove crkve nalazile u blizini obale rijeke Lima u blizini Bijelog Polja. Takvo mišljenje zastupaju: Грујић Р. 1932. 21 i Ивановић Р. 1960, 91, dok Јанковић М. smatra da Crkvu sv. Nikole na Sirotinji "treba tražiti u staroj Humskoj zemlji, u predelu Sirakovići". Uporedi: Јанковић М. 1984. 110.

⁸ Јанковић М. 1984. 40.

Pekpal – njen posljednji poznati starješina. Tokom perioda kada je on bio na čelu Humske episkopije situacija je ostala ista kao i ranije. Kao i njegov prethodnik, i Stefan Pekpal se žali kralju zbog gubitka posjeda episkopije u Humu i prihoda iz te oblasti, a novi kralj Stefan Dečanski mu je potvrdio ista imanja na Limu kao i Danilu.⁹ Kao što se može vidjeti, izvorni podaci pokazuju da episkopija nije uspjela povratiti teritoriju koju je osamostaljenjem Branivojevića izgubila, mada je nastavila postojati, a opstajala je od prihoda koje je dobivala iz naknadno dodijeljenih dobara na Limu. S druge strane, Branivojevićima (bez namjere da ulazimo u analizu njihovog konfesionalnog identiteta) nije odgovaralo djelovanje crkvenih institucija na njihovoj teritoriji, odanih centralnoj vlasti u Srbiji, koji su mogli poslužiti kao vladareva produžena ruka u postizanju njegovih ciljeva u Humu. Stoga se otpor etabliranju crkvenih starješina u Humu od strane Branivojevića čini razumljivim u ostvarivanju njihovih političkih ciljeva.¹⁰ Iz ovoga se nameće pitanje: ko je zamijenio zvaničnike Srpske pravoslavne crkve na teritoriju pod njihovom vlašću i da li ih je uopće mijenjao? Da li je došlo do usitnjavanja pravoslavne organizacije na lokalnom nivou i da li su vjersku službu provodili lokalni svećenici? Sve to nije poznato.

Teška i krajnje neizvjesna situacija oko sudbine Humske zemlje dodatno je zakomplicirana miješanjem Bosne i Dubrovnika u unutar-srpske odnose koji su se odvijali na relaciji kralj – odmetnuta vlastela. Iskoristivši pogodnu geopolitičku situaciju, Stjepan II je prije 20. aprila 1326. godine otpočeo sa osvajačkim pohodom usmjerivši oružje na teritoriju pod vlašću Branivojevića, kojem su se, uvidjevši koristi koje bi mogli izvući, pridružili i Dubrovčani.¹¹ Dok bosanskog bana nisu držali nikakvi obziri prema susjednoj srpskoj

⁹ Исто. 112, 142.; Новаковић С. 1912. 598. Posljednji put Stefan Pekpal se spominje u jednom nedatiranom zapisu koji je Ljubomir Stojanović stavio okvirno oko 1330. godine. U njemu se saopćava da je veliki tepčija Mišljen sebi podigao grobnicu na Glodima, **И то се створи въ влѣсть Юпископа Пекпала Стефана**. Стојановић Љ. 1902. 27. br. 58.

¹⁰ Eklatantan primjer da je razaranje vlastelinstva Humske episkopije počelo prije prodora Bosanaca u Humsku zemlju pokazuje podatak od 8. avgusta 1324. godine, kada se u selu Malikovu, koje je pripadalo Humskoj episkopiji, sada spominju ljudi Branivojevića. Мишић С. 1996. 129.

¹¹ Трпковић В. 1960. а). 70, 71-72. Iz odluke Velikog vijeća od 20. aprila vidi se da se već tada bosanski ban nalazio na obali mora na ušću Neretve, što znači da je akcija, uperena protiv Branivojevića, morala početi nešto ranije. Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. 199. O motivima bosanskog bana vidi: Rastić Đ. 1893. 196.

državi, kako je sumirao Stjepanovu vladavinu Sima Ćirković, Dubrovčani su svojim uputstvima jasno naglašavali da njihov savez sa Stjepanom nije uperen protiv Srbije, mada se iz daljih odluka vidi da je to bio paravan, koji je imao za cilj da prekrije stvarne ambicije Općine.¹² U vrijeme glasnog zveketa oružja nisu se mogle čuti vijesti o organizaciji crkvene infrastrukture u ovo metežno vrijeme, koje su tokom ratnih zbivanja potisnute u drugi plan, te nisu doprle do nas. Nakon nepuna dva mjeseca Branivojevići su bili likvidirani, a bosanski ban je od juna 1326. godine nosio titulu gospodara Huma, dok su Dubrovčani držali Pelješac i Ston, koji su od 1333. godine, nakon što su ga otkupili od srpskog kralja i bosanskog bana, i *de jure* posjedovali.¹³ Ovim činom je, prema Nileviću, zapečaćena dalja sudbina Humske eparhije, koja je u periodu od 1333/1334. do 1343. godine bila ukinuta.¹⁴ Zašto se Nilević odlučio upravo za ovaj vremenski okvir ukidanja eparhije vidjet ćemo u daljem tekstu.

Etabliranje bosanske vlasti u Humu teklo je jednosmjernim putem i bilo je veoma efikasno. Uklonjeni su raniji gospodari, a njihovi stariji vazali su većinom prešli na stranu Stjepana II.¹⁵ Isto se desilo i sa crkvenim strukturama Katoličke i Pravoslavne crkve, za koje nije bilo mjesta u Bosanskoj državi, kako tvrdi Nilević.¹⁶ S obzirom da humski episkop nije stolovao u Humu više od 70 godina, njegova vlast je u ovim krajevima, zbog raznih nemira i ofanzive Katoličke crkve, bila veoma slaba, a upravu je provodio uz česte prekide.¹⁷ Prodorom Bosne u Hum, sudbina Humske episkopije bila je zapečaćena – kako će se daljim razvojem situacije ispostaviti.

Prva vremenska odrednica 1333/1334. očito se odnosi na Dušanove povelje o ustupanju Stona i Pelješca Dubrovčanima, a posebno na onu iz 1334. godine.¹⁸ U njoj je istaknuta odredba koja obavezuje Dubrovčane da poštuju

¹² Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. 198.

¹³ O procesu osvajanja Humske zemlje, opširnije vidi: Трпковић В. 1960.б). 151-154; Исти. 1960. 69-84; Торовић В. 1935. 31-38; Uporedi: Mrgić-Radojčić J. 2004. 56-58. O etabliranju vlasti Dubrovnika u Stonu i na Pelješcu vidi: Trpković V. 1963. 39-60; Foretić V. 1976. 81-92.

¹⁴ Нилевић Б. 1990. 34.

¹⁵ Babić A. 1972. 172.

¹⁶ Нилевић Б. 1990. 40.

¹⁷ Мишић С. 1996. 129.

¹⁸ Prva je pisana u Pologu 22. januara 1333. godine, u prisustvu prizrenskog episkopa Arsenija i ugledne srpske i dubrovačke vlastele. Стојановић Љ. 1929. 48-52, a drugu je izdao na

pravoslavno bogoslužje, te se kaže да прѣвива ꙗꙗ сръбски и да поє ꙗ црквахъ кок сꙗ ꙗ стонꙗ и ꙗ рѣꙗ.¹⁹ Iz ove vijesti se bez adekvatne argumentacije izvodi zaključak da Humska episkopija još uvijek postoji iako se ona i njen starješina uopće ne spominju u povelji. Prema našem mišljenju, ova vijest ne pruža informacije na osnovu kojih bismo mogli zaključiti da li je Humska episkopija ukinuta ili nije. Iz navedenog izvoda, Dušan je jasno naglasio да прѣвива ꙗꙗ, koji je u hijerarhijskoj strukturi iza episkopa, a njegovo djelovanje je ograničeno na parohije kao osnovne crkvene ćelije u organizaciji pravoslavne crkve. Istina, prema hijerarhijskoj obavezi pop (prezbiter) je dužan da na svim bogoslužjenjima spominje svog episkopa od koga je zavisian.²⁰ Međutim, gubitkom teritorije prestala je postojati ingerencija Srpske pravoslavne crkve nad ovim područjem (što, naravno, ne mora značiti da je ovim činom došlo do ukidanja episkopije),²¹ tako da su obaveze popa koje su ranije bile usmjerene episkopu sada prešle na Dubrovačku općinu.²²

Godina koja predstavlja *terminus ante quem* (1343) odnosi se na Dušanovu povelju Manastiru sv. Petra i Pavla na Limu, u kojoj se prilikom nabrajanja svih episkopija Srpske arhiepiskopije ne spominje Humska episkopija,

Dobrušti kod Prizrena 19. maja 1334. godine. Исто. 53-54.

¹⁹ Исто. 54.

²⁰ Поповић Р, Динић-Кнежевић Д, Михаљчић Р. 1999. 553.

²¹ Ђирковић С. 1969. 41.

²² To potvrđuju vijesti iz kasnijeg perioda; kao primjer može poslužiti slučaj sa popom Pribecom, koji je 1393. godine tražio jedan posjed kod Crkve sv. Petra, pozivajući se na ispravu iz 1340. godine. Međutim, Dubrovačka vlada je odlučila да mu se uz vrt, koji mu je ranije dodijeljen, daju još dvije čestice zemlje. Korać D. 2008. 84. Da li je ovdje riječ о ždriježiji, na koje je imalo pravo parohijsko svećenstvo за koje Dušanov zakonik predviđa *tri njive zakoni-te*, zbog nedostatka komparativnog materijala ne možemo sa sigurnošću tvrditi. O ždriježiji vidi: Михаљчић Р. 1999. 189. Pedesetak godina kasnije, 1446. godine Dubrovački senat je još jednom potvrdio svoju nadležnost nad pravoslavnim svećenstvom u pitanjima imovinsko-pravnih odnosa (na koje je imala isključivo pravo pravoslavna crkva), te je popu Božidarу Tarakoviću iz Uskoplja priznao doživotno pravo uživanja zemlje koju drži u Konavlima, s tim да stvarnim vlasnicima zemlje daje četvrtinu hrane i voća koje probere, i polovinu vina. Ove koncesije stupaju на snagu uz uvjet да gvardijan, kustos i prokurator konavoskih franjevaca pristanu на to. Uporedi: Korać D. 2008. 84-85. Početkom 1419. godine bosanski vojvoda Sandalj Hranić se žalio dubrovačkim poklisarima да Petar Pavlović drži jedno njegovo selo zvano Perkinо, koje je ranije posjedovao *slavesnski pop* Radin (Radin presbiter Sclauus). Динић М. 1960. 142-143. Uporedi: Kurtović E. 2009. 40.

što predstavlja sigurnu indiciju da je ona prije ove godine prestala postojati.²³ Prema tome, posljednja vijest o postojanju Humske episkopije predstavlja rečeni zapis iz 1330. godine, koji, doduše, navodi samo episkopa Stefana Pekpala (bez titule). Stoga se pretpostavlja da je obnašao tu funkciju i 1330. godine, znajući da je on nasljednik Danila na mjestu humskog episkopa. Ova godina se iz navedenih razloga mora uzeti kao *terminus post quem* prilikom omeđivanja vremena kada je Humska episkopija ukinuta. To je uočio i Nilević, koji kaže da “u vrijeme predaje Stona i Pelješca Dubrovniku 1333. godine, nema nikakvog spomena humskom eparhu”, ali se unatoč ispravno postavljenoj tezi odlučio za vremenski okvir 1333/1334-1343. S obzirom na dalji razvoj situacije, za pretpostaviti je da je Humska episkopija nakon svog posljednjeg spomena ubrzo i ukinuta.²⁴

Vrlo važna je uloga Dubrovnika u ovom burnom i krajnje napetom vremenu između Bosne i Srbije. Posebno se to odnosi na crkvenopravna pitanja. Naime, Dubrovčani su nakon likvidacije Branivojevića zaposjeli njihov mali priobalni prostor koji je za ovu humsku vlastelu imao veliki značaj. Na ovom prostoru nalazio se Ston, staro episkopsko središte ne samo Humske zemlje nego i šire oblasti.²⁵ Zajedno sa zemljom, Dubrovčanima je pripalo i staro pravoslavno stanovništvo Stona i okoline, koje su nastojali obratiti na katoličanstvo.²⁶ Na ove namjere Dubrovnika reagirao je Dušan 1334. godine u povelji kojom im potvrđuje ustupanje Stona, pri tome unoseći novu stavku

²³ Јанковић М. 1984. 40.

²⁴ Мишић С. 1996. 129.

²⁵ Humska episkopija obuhvaćala je mnogo veću teritoriju od prostora koji je zauzimala Humska zemlja. Pored Primorja pripadali su joj posjedi u Polimlju i okolini Brskova, te Metohija i Drenica. Opširnije vidi: Ивановић Р. 1960. 79-94. Humski župan Radoslav je sredinom XIII stoljeća prešao na stranu Ugarske, te je tim činom ugrozio pozicije humskog episkopa i episkopije. S ciljem da kralj ojača svoju vlast u ovoj perifernoj episkopiji, odlučeno je da se sjedište ove episkopije premjesti u unutrašnjost zemlje. To pitanje je riješeno najvjerovatnije između 1252. i 1254. godine na Državnom saboru, na kojem je odlučeno da staro episkopsko središte premjesti u Bijelo Polje. Љубинковић Р. 1959. 100. Nepovoljnoj političkoj situaciji sigurno je doprinio snažni zemljotres koji je pogodio Ston 1252. godine, što je bilo dovoljno da se episkopija izmjesti na sigurnije područje. Јанковић М. 1984. 38.

²⁶ Iz činjenice da su na Pelješcu benediktinski samostani imali svoje posjede, koje su im darovali Stefan Prvovjenčani i Uroš II, a papa 1324. godine njihova prava potvrdio, ukazuje da je među pravoslavnom većinom bilo i nešto stanovnika katoličke vjere. Korać D. 2008. 26-27.

s namjerom zaštite pravoslavnog svećenstva.²⁷ Osim ove svojevrsne protestne note, Srbija više nije mogla ništa učiniti za svoje nekadašnje podanike. Gubitkom teritorijalne veze sa ovom oblašću srpski kraljevi su definitivno izgubili i duhovno pravo nad tamošnjim stanovništvom pravoslavne vjere. Dubrovnik je, s druge strane, otišao korak dalje, te je od pape uspio dobiti odobrenje za podizanje Franjevačkog samostana sv. Nikole 1347. godine, nakon što je protjerao srpske kaluđere godinu ranije.²⁸ Tri godine ranije Dubrovčani su iz Bosne doveli franjevce, sa zadatkom preobraćenja stanovništva, čiji su rezultati različito ocijenjeni u literaturi.²⁹

Mikroprostor Stona, za koji je sačuvan veći broj vijesti, može poslužiti kao ogledalo onoga što se moglo dešavati sa humskom teritorijom koja je pripala Bosni, s obzirom da za ovaj dio nemamo neposrednih vijesti. Isto kao što je knez Miroslav, kada je ovladao Humskom zemljom, protjerao katoličkog biskupa Donata iz Stona 1181. godine, a Dubrovnik predstavnike Srpske pravoslavne crkve vijek i po kasnije, ništa drugačije nije postupio ni Stjepan II kada je protjerao makarskog biskupa, koji je našao utočište u Omišu i duvanjskog, koji se smjestio u Splitu, nakon što je bosanski ban protegao svoju vlast na zemlje koje su bile pod jurisdikcijom ovih biskupa.³⁰ Protjerivanje biskupa sa nove bosanske zemlje treba posmatrati više kao političko nego kao vjersko pitanje. Da su vjerska pitanja bila i teritorijalna pitanja pokazuje i primjer borbe Dubrovnika, odnosno Dubrovačke biskupije, za jurisdikciju nad Stonom i Pelješcom sa Korčulanskom biskupijom, kojoj je ovaj prostor prirodno pripadao i bio dodijeljen. Ova borba, unatoč zajedničkom nastojanju preobraćenja stonskog stanovništva, imala je svoj epilog u papinskoj kancelariji. Papa Klement VI je presudio u korist druge strane, a Dubrovnik je priznao nadležnost Korčulanske biskupije nad prostorom Stona i Pelješca tek 1347. godine.³¹

Pretenziju na Humsku zemlju pokazao je i kotorski biskup. Nakon što je naslijedio trebinjskog biskupa, koji je prognan 1252. godine, a prije toga, zahvaljujući naklonosti srpskih vladara, bio nadležan za sva područja u srpskoj državi u kojoj su bili katolici, kotorski biskup je preuzeo pastoralnu brigu nad

²⁷ Стојановић Љ. 1902. I. 54; Ђирковић С. 1969. 41.

²⁸ Šidak J. 1980. 280; Isti. 1975. 321.

²⁹ Fermendžin E. 1892. 28; Нилевић Б. 1990. 36.

³⁰ Ђирковић С. 1964. 108.

³¹ Korać D. 2008. 28.

vjernicima katoličke vjere u Humu.³² U pokušaju povratka duhovne nadležnosti nad Humom ponovo je intervenirao papa, koji je u pismu upućenom bosanskom banu 7. januara 1346. godine od njega zahtijevao da vrati posjede kotorskom biskupu u Humu, te da ga ne ometa prilikom ubiranja crkvene desetine, kako bi djelomično popravio štetu nanесenu biskupu u Kotoru.³³ U namjeri da iskoristi nestabilnu situaciju u Dalmaciji tokom borbi oko Zadra 1345, u kojoj su bili umiješani Mlečani, Mađari, Hrvati i Bosanci, papa upućuje početkom januara 1346. godine pismo kralju Dušanu u kojem od njega traži da omogući kotorskom biskupu ubiranje desetine u Humu i u drugim oblastima.³⁴

Jedna epizoda iz historije bosansko-srpskih odnosa zaslužuje posebnu pažnju. Naime, radi se o jednoj sasvim slučajno očuvanoj vijesti, o upadu bosanske vojske na teritoriju Srbije, koji se desio negdje na početku bosanskog ekspanzivnog talasa pod Stjepanom II Kotromanićem. Ta vijest koja je sačuvana u formi zapisa iz 1329. godine na jednom starom srpskom rukopisu u fragmentarnom obliku daje informacije da su *bezbožni i pogani babuni* opustošili Manastir sv. Nikole u Banji kod Priboja – sjedište dabarskog episkopa. O ovom pohodu Bosanaca u Polimlje osvrnuo se i Boris Nilević, koji preko ovog zapisa nadograđuje bogumilski mit. S nastojanjem da osnaži bogumilski karakter Crkve bosanske, on ga nadovezuje sa vijestima iz sinodika nastalih u okvirima srpske crkvene sredine, u kojima se proklinju: ban Stjepan II, vlastela i duhovnici, pa čak i obični ljudi i žene, poznati samo užem krugu crkve u kojoj je sinodik čitan.³⁵

Mada po sadržini kratak, a po informaciji koju pruža usamljen, ovaj zapis ima veliki historiografski značaj.³⁶ Iako Vjekoslav Klaiću nije bio poznat, a

³² Isto. 30.

³³ Tadija Smičiklas T. 1913. 265-266.

³⁴ Isto. 264-265. O borbama oko Zadra vidi anonimni savremeni opis: ur. Raukar T. 2007; Klaić N. 1976. 610-618.

³⁵ Нилевих Б. 1990. 41, 210.

³⁶ Prvi je taj zapis pronašao i prepisao V. I. Grigorovič za vrijeme svoga putovanja 1844-1845, a objavio ga u svojoj knjizi 1851. godine. Poslije njega zapis je prepisao ruski arhimandrit Leonid na Svetoj Gori u Manastiru sv. Pavla sa posljednjih stranica jednog rukopisa, koji je

Ilarionu Ruvarcu jasan, Konstantin Jireček je među prvima ovaj zapis doveo u vezu sa upadom bosanske vojske u Srbiju i potonjem Dušanovom obračunu sa Bosancima.³⁷ Nakon Jirečeka, Vladimir Ćorović je u dva navrata nastojao osnažiti Jirečekovo mišljenje. Najprije se kritički osvrnuo na jedan oštećeni zapis koji se nalazio na ploči u Manastiru Banji, iz kojeg se doznaje da je taj hram sazidao episkop dabarski Nikola u vrijeme Stefana Dečanskog. Zatim je taj zapis doveo u vezu sa onim iz 1329. u kojem se govori o rušenju hrama, nakon čega je utvrdio da je obnova Manastira sv. Nikole u Banji, koja je zatim uslijedila, dovršena 1329. godine.³⁸ Drugi put je vijesti iz zapisa o rušenju manastira povezo sa jednim podatkom iz Dubrovačkog arhiva iz kojeg se doznaje da je 1330. godine došlo do borbi između *Rašana* i *Bosanaca*.³⁹ Međutim, ispostaviti će se da ova vijest neće imati direktne veze sa zapisom, već će predstavljati jedan drugi, vremenski udaljeniji i prilično nepoznat događaj.⁴⁰ Ovom zapisu se veoma detaljno i temeljito posvetio Aleksandar Solovjev, koji je u radu veoma argumentirano pobio primjedbe Vase Glušca o njegovoj neautentičnosti.⁴¹ Za razliku od Jirečeka i Ćorovića, sukob koji je uslijedio nakon prodora Bosanaca, u kojem je, prema zapisu, Dušan odnio pobjedu nad *bezbožnim i poganim babunima*, Solovjev ne stavlja u područje Lima, jer se inače ne može objasniti povratak mladog kralja u *srpsku zemlju*.⁴² Stoga on kaznenu ekspediciju protiv bosanskih trupa stavlja negdje na područje Bosne.⁴³

najvjerovatnije stradao u požaru koji je zadesio ovaj manastir 1897. godine. Oba izdanja su manjkava, te su upravo na najznačajnijim dijelovima za ovu temu nepotpuna. Solovjev A. 1953. 81, 82. Zapis je uz ispravku nekoliko rusizama koji su se potkrali izdavačima objavio Стојановић Љ. 1902. I. 25-26. br. 55.

³⁷ Јиречек К. 1978. 205.

³⁸ Ћоровић В. 1928. 223-224. Mirjana Šakota je za razliku od Ćorovića – koji nije vidio zapis, a analizirao ga je na osnovu prepisa – vršila analizu na osnovu originala, te je došla do istih rezultata kao Ćorović. Шакога М. 1970. 23. Slično mišljenje zastupa i V. Petković koji obnovu stavlja u godine 1329/1330. Петковић В. 1950. 13.

³⁹ Ћоровић В. 1940. 250-251. bilj. 2.

⁴⁰ Ovaj podatak je zavarao Solovjeva, koji je na osnovu njega zapis datirao u drugu polovinu 1329. godine. Solovjev A. 1953. 87.

⁴¹ Isto. 85-88; Глушац В. 1952. 161-166. Uporedi Šidakovu kritiku Gluščevih primjedbi: Šidak J. 1953. 149-154.

⁴² Da se Polimlje ubrajalo u srpsku zemlju vidi: Динић М. 1978. 231. bilj. 216. Uporedi: Шишић Ф. 1928. 307.

⁴³ Solovjev A. 1953. 87.

Međutim, i Solovjev kao i njegovi prethodnici prave jednu važnu hronološku grešku vezujući upad bosanske vojske i navodni Dušanov obračun upravo za 1329. godinu.⁴⁴ S obzirom da se iz zapisa jasno vidi da je nakon rušenja hram iste godine već bio podignut i da je u njemu svoje evanđelje dovršio monah Nikola, mora se izraziti opravdana sumnja u događaje koji su opisani prije obnove manastira.

Mirjana Šakota je prva izrazila sumnju da se “obnova i ukrašavanje tako velikog hrama kakav je Banja ‘sa svim častima, dobrotama, sasudima i svim potrebama” mogao završiti za tako kratko vrijeme. Stoga se upad bosanske vojske, prema autorici, treba pomjeriti barem u 1327. ili 1328. godinu, s pretpostavkom da su radovi na popravci manastira ubrzo nakon rušenja otpočeli i da je njegova obnova za veoma kratko vrijeme dovršena.⁴⁵ Veoma se zanimljivim u tom smislu čini veza ovog upada sa ratom između Dubrovnika i Srbije, koji je vođen najvjerovatnije od ranog proljeća 1327. do kasne jeseni 1328. godine.⁴⁶ Prema našem mišljenju, ne bi trebalo isključiti mogućnost da je napad na Srbiju izvršen iste godine kada se Bosna učvrstila u Humu.

Uzimajući velike praznine u izvorima u obzir, koje su posebno prisutne u izvornom materijalu koji sadrži vijesti o odnosima Bosne i Srbije, možemo samo nagađati da li se jedan dramatični događaj koji je sačuvan u povelji Stjepana II odnosi upravo na ove godine, kako je oprezno pretpostavio Sima Ćirković.⁴⁷ U tom dokumentu bosanski ban hvali zasluge vlastelina Vuka Vukoslavića, koji je u boju u Raškoj banu podmetnuo svoga konja na mjesto ubijenog, ali su i ovoga isjekli na smrt.⁴⁸ Međutim, izglednijom se čini mogućnost da se ovaj događaj veže za 1349. godinu, kada je izvršena posljednja ofanziva protiv Srbije za vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića, jer isprava potječe iz 1351. godine.⁴⁹

⁴⁴ Zbog greške u indikciji koja se potkrala monahu Nikoli, tačan datum treba tražiti u vremenskom okviru: 1. septembar 1328. i 31. august 1329. godine. Isto. 88.

⁴⁵ Шакота М. 1970. 24.

⁴⁶ Крекић Б. 1968. 203. Milorad Medini smatra vrlo vjerovatnim “da je u ovom ratu Dubrovnik bio u savezu sa banom bosanskim Stjepanom”, i to na osnovu razmjene poslanika tokom ljeta 1327. godine. Međutim, za ovu pretpostavku, on nije našao nikakvu snažniju potvrdu. Медини М. 1953. 12.

⁴⁷ Ђирковић С. 1964. 91.

⁴⁸ Thallóczy L. 1906. 408. Uporedi: Ђирковић С. 1964. 91.

⁴⁹ Johann Christian von Engel. 1801. 282. Uporedi: Ђирковић С. 1964. 119.

Pored toga što zapis iz 1329. godine svjedoči o sukobu između Bosne i Srbije, on je privlačio pažnju istraživača koji se bave fenomenom Crkve bosanske. Njihov interes je posebno usmjeren na one dijelove zapisa koji govore pogrdno o Bosancima, gdje ih monah Nikola kvalificira najprije kao *bezbožne i pogane babune*, a zatim i kao *bezbožne i bledive proklete babune*.⁵⁰ Nilević potpuno trezveno primjećuje “da se izraz *babun* upotrebljavao u istom smislu u kome su bile upotrebljavane riječi *kutuger* (na istoku) i *pataren* (na zapadu) – kao podrugljiv naziv za heretika uopće”.⁵¹ Međutim, zbog već usvojenog bogumilskog ideologema nije mu ništa drugo preostalo nego zamijeniti termin *babun* sa bogumilom, koji se, istina, u srednjovjekovnim srpskim pisanim spomenicima koristio kao sinonim.⁵² Prema jednoj odredbi iz Dušanovog zakonika, strogo se kažnjava onaj koji izgovori *babunsku reč*.⁵³ Ovakav odnos prema sljedbenicima Crkve bosanske od strane pravoslavne crkvene sredine nesumnjivo je proistekao iz njihovog vlastitog iskustva stečenog svojedobno u dodiru sa bogumilskom herezom rasprostranjenom u XII i XIII stoljeću u pravoslavnim zemljama Balkanskog poluotoka. Ova pojava heretika u srpskoj državi imala je velikog udjela u formiranju stava prema sljedbenicima Crkve bosanske, koje su nazivali *babunima*, a njihovo učenje *babunskom vjerom*.⁵⁴ Nazivanje pripadnika drugih vjerskih organizacija heretičkim imenom bila je uobičajena pojava u srednjem vijeku, a najčešće su na ovaj način kvalificirani pripadnici suprotstavljenog učenja ili politički nepodobni pojedinci ili skupine, kojima su se prišivala zvona starih hereza.⁵⁵ U ovom slučaju radilo se očito o objema stavkama.

⁵⁰ Стојановић Љ. 1902. I. 25-26. br. 55.

⁵¹ Нилевић Б. 1990. 42.

⁵² Ćošković P. 2005. 106, 109. Suprotno tom mišljenju vidi: Будимир М.1959. 83-84.

⁵³ Радојчић Н. 1960. 59, 113-114.

⁵⁴ Ćošković P. 2005. 108-109.

⁵⁵ Džaja M. S. – Lovrenović D. 2007. 4. Jedan takav primjer imamo iz mnogo kasnijeg vremena, gdje je glosator u žitiju koji je sastavio Konstantin Filozof, biograf Stefana Lazarevića, za stanovnike Srebrenice naveo da su svi “jeresi bogumilske”, o djelu Konstantina Filozofa vidi: Јарић В. 1875. Pri tome treba imati na umu da je Konstantin Filozof bio iz Bugarske, gdje je termin bogumil bio korišten u iste svrhe kojom su Dubrovčani nazivali bosanske velikaše u vrijeme otvorenih ratnih sukoba. Pored toga, upadljivo je naglašeno neprijateljstvo prema Srebreničanima (koji su se, prema autoru, pobunili i odmetnuli od srpske vlasti).

Pošto su vjerski odnosi igrali značajnu ulogu u odnosima Bosne i Srbije, Nilević nije propustio da se osvrne na vjeroispovijest samog Stjepana II, utvrdivši bez većeg obrazloženja da je pripadao pravoslavlju kao i njegovi pretходnici iz loze Kotromanića. Toj vjeri je prema Nileviću bio odan i banov brat Vladislav.⁵⁶ Međutim, u sljedećoj rečenici Nilević postaje oprezniji te kaže “da postoje podaci koji govore da je Stjepan II Kotromanić bio pataren” i da se on u starosrpskim crkvenim tekstovima proklinje kao heretik, i biva proglašen neprijateljem hrišćanstva.⁵⁷ Unatoč tome, Nilević je ostao vjeran starijoj literaturi koja se, prije svega, pozivajući na navode Mavra Orbinija da je Stjepan II odan “grčkom obredu”, opredijelila za njegovo pravoslavlje.⁵⁸

Jedan drugi navod o postojanju “bogumilstva” u Bosni čini se sumnjivim u hrvatskom prijevodu djela Mavra Orbinija, gdje se kaže da “fra Peregrin posta bosanskim biskupom nakon preobraćenja krivovjeraca *bogumila*. Osim *bogumilstva*, u Bosni bijaše također i krivovjerja manihejaca”. Orbini M. 1999. 415. U prvom prijevodu (beogradskom izdanju) ovog djela nema. Isti dio preveden je na slijedeći način: “Gore pomenuti brat Peregrin bio je imenovan bosanskim biskupom, pošto je obratio jeretike patarene. U Bosni je bila i jedna druga njihova sekta, zvana manihejci”. Орбин М. 1968. 146.

⁵⁶ Нилевих Б. 1990. 42-43.

⁵⁷ Исто. 43.

⁵⁸ Орбин М. 1968. 144. U prijevodima Mavra Orbinija upadljiva je još jedna značajna razlika. Dok u beogradskom izdanju stoji da su se franjevci “bojali da će im se Stjepan oduprijeti, jer je bio grčkog obreda, ali on je postupio sasvim suprotno”, u hrvatskom prijevodu međutim stoji da se oni “bojahu (se, naime) da će im se ban Stjepan, odan grčkom obredu *i stoga nepodložan papi*, oduprijeti, no on čini upravo suprotno”. Orbini M. 1999. 414. Kao sud da su Kotromanići pripadali Pravoslavnoj crkvi, posebno starijoj literaturi, išao je naruku i Daniele Farlati koji za Tvrtka kaže “da se zapleo u grčka krivovjerja i šizmu”. Farlati D. 1769. 61. Tezu o pravoslavnom opredjeljenju Stjepana II zastupali su: Božidar Petranović, Franjo Rački, Stanoje Stanojević na koje se i Nilević poziva. Нилевих Б. 1990. 43. bilj. 16. Iako se na njega ne poziva, pravoslavno opredjeljenje bana Stjepana bilo je prema navodima Orbinija, očito za Johna Finea. John V. A. Fine A. V. John. 1975. 167. Ovoj tvrdnji se suprotstavio Dubravko Lovrenović. Prema njemu, pravoslavna pripadnost Stjepana II ne dolazi u obzir, jer se prema njegovom mišljenju Orbinijev termin *grčki obred* ne može vezati za pravoslavlje. Pored toga Lovrenović navodi da nedostaju druge potvrde o pravoslavlju bosanskog bana. Ovom mišljenju on suprotstavlja tezu, u kojoj obrazlaže njegovu mnogo veću povezanost sa Crkvom bosanskom i Katoličkom crkvom. Lovrenović D. 2005. 229. bilj. 154, 230-231. Na drugom mjestu isti autor veže sintagmu *grčki obred* za slavensko bogoslužje i istočni (grčki) obred, kao i za spomen *grčkih* ili *slavenskih samostana* ćirilo-methodijevske provenijencije, koji su utjecali na organizaciju i učenje Crkve bosanske. Lovrenović D. 2006. 689. bilj. 792.

U svom djelu mljetski opat u raznim situacijama koristi ukupno 10 puta termin “grčki obred”, a od toga dva puta u vezi s bosanskim banom. U svim drugim slučajevima Orbini ovaj termin precizno koristi prilikom označavanja pripadnosti dotičnih ljudi ili naroda pravoslavlju.⁵⁹ Dubravko Lovrenović pokušava ovaj termin dovesti u vezu sa Crkvom bosanskom “kao jedinom crkvenom organizacijom u srednjoj Bosni”, te ističe da nije moguće precizirati u kakvoj su vezi sintagme *grčki obred*, *grčka krivovjerja* i *zablude Grka* sa relativno čestim nazivima nekropola stećaka koja se zovu *grčka groblja*.⁶⁰ S obzirom da ne raspoložemo drugim informacijama o pravoslavlju bosanskog bana već upravo suprotnim, ovaj Orbinijev navod, kao i mnoge druge, treba odbaciti. Iako je Orbini u svoje djelo ugradio veliki broj danas izgubljenih i nepoznatih izvora, čija je vjerodostojnost tokom razvoja historiografije potvrđena, ostaje i veliki broj grešaka, hronoloških promašaja i pogrešnih interpretacija s obzirom da je njegovo djelo nastalo krajem XVI stoljeća u začecima moderne historiografije.⁶¹

Kao dokaz o banovom pravoslavlju uzimala se i okolnost što je banov otac Stjepan I bio oženjen Jelisavetom (Elizabetom), kćerkom srpskog kralja Dragutina, koja je, prema tome, morala biti iste vjere kao njen otac.⁶² Pošto Stjepan I od 1314. godine nije bio među živima, njegovi maloljetni sinovi su bili ovisni o svojoj majci, koja ih je mogla odgojiti prema vlastitom vjerskom opredjeljenju.⁶³ Konfesionalno opredjeljenje Jelisavete definitivno je razriješio

⁵⁹ Kod Moskovljana je “grčki obred na snazi”. Orbini M. 1999. 73. Kralj Srbije je “raskolnik koji je prigrlilo grčki obred”. Isto. 130. Vladimir gospodar Rusije “prihvata kršćanstvo po grčkom obredu”. Isto. 154. Dušan bijaše “odan grčkom obredu”. Isto. 325-326. Za ostala mjesta vidi: Isto. 154, 155, 313.

⁶⁰ Lovrenović D. 2005. 229-230.

⁶¹ O djelu Mavra Orbinija vidi: Самарџић Р. Орбин М. 1968. Sa kolikom oprežnošću treba uzimati podatke Orbinija pokazuje primjer iz rečenice, koja slijedi odmah poslije navoda o pripadnosti banu “grčkom obredu”, u kojoj on miješa Stefana Dušana (u njegovo doba dobro poznatog vladara) sa Stefanom Nemanjom, kojeg tako zove tokom cijelog poglavlja o Bosni. Orbini M. 1999. 415-416. Prema mišljenju Sime Ćirkovića, “odlučno tvrđenje da je Stjepan II pripadao pravoslavlju [...] ne potiče izgleda iz dobro obaveštenog izvora”. Ђирковић С. 1968. 343.

⁶² Iako je Dragutin imao konfesionalne dileme, umro je kao pripadnik pravoslavne crkve, dok se njegov sin zakaluđerio. Поповић Д. 1999/2000. 309-326; Станојевић С. 1936. 8; Миладиновић М. 1903. 124-125.

⁶³ Ančić M. 1997. 100. Uporedi mišljenje Damira Karbića kojim se vjerovatnim čini da je “obi-

Mihailo Dinić, koji je utvrdio da je Dragutin svoje kćeri odgajao u katoličanstvu, a sinove u pravoslavlju, što predstavlja jedini “poznat slučaj u dinastijama srednjeg veka”. Prema riječima Dinića, ona je, prije nego se udala za Stjepana I, više godina boravila u budimskom Samostanu sv. Marije.⁶⁴ Na taj način otpada i ova veza koja bi mogla potvrditi pravoslavni identitet bosanskog bana.

Izvori koji naj snažnije negiraju pravoslavno opredjeljenje bosanskih vladara potječu upravo iz pravoslavne sredine.⁶⁵ Jedan od tih izvora predstavlja već opisani natpis iz 1329. godine, koji vjerski diskreditira napadače iz Bosne, nazivajući ih, u pravoslavnoj crkvenoj sredini, dobro poznatim heretizirajućim imenima. Kako je bosanska država sve agresivnije posezala za srpskom teritorijom, tako su se iz srpske crkvene sredine sve više umnožavale vijesti o *jereticima* iz Bosne i Huma. U crkvenim krugovima oni se nazivaju pogrdnim imenima: neprijateljima krsta i svetih slika, popraćuju se kletvama u sinodicima eksplicitno navodeći i ime bana Stjepana II Kotromanića.⁶⁶ Ideološke diskvalifikacije sa konfesionalnom podlogom često su bile u službi političko-teritorijalnih aspiracija i umnožavale su se upravo u politički ofanzivno vrijeme Bosne.⁶⁷

U svoje djelo Nilević je ugradio u historiografiji dobro poznatu epizodu o dolasku franjevaca u Bosnu i banov prelazak na katoličku vjeru.⁶⁸ Česte diskvalifikacije u pravcu heretik – pravovjeran iz doba Stjepanove vladavine otežavaju utvrđivanje njegove vjerske pripadnosti. Dok je prvi dio njegove vladavine usko vezan uz Crkvu bosansku, pred čijim predstavnicima, u **ХИЖИ 8 РАДОСЛАВИ**, izdaje darovnicu knezu Vukoslavu Hrvatiniću 1326-1329. godine,⁶⁹ drugi dio je obilježen snažnim prijanjanjem uz Katoličku crkvu. Jedna franje-

telj Stjepana Kotroman[ić]a pobjegla u Dubrovnik” u vrijeme kada je Mladen II svom naslovu bana Hrvata dodao naslov *gospodina Bosne*, 1305. godine. Karbić D. 2004. 17. 18. bilj. 118.

⁶⁴ Dinić još ističe, ako se i može pomišljati da Jelisaveta nije bila katolkinja, ona je to svakako sa udajom za Stjepana I postala, što znači da se i Dinić opredijelio za katoličanstvo oca Stjepana II. Динић М. 1964. 241-242.

⁶⁵ Šidak J. 1977. 154-155.

⁶⁶ Isti. 1953. 153-154.

⁶⁷ Lovrenović D. 2004. 12. Sa heretizirajućom terminologijom posezalo se i u vrijeme teritorijalnih aspiracija Bosne prema drugim državama, a ne samo drugih prema njoj.

⁶⁸ Нилевић Б. 1990. 43.

⁶⁹ Thallóczy L. 1906. 405.

vačka hronika koja je dovršena 1374. godine izričito navodi zasluge fra Geralda Odonisa, zato što je *obratio vjeri i vratio crkvenom jedinstvu* bosanskog bana.⁷⁰ S obzirom da je *Hronika* nastala u franjevačkom okruženju, koje je bilo sklono uvećavati zasluge svojih uglednijih redovnika, nije sasvim jasno da li se ova vijest o preobraćenju može interpretirati u kontekstu dolaska franjevaca u Bosnu, koje je ban podupro. Za razliku od ranijeg perioda, izvjesna je završna faza banovog konfesionalnog identiteta. Pokopan je u franjevačkoj Crkvi sv. Nikole u Milima, najvjerovatnije kao katolik.⁷¹

Zaključak

Sagledavši pitanje Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u najširem dijapazonu Nilević je historiografiji ponudio izuzetno vrijedno djelo, koje je dodatno obogatio arhivskim istraživanjima u Dubrovniku. Nakon što smo se detaljnije osvrnuli na onaj dio Nilevićeve knjige u kojem je obradio period vladavine Stjepana II Kotromanića, možemo konstatirati da on predstavlja slabiji dio njegove monografije. Selektivno prezentiranje podataka rezultata ranijih istraživača koji se međusobno nisu slagali oko krucijalnih pitanja dovelo je do određenih odstupanja u njegovom djelu. Rečena neslaganja između pojedinih poglavlja koja tretiraju prvu polovinu XIV stoljeća ostala su gotovo bez interpretacije od strane autora. U želji da obuhvati što veći broj historiografskih interpretacija, Nileviću su se potkrale navedene greške koje su za razliku od drugih poglavlja za doba vladavine Stjepana II ostale konfuzne i nepovezane.

Jedan od ciljeva ovog rada je pokazati da razvoj historiografije nije istim tempom pratio analizu historijskih zbivanja tokom prve polovine XIV (a posebno u kontekstu bosansko-srpskih odnosa) u poređenju sa XV stoljećem, te ukazati na još uvijek otvorena pitanja i problematiku koja čeka svoje obrađivače. Prezentirani osvrt na Nilevićevo djelo, s obzirom na aktualnost i vrijednost koju ima, samo pokazuje veću potrebu za novom interpretacijom u skladu sa modernim naučnim dostignućima. Historiografski derivati preostali iz početaka moderne historiografije na ovim prostorima pokazali su se još uvijek prisutnim, posebno za period prve polovine XIV stoljeća, nadživjevši i Nilevi-

⁷⁰ Šidak J. 1975. 230.

⁷¹ Anđelić P. 1980. 231-232. Daniele Farlati kaže da je "nemila smrt ugrabila bana Stjepana, izvrsnog čuvara katoličke vjere". Farlati D. 1769. 61.

ćevo djelo. Međutim, današnji razvoj nauke više ne dopušta olako prihvaćanje konfesionalnih diskvalifikacija, koji se u bosanskom srednjovjekovlju nalaze u izobilju, miješajući ih sa političkim i drugim pretenzijama. Isto važi za još uvijek u nekim naučnim krugovima prisutni bogumilski mit, kao i na stereotipno viđenje zatvorenosti i izoliranosti bosanskog prostora, što je nauka prije više od dvije decenije uvjerljivo odbacila, pokazujući jasne razvojne konture prisutne u općevropskom razvoju.

Na osnovu svega prikazanog, možemo reći da je naučno proučavanje Srpske pravoslavne crkve (kao i mnogih drugih oblasti) započelo sa Ilarionom Ruvarcem, a krajem XX stoljeća završilo knjigom Borisa Nilevića, čija je historioграфска vrijednost, do danas, ostala nemjerljiva.

LITERATURA

- Ančić M. 1997. *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. Stoljeću*. Zadar-Mostar:
- Anđelić P. 1980. "Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog". *Glasnik Zemaljskog muzeja. Arheologija. Nova serija, XXXIV (1979)*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Babić A. 1972. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo:
- Будимир М. 1959. "Триклети бабуни и бабице патаренске". *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине. Година X (1949-1959)*. Сарајево:
- Ђирковић С. 1964. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд:
- Ђирковић С. 1968. "Коментари и извори Мавра Орбина". *М. Орбин, Краљевство Словена*. Београд:
- Ђирковић С. 1969. "Православна црква у средњовековној српској држави". *Српска православна црква 1219-1969. Споменица о 750-годишњици аутокефалности*. Београд:
- Ђоровић В. 1928. "Обнова манастира Бање". *Старинар*. Орган Археолошког друштва у Београду. Трећа серија. Књига четврта (за 1926 и 1927). Београд:
- Ђоровић В. 1935. "Териториални развој босанске државе у средњем веку". ГЛАС СКА CLXVII. Други разред 85. Београд:
- Ђоровић В. 1940. *Хисторија Босне*. Прва књига. Посебна издања. Књига СХХХ. Друштвени и историски списи, књига 53. Београд: СКА.
- Ћошковић Р. 2005. *Црква босанска у XV. столјећу*. Сарајево:

- Динић М. 1955. “Однос између краља Милутина и Драгутина”. САН. Зборник радова књ. XLIV. Византолошки институт, књ 3. Београд: САН. 49-82.
- Динић М. 1960. “Дубровчани као феудалци у Србији и Босни”. *Историјски часопис IX-X (1959)*. Београд:
- Динић М. 1961. “Comes Constantinus”. Зборник радова Византолошког института 7. Београд: 1-11.
- Динић М. 1964. “Из наше раније прошлости. Кћери краља Драгутина”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXX, св. 3-4*. Београд:
- Динић М. 1978. *Земље херцега од светога Саве, Српске земље у средњем веку*. Београд:
- Džaja M. S. – Lovrenović D. 2007. “Srednjovjekovna Crkva bosanska”. *Svjetlo riječi 1/2007. Poseban prilog*. Sarajevo:
- Farlati D. 1769. *Illyricum sacrum IV. Venetiis*:
- Fermendžin Eusebius. 1892. “Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.” *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXIII*. Zagrabiae:
- Fine V. A. John. 1975. *The Bosnian Church: A new Interpretation, A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*. East European Monographs, No. X. New York and London:
- Foretić V. 1976. “Kada je i kako Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika”. *Pelješki zbornik*. (bez mjesta izdanja).
- Глушац В. 1952. “Запис из 1329 године нема историјске вредности”. *Гласник Земалског музеја и Сарајева. Археологија. Nova serija, VII*. Сарајево: Земалски музеј.
- Грујић Р. 1932. “Епархијска властелинства у средњевијековној Србији”. Богословље VII. 2. Београд:
- Ивановић Р. 1960. “Средњевијековни баштински поседи хумског епархијског властелинства”. *Историски часопис IX-X (1959)*. Београд: 1960.
- Јагић В. 1875. “Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога”. *Гласник српског ученог друштва*. Књига XLII. Београд:
- Јанковић М. 1984. *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд: 1984.
- Јиречек К. 1978. *Историја Срба*. Друга књига. (Културна историја). Друго исправљено и допуњено издање. (превео и допунио Јован Радонић). Београд:
- Johann Christian von Engel. 1801. “Geschichte von Serwien und Bosnien”. *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. Dritter Theil. Halle:
- Karbić D. 2004. “Šubići bibrirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)”. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22. Zagreb:

- Klaić N. 1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb:
- Korać D. 2008. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar:
- Крекић Б. 1968. “О рату Дубровника и Србије 1327-1328”. Зборник радова Византолошког института. Књ. XI. Београд.
- Kurtović E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Lovrenović D. 2004. “Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija kršćanstva”. *Prilozi* 33. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Lovrenović D. 2005. “Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola)”. *Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Sarajevo-Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest u Zagrebu.
- Lovrenović D. 2006. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Zagreb-Sarajevo:
- Љубинковић Р. 1959. “Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу”. *Старинар, Нова серија, Књига IX-X (1958-1959)*. Београд:
- Медини М. 1953. *Дубровник Гучетића*. САН. Посебна издања. Књига ССХ. Одељење друштвених наука. Нова серија. Књига 9. Београд: САН.
- Михалчић Р. 1999. “Ждријебија”. ЛССВ.
- Миладиновић М. 1903. *Историја Срема*. Београд:
- Мишић С. 1996. *Хумска земља у средњем веку*. Београд:
- Monumenta Ragusina. Tomus V. 1897. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXIX. Zagrabiae:
- Mrgić-Radojčić J. 2004. “Rethinking the territorial development of the medieval Bosnian state”. *Историјски часопис, књ. LI*. Београд:
- Нилевић Б. 1990. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*. Сарајево: Веселин Маслеша. Библиотека “Културно наслеђе”.
- Новаковић С. 1912. Законски споменици српских држава средњег века. СКА, Београд: СКА.
- Орбин М. 1968. *Краљевство Словена*. (Превео са италијанског Здравко Шундрица; коментаре написао Сима Ђирковић). Београд:
- Orbin M. 1999. *Kraljevstvo Slovena*. (Prevela Snježana Husić; priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek). Zagreb:
- Петковић В. 1950. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Посебна издања, књ. 157. Београд: САН.
- Поповић Д. 1999/2000. “Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста”. *Зборник*

радова Византолошког института, XXXVIII. Београд:

- Поповић Р. Динић-Кнежевић Д. Михаљчић Р. 1999. "Поп". Лексикон српског средњег века (ЛССВ). Београд: Knowlege.
- Радојчић Н. 1960. *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*. Београд: САНУ.
- Rastić Đ. 1893. *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451)*. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXV. Scriptorum, vol. II. (ed. N. Nodilo). Zagrabiae:
- Raukar T. (ur.) 2007. "Opsada Zadra". *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. LIV*. Scriptorum VI. Zagreb:
- Самарџић Р. 1968. Краљевство Словена у развоју српске историографије, Мавро Орбин, Краљевство Словена, СХVIII-СХХ.
- Smičiklas T. 1913. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. XI*. Zagrabiae:
- Solovjev A. 1953. "Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu". *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine. Godina V*. Sarajevo:
- Станојевић С. 1903. "Краљ Драгутин". *Годишњица Николе Чуића XLV*. Београд:
- Стојановић Љ. 1902. *Стари српски записи и натписи*. Књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма I*. Београд-Ср. Карловци:
- Шакота М. 1970. "Прилози познавању манастира Бање код Прибоја". *Саопштења IX*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије.
- Šidak J. 1953. "Pitanje 'crkve bosanske' u novijoj literaturi". *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine. Godina V*. Sarajevo:
- Šidak J. 1975. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu*. Zagreb:
- Šidak J. 1977. "Heretička 'Crkva bosanska'". *Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu* 27. Zagreb:
- Šidak J. 1980. "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku". *Historijski zbornik, god. XXXIII-XXXIV (1980-1981)*. Zagreb:
- Шишић Ф. 1928. *Летопис Попа Дукљанина*. СКА. Посебна издања. Књига LXVII. Филозофски и филолошки списи. Књига 18. Београд-Загреб: СКА.
- Thallóczy L. 1906. "Istraživanja o postanku bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje iz körmendskog arkiva". *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, sv. 4*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Трпковић В. 1960. а). "Бранивојевићи". *Историјски гласник* 3-4. Београд:
- Трпковић В. 1960. б). "Када је Степан II Котроманић први пут продро у Хум". *Историски гласник* 1-2. Београд:

- Trpković V. 1963. "Oko 'ustupanja' Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326-1333)". *Istorijski glasnik 1*. Beograd:

SUMMARY

THE RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND SERBIA IN THE TIME OF STJEPAN II KOTROMANIĆ

Having considered the question of the Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina in the widest possible spectre, Nilević presented a valuable work to historiography, which he extensively enriched with his research of the archives in Dubrovnik. After a detailed review of the part of Nilević's book in which he examined the period of Stjepan II Kotromanić, we can conclude that it presents a weaker segment in his monograph study. A selective presentation of data adopted from previous researchers which did not agree on crucial questions brought about a certain degree of inconsistency in his book. The mentioned disagreements between various chapters which treat the first half of the 14th century have been left almost without any interpretation on the author's behalf. In his aim to include as many interpretations as was possible, Nilević made some errors about the time of Stjepan II which, as opposed to other chapters, was left confusing and incoherent.

One of the aims of this paper is to show that the evolution of historiography did not follow the analysis of events from the first half of the 14th century with the same tempo (especially regarding the relations between Serbia and Bosnia) as it did with the 15th century. The other aim is to show some questions which still remain open and the problems which still wait to be solved. The presented review of Nilević's work, in regard to the value it has, only illustrates a greater necessity for new interpretations according to modern scientific achievements. The derivatives of historiography, which were left over from the beginnings of modern research of history in these areas, are still ever present, especially for the time of the first half of the 14th century, even outliving the book written by Boris Nilević. However, the modern development of science does not allow the easy acceptance of confessional disqualifications, which can be found in abundance in medieval Bosnia, combining them with political and other aspirations. The same can be said of the

Bogomil myth, which is still present in some scientific circles, and the stereotypical isolation of the Bosnian land, a view ultimately abandoned by science almost two decades ago, showing clear evolutionary lines present in general European development.

On the basis of everything presented, we can say that the scientific study of the Serb Orthodox Church (and many other subjects also) started with Ilarion Ruvarac, and finished at the end of the 20th century with Boris Nilević's book, whose value in historiography remains inestimable until this day.

Key words: Bosnia, Serbia, the land of Hum, 14th century, Stjepan II Kotromanić, Boris Nilević, The Serb Orthodox Church, The Catholic Church, The Bosnian Church, the bishopric of Hum, religious identity, heresy, inscription from 1239

UDK 322 (497.6 + 497.11) “12”
Prethodno priopćenje

VJERSKA POLITIKA “SREMSKOG KRALJA” DRAGUTINA

Elmedina Kapidžija

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Na osnovu dostupnih izvora i relevantne naučne literature u radu se analizira vjerska politika “sremskog kralja” Dragutina. Posebna pažnja posvećena je stavovima koje je u svojoj monografiji *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine* zastupao Boris Nilević. Cilj rada je ukazati na nužnost odvajanja vjerske politike kao dijela cjelokupne vladarske politike bivšeg srpskog kralja od njegove lične vjerske pripadnosti.

Ključne riječi: Dragutin, “sremski kralj”, Mačvanska banovina, Usora i Soli, kraj XIII stoljeća, vjerska politika, hereza, franjevci, pravoslavna crkva, Boris Nilević.

Uvod

Vjerska politika “sremskog kralja” Dragutina vrlo je interesantna tematika s obzirom da se za njegovu ličnost vezuje dolazak franjevaca u Bosnu, a riječ je o vladaru koji potječe iz pravoslavnog okruženja. Uzimajući u obzir njegovo porijeklo i odgoj, moglo bi se pretpostaviti da je on radio na širenju ili učvršćivanju pravoslavlja na područjima kojima je upravljao. Međutim, sačuvani podaci govore o njegovom dobrom odnosu sa papom, koji će rezultirati dolaskom franjevaca u sjeveroistočnu Bosnu. Bilo bi dobro pokazati Dragutinovo laviranje između Istočne i Zapadne crkve sa malo više detalja nego što je to bio slučaj u dosadašnjoj literaturi. Nažalost, pri izvorima kojima mi raspoložemo nismo u mogućnosti to uraditi. Možemo prikazati samo glav-

ne linije kojima su se kretali raniji historičari u obradi ove teme.

Za pitanje o kojem je riječ od posebnog značaja su dvije vrste izvora. S jedne strane, imamo savremene latinske izvore, tj. prijepisku Dragutina s papom Nikolom IV, a s druge strane, jedan vrlo važan srpski izvor – *Žitije srpskih kraljeva i arhiepiskopa*. S obzirom da se radi o različitim izvorima, oni pružaju podatke koji su dali mogućnosti da se u literaturi formiraju dva suprotna stava u određivanju vjerske pripadnosti kralja Dragutina. Značajan broj autora koji su se na bilo koji način bavili ovom temom, pa makar i usputno, bili su skloni tvrdnji da je Dragutin vremenom prešao na katoličanstvo,¹ za razliku od drugih koji su ga prikazivali kao istaknutog pravoslavnog vladara.² No, sve te ocjene trebalo bi odvojiti od njegove vjerske politike, koja u dosadašnjoj historiografiji nije tretirana zasebno. O njoj se govorilo samo u okviru širih tematskih cjelina i to onoliko koliko je glavna tema zahtijevala.³

Kako je dio Bosne došao pod vlast bivšeg srpskog kralja Dragutina

Da bismo dobili odgovarajući hronološki okvir, smatramo da bi naše izlaganje date teme trebalo početi od Sporazuma u Deževu. Riječ je o smjeni na srpskom prijestolju između braće Dragutina i Milutina. Nakon kratkotrajne vladavine 1282. godine Dragutin se odrekao prijestolja u korist svoga mlađeg brata. Uzroci i sam čin abdiciranja nisu u potpunosti objašnjeni. Jedini poznati razlog je njegov pad s konja i povreda noge. S obzirom da povreda noge po onovremenim kriterijima nije predstavljala prepreku za obavljanje vladarskih dužnosti,⁴ moguće je pretpostaviti kako su razlozi za Dragutinovu abdikaciju bili druge prirode, a da je pad s konja poslužio kao povod. Prave uzroke možemo tražiti u tadašnjem položaju kralja Dragutina. Zbog načina na koji se domogao srpskog prijestolja,⁵ ali i njegove vanjske politike, koja se ne može

¹ Klaić V. 1882. 88; Marković I. 1904. 321-324; Perojević M. 1998. 235; Mandić D. 1968. 40.

² Stanojević S. 1936. 16-18; Ćorović V. 1999. 211; Ružičić G. 1972. 85-86.

³ Dobri primjeri za takav odnos prema ovoj tematici su radovi pojedinih franjevaca koji su u općim historijskim prikazima djelovanja svoga reda na području današnje Bosne i Hercegovine isticali ulogu kralja Dragutina u dolasku franjevaca na ove prostore. Vidi: Mandić D. 1968. 39-40.

⁴ Đurić I. 1991. 170. nap. 4.

⁵ Prije 1270. godine po ugarskom uzoru Dragutin je, kao Urošev stariji sin, unaprijed odre-

ocijeniti kao uspješna, ugled i položaj Dragutina nije bio na zavidnom nivou. Međutim, odgovor na pitanje da li je Sporazum u Deževu bio rezultat neke otvorene, organizovane pobune na čelu koje bi stajao Milutin ostaje i dalje u sferi nagađanja.⁶ Pojedinstvi Deževskog sporazuma, kao što je pitanje nasljeđivanja prijestolja, također nisu poznate. Moguće je da je jedan od uvjeta abdikacije bio da srpsku krunu nakon Milutinove smrti naslijedi Dragutinov stariji sin Vladislav.⁷

Prepuštanjem prijestolja bratu Milutinu ne prestaje politička aktivnost kralja Dragutina. Pretpostavljamo da je Dragutin na osnovu Sporazuma u Deževu za sebe zadržao dio teritorije tadašnje srpske države koji se nalazio na sjeveru prema ugarskoj granici (oblasti oko Rudnika i Arilja, a vjerovatno se pod njegovom upravom nalazilo i srednje Podrinje oko Lima)⁸ i njime upravljao nezavisno od svoga brata.

Dvije godine nakon abdiciranja, zahvaljujući braku sa Katarinom, sestrom tadašnjeg ugarskog kralja, pod Dragutinovu vlast došla je i Mačvanska banovina.⁹ Na taj način i on je svrstan u niz kraljevskih rođaka koji su upravljali ovim posjedom u literaturi nazvanim i "Margaritin miraz". Još krajem XII stoljeća u borbi sa Bizantom Ugarska je proširila svoju vlast na oblasti južno od Save i tu je nastala posebna teritorijalna tvorevina vezana za pojedine ličnosti iz vladajuće dinastije. Odmah na početku data je u miraz ugarskoj princezi Margariti, koja se 1186. godine udala za bizantskog cara. Nakon čuvene

đen za nasljednika prijestolja, te je dobio titulu "mladog kralja". "Mladi kraljevi" u Ugarskoj dobivali su na upravu poseban dio države, što nije bio slučaj i sa Dragutinom. Njegovo učestvovanje u državničkim poslovima također je nepoznato, moguće zbog dominantne uloge kralja Uroša. To je najvjerovatnije bio i razlog Dragutinove pobune protiv oca i preotimanje prijestolja uz ugarsku pomoć. Vidi: Ćirković S. 1981a. 352-3. O ovoj vrsti suvladarstva u nemaničkoj državi pisala je: Ivković M. 1957. 59-80.

⁶ Stanojević S. 1936. 13.

⁷ Ovim problemom detaljnije se bavio Dinić M. 1955. 49-56.

⁸ O teritoriji koju je Dragutin zadržao za sebe nakon abdikacije vidi: Dinić M. 1978. 123-147.

⁹ U izvorima se ne može naći tačan podatak kada je sklopljen brak između Dragutina i Katarine. Ono što je sigurno jeste da je Dragutin već 1272. bio oženjen ugarskom princezom, jer se tada u sačuvanoj izvornoj građi naziva ugarskim zetom. Kao donja granica može se uzeti 1268. godina, kada se Uroš nakon neuspjelog ratovanja u Mačvanskoj banovini i zarobljavanja miri sa ugarskim kraljem Belom IV. Vrlo je moguće da je jedna od odrednica tog sporazuma bila i sklapanje ovog braka, što bi bilo sasvim u skladu sa srednjovjekovnom praksom sklapanja političkih brakova. Vidi: Ćirković S. 1981a. 352.

najezde Tatara sredinom XIII stoljeća, Bela IV je pristupio reorganizaciji ugarske države i od nekadašnjeg “Margaritinog miraza”, kojem je, između ostalog, priključio i bosanske “zemlje” Usoru i Soli,¹⁰ formirao je Mačvansku banovinu i dao je na upravu svojoj kćerci Ani Agnezi. Time je nastavljen običaj davanja ove oblasti u miraz ugarskim princezama. Posljednja u nizu ovu zemlju dobila je sestra ugarskog kralja Ladislava IV Katarina, supruga bivšeg srpskog kralja Dragutina.¹¹

Mačvanska banovina je obuhvatala prostor između Save i Drine, koji je u tom periodu bio poznat pod nazivom Srem. Ovaj naziv će se zadržati u narodnom govoru dosta dugo i otuda naziv “sremski kralj” za Dragutina, odnosno “sremske zemlje” za oblasti kojima je on upravljao.¹²

Danilo II, biograf srpskih kraljeva i arhiepiskopa, u svom djelu na dva mjesta spominje Dragutinov odlazak u Mačvansku banovinu, odnosno njegovo preuzimanje vlasti nad tom teritorijom. Nažalost, u njegovom izlaganju lahko je uočljiva proturječnost.¹³ O saboru u Deževu i Dragutinovom abdiciranju iznosi – “[...] i ustavši ode u oblasti države svoje, u zemlju zvanu Mačva, koju mu je dao tast njegov kralj ugarski”.¹⁴ Na osnovu ovoga moglo bi se zaključiti da je Dragutin odmah nakon abdikacije otišao u Mačvu, odnosno da je Mačva bila pod njegovom upravom prije 1282, pa čak i ranije, ako ju je na upravu dobio od tasta koji je umro 1272. godine. Na drugom mjestu, kada govori o Dragutinovom sukobu sa braćom Drmanom i Kudelinom oko Braničeva, Danilo tvrdi da je “Posle ne mnogoga vremena, kada je novo primio vlast zemlje sremske blagočastivi kralj Stefan, nađoše se neka dva velmože koji su

¹⁰ Sredinom XIII stoljeća Bosna je podijeljena na više oblasti, a Usora i Soli našle su se pod direktnom ugarskom vlašću i u raznim kombinacijama spajane su sa susjednim oblastima, među kojima je najznačajnija bila Mačvanska banovina. Vidi: Ćirković S. 1964. 72.

¹¹ Ćirković S. 2008. 3-6.

¹² Prije osnivanja Mačvanske banovine Mađari su teritorij koji se, s njihove tačke gledišta, nalazio južno od Save nazvali “onostrani Srem”. U običnom govoru naziv Srem se protegao i na rudnički kraj, susjedno od Mačvanske banovine, a možda i na ostale oblasti kojima je Dragutin upravljao. Zbog toga je Dragutin za savremenike bio “sremski kralj”, a teritorija kojom je upravljao “sremska zemlja” ili Srem, mada on pod svojom vlašću nije imao onaj dio prvobitnog Srema između Save i Dunava, na koji je vremenom sveden ovaj naziv. Vidi: Dinić M. 1978. 285.

¹³ Na ovu proturječnost ukazuje Dinić u svom radu: Vidi: Dinić, M. 1978. 127.

¹⁴ Arhiepiskop Danilo. 1935. 25.

se ukorenili u državi zemlje braničevske u mestu zvanom Ždrelu [...]”¹⁵ Ovim je Dragutinovo preuzimanje Mačvanske banovine (sremske zemlje u Danilovom tekstu) vremenski usko vezao za borbe oko Braničeva koje su se odvijale krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XIII stoljeća.

Neslaganja u pojedinim poglavljima Danilovog teksta razlog su zašto ga većina autora zanemaruje u određivanju datuma kada je Dragutin došao u posjed Mačvanske banovine. Kako ni u drugim izvorima nema tačnih podataka o ovom događaju, obično se kao glavna odrednica uzima posljednji sačuvani spomen ugarske kraljice Elizabete sa titulom hercežice Mačve.¹⁶ Naime, u dosadašnjoj historiografiji općeprihvaćeno je da je Dragutin Mačvansku banovinu dobio na upravu u drugoj polovini 1284. godine, dvije godine nakon što se odrekao srpskog kraljevskog prijestolja. Tim činom uspostavljen je jedan novi srpsko-ugarski odnos, koji će u tom obliku funkcionirati do Dragutinove smrti. Bivši srpski kralj stekao je određene posjede u Ugarskoj, ali to nije značilo širenje srpske vlasti. Naprotiv, te su zemlje i dalje pripadale ugarskoj kruni, a Dragutinu je pripala uloga ugarskog vazala, osobe koja upravlja dijelom ugarske teritorije. O pravima srpske krune na ta područja nema ni govora, o čemu, između ostalog, svjedoči i Milutinov bezuspješni pokušaj da te zemlje pripoji srpskoj državi nakon Dragutinove smrti.

U širenju granica oblasti kojima je upravljao Dragutin je došao u sukob sa već spominjanom braćom Drmanom i Kudelinom, koji su kao tatarski vazali upravljali Braničevom. Zahvaljujući pomoći koju mu je pružio brat Milutin, pobjeda je bila potpuna i Braničevo je najvjerojatnije 1291. godine pripojeno Dragutinovoj zemlji.¹⁷ Time je oblast kojom je on upravljao postala približno iste veličine i snage kao Milutinova država i njom će nezavisno od brata upravljati sve do svoje smrti.¹⁸

¹⁵ Isto. 86.

¹⁶ Ristić M. 1910. 141-142.

¹⁷ Dinić M. 1978. 97; Maksimović Lj. 1981. 442-443.

¹⁸ Nakon Dragutinove smrti Milutin je pokušao pripojiti njegove oblasti srpskoj državi, ali bezuspješno. U ratnim sukobima između Milutina i ugarskog kralja Karla Roberta Mačvanska banovina ponovo je došla pod direktnu ugarsku vlast. Gotovo stoljeće kasnije ova oblast bit će data na upravu Stefanu Lazareviću kao ugarskom vazalu (isto kao i Dragutinu), s tim da su Usora i Soli vraćene pod vlast bosanskog bana. Dinić M. 1978. 53.

Dragutinova vjerska politika u sjeveroistočnoj Bosni

Dragutinova vladavina u Bosni slabo je poznata. Od izuzetne važnosti za našu temu je činjenica da rijetki sačuvani izvori govore upravo o njegovoj vjerskoj politici.¹⁹ Najvažniji događaj iz tog perioda koji se veže za njegovu ličnost i djelo je dolazak franjevaca i počeci njihovog djelovanja na teritoriju bosanske srednjovjekovne države.²⁰

Prvi kontakti Dragutina sa franjevcima zabilježeni su 1288. godine. Papa Nikola IV je iskoristio činjenicu što je Jelena, majka Dragutina i Milutina, bila katolkinja i uputio im je svoje izaslanike, franjevce Marijana i Ciprijana, sa zadatkom da pridobiju ove vladare za jedinstvo sa Katoličkom crkvom.²¹ Izgleda da je papa Nikola IV još uvijek vjerovao da se mogu provesti odluke Lionskog unionističkog sabora iz 1274. godine, u čijim je pripremama i sam učestvovao kao legat tadašnjeg pape.²² Gotovo da je nemoguće govoriti o rezultatima ove posjete i pratećih pregovora, ali može se naslutiti da je s tim u vezi bilo papino uzimanje u zaštitu Dragutina, njegovih srodnika i njegove zemlje 1291. godine.²³

Do nove suradnje sa papskom stolicom došlo je na Dragutinovu inicijativu. On se preko svog izaslanika, barskog arhiđakona Marina Žaretića, žalio na raširenost hereze u sjeveroistočnom dijelu Bosne, koji je bio pod njegovom upravom, i tražio papinu pomoć na njezinu suzbijanju. Papa Nikola IV je prihvatio njegov poziv, te je naredio provincijalu Franjevačke slavenske provincije da u Bosnu pošalje dvojicu istaknutih franjevaca koji poznaju slavenski jezik, a koji će istražiti vijesti o krivovjerju. U slučaju da ova dvojica iz određenih razloga ne budu mogli vršiti preuzete obaveze, treba im se naći zamjena.²⁴ Iz toga bi se dalo zaključiti da su ovom papinom odlukom franjevci dobili

¹⁹ Vjekoslav Klaić u nedostatku izvora zaključuje da se Dragutin u svom vladanju jedino i istakao u "vjerskim stvarima". Klaić V. 1882. 88.

²⁰ Iako je ovo pitanje i dalje ostalo zanimljivo za mnoge autore, u njegovom rješavanju oni se nisu puno udaljili od Jelenićevih postavki. Vidi: Jelenić J. 1926. 25-27.

²¹ Theiner A. 1859. 359-360.

²² Kalić J. 2009. 135.

²³ Ružičić G. 1972. 86.

²⁴ Smičiklas T. 1909. 24; Theiner A. 1859. 377-378.

pravo i obavezu stalnog djelovanja u Bosni.²⁵

Nažalost, u izvorima se sačuvala samo ova naredba pape Nikole IV da se u Bosnu pošalju dvojica franjevaca, dok se njihov dolazak i djelatnost ne mogu pratiti kroz historijske izvore. Nezahvalno je pretpostavljati da li je njihov rad bio uspješan ili ne, te da li je Dragutin bio zadovoljan njihovim radom. Djelatnost franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni poznatija je tek od vremena osnivanja Franjevačke vikarije u XIV stoljeću.

Latinski izvori koji svjedoče o živim i jakim vezama sa Katoličkom crkvom i papom govore da je Dragutin dobro razumio politička kretanja u svojoj blizini i da ih je znao iskoristiti za vlastite interese. Dobivanje na upravu Mačvanske banovine nije značilo samo proširenje oblasti kojom je upravljao, već je Dragutin tim činom postao ugarski feudalac, te je njegova politika za naredni period (sve do njegove smrti) dobila stalan smjer. Njegove zemlje su dobrim dijelom pripadale ugarskoj interesnoj sferi, pa samim tim i interesnoj sferi papstva, odnosno Katoličke crkve. U tom pravcu treba razumijevati i njegovu vjersku politiku, odnosno kontakte sa katoličkim poglavarom koje Jelena Mrgić ocjenjuje "sasvim uobičajenim političkim potezom" i objašnjava Dragutinovim nastojanjem da se približi papi u momentu kada je papa podržavao napuljske Anžuvince u borbi za ugarsko prijestolje.²⁶ Boris Nilević s punim pravom ističe činjenicu da je njegovo približavanje papi, pored utjecaja majke i žene koje su bile katolkinje, bilo uvjetovano političkim interesima i vezama sa ugarskom državom.²⁷ Dakle, viđenje je da njegovo porijeklo i pravoslavno okrilje nije predstavljalo nešto što bi ga sputavalo u njegovim političkim potezima.

O Dragutinovom radu na suzbijanju hereze u dobivenim zemljama jasno govori i arhiepiskop Danilo II u kraljevoj biografiji. Samo Dragutinovo preuzimanje uprave nad Mačvanskom banovinom Danilo predstavlja kao zadatak da tamošnji narod upozna sa pravom vjerom.²⁸ Tu već nagovještava Dragutinovu borbu protiv širenja hereze u sjeveroistočnoj Bosni. Iako je savremenik ovih događaja, koji hvali Dragutinov rad na uvođenju pravovjerja, Danilo ne

²⁵ Jelenić J. 1926. 1-27; Mandić D. 1968. 40-41.

²⁶ Mrgić J. 2008. 62.

²⁷ On time, ustvari, opravdava Dragutinov "privremeni prelazak" na katoličku vjeru. Vidi: Nilević B. 1990. 39.

²⁸ Arhiepiskop Danilo. 1935. 14.

govori o ulozi franjevacu u tome.²⁹ Pitanje je da li je pod pravovjerjem mislio na katoličku ili pravoslavnu vjeru? U dosadašnjoj historiografiji pod pojmom pravovjerja uglavnom se podrazumijevalo pravoslavlje, ali izgleda da Danilu nije bilo važno kojoj crkvi pripadaju, već samo da ne podržavaju herezu.³⁰ Ni u jednoj rečenici Danilo ne spominje dolazak franjevacu, a s druge strane, hvali pobožnost kraljica Jelene i Katarine, koje su bile katolkinje. Uzimajući u obzir druge izvore, evidentno je da se Dragutin zaista borio protiv širenja dualističkog učenja u dijelu Bosne kojim je upravljao, ali to je radio uz pomoć franjevacu, tako da heretici sigurno nisu bili "vraćani" pravoslavlju, kako bi se moglo zaključiti iz Danilovog teksta. Osim toga, ni na jednom mjestu on ne govori o Dragutinovom traženju pomoći od poglavara Pravoslavne crkve, a da se to zaista dogodilo, ne bi propustio tu priliku da još jednom, po ko zna koji put, naglasi privrženost "sremskog kralja" pravoslavlju.

Na osnovu informacija koje pruža Danilo, prije svega, služeći se analogijama i pretpostavkama, neki autori su skloni tvrditi da je dolazak dijela Bosne pod vlast bivšeg srpskog vladara značilo i širenje pravoslavlja u tim oblastima, te upravo u to vrijeme traže početke pravoslavne crkvene organizacije na ovim prostorima.

U svojoj monografiji Boris Nilević se prihvatio krupnog zadatka da prikaže razvoj Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od njenih početaka do obnove Pečke patrijaršije, te je u uvodu određenu pažnju posvetio i misionarskoj djelatnosti Pravoslavne crkve u zemljama kralja Dragutina i tako se dotakao teme o kojoj mi govorimo. Nastojao je paralelno pratiti politički i crkveni život srednjovjekovne Bosne i Srbije i njihovo preklapanje krajem XIII stoljeća, kada je bivši srpski kralj dobio na upravu i dio Bosne. To je vremenski period u kojem ne može biti govora o pravoslavnoj crkvenoj organizaciji na području Bosanske države (za razliku od Huma), ali vjerovatno je da se već tada u Bosni osjećao utjecaj pravoslavlja sa područja Humske i Dabarske episkopije. Realno je pretpostaviti da je i Dragutin djelovao u tom pravcu, ali je nemoguće prihvatiti konstataciju Radoslava Grujića da je pravoslavlje "uhvatilo jačeg ko-

²⁹ Isto. 34.

³⁰ Nilević B. 1990. 36.

rena u Bosni [...] za vreme sremskog kralja Dragutina Nemanjića u Severnoj Bosni, krajem XIII. i početkom XIV. v.”³¹ Teško je u tom periodu naći osnovicu na kojoj bi se utjecaj pravoslavlja iz susjedne zemlje mogao jače vezati.

Boris Nilević je mišljenja da se Dragutin u počecima svoje borbe protiv bosanskih heretika oslanjao na pravoslavno sveštenstvo i tek nakon što se to pokazalo neuspješnim odlučio se na poziv papi.³² Međutim, potvrdu za takvo mišljenje ne možemo naći u sačuvanim izvorima. Ostaje otvoreno pitanje kakav je stvarni značaj za širenje pravoslavlja u sjeveroistočnoj Bosni imala kratkotrajna vladavina bivšeg srpskog kralja Dragutina na tim prostorima. Čini se da se tu olahko traže odgovori u tradiciji na koju bi trebalo da se nadovezuje kasniji razvitak.

U iznošenju ove teorije oslonac se traži u latinskim izvorima u kojima se javlja *bosanski* episkop Vasilije. On bi trebao predstavljati prvog pravoslavnog episkopa Bosanske episkopije, postavljenog od strane pečkog patrijarha.³³ O episkopu Vasiliju se vrlo malo zna. Spominje se samo u jednom dokumentu iz augusta 1293. godine, gdje se pojavljuje kao kraljev povjerenik zajedno sa Dubrovčaninom Vitom Bobaljevićem u Veneciji pri sklapanju ugovora o ženidbi Dragutinova sina Vladislava sa Konstancom, kćerkom Mihaila Morozinija.³⁴ U dokumentu se ne spominje da li je riječ o pravoslavnom episkopu, ali neki istraživači to uopće ne dovode u pitanje, smatrajući kao dovoljan dokaz za to samo ime episkopa koje je karakteristično za Istočnu crkvu. S druge strane, nije moglo biti riječi o bosanskom katoličkom biskupu, jer je tu funkciju u vremenu o kojem govorimo obavljao Toma.³⁵ Neodrživa je i tvrdnja da je episkop morao biti pravoslavni jer je bio u službi pravoslavnog vladara.³⁶ Postoji niz drugih primjera o uzimanju u diplomatsku službu iskusnih i sposobnih vjerskih službenika od strane vladara koji su imali sasvim drugačija vjerska opredjeljenja od tih istih službenika. Zbog nepostojanja dovoljno izvora na kojima

³¹ Grujić R. M. 1920. 41.

³² Nilević B. 1990. 38.

³³ Solvjev A. 1953. 79.

³⁴ “Io Basilio, per la Dio gracia vescovo Bassinense, vasallo e servitore del signore re Stefano, e Vito Bobalevich da Rgusi, commessi dal signore re Stefano e della signora reginan Caterina e del loro figliuolo Uladislao [...]”. Radonić J. 1934. 83.

³⁵ Solovjev A. 1953. 79.

³⁶ Filipović M. S. 1964. 3-4.

bi se mogao donijeti siguran zaključak, Boris Nilević ostavlja prostora sumnji da je Bosanska episkopija uopće postojala. Dosta uvjerljivije zvuči pretpostavka da je spomenuti "bosanski" episkop Vasilije ustvari bio mačvanski episkop, koji je djelovao na području Dragutinovih oblasti.³⁷ Tome u prilog idu izvori koji svjedoče da je krajem XIII stoljeća osnovana Mačvanska episkopija i da u Beogradu stoluje pravoslavni episkop, čemu je sigurno doprinio i rad kralja Dragutina.³⁸

Dragutinov sin Vladislav nastavio je očevim stopama vezivanja za ugarsku državu. Godine 1292. imenovan je za slavonskog hercega, dobivši od Ugarske značajne posjede na uživanje.³⁹ Nakon smrti posljednjeg Arpadovića Andrije II 1301. godine Dragutin je istakao pretenzije svoga sina na ugarsko prijestolje. U vezi s tim je i njegovo nastojanje da Vladislava oženi kćerkom erdeljskog vojvode Ladislava Apora, kod kojeg se nalazila kruna sv. Stjepana.⁴⁰ Sklapanje ovoga braka zabranio je papski legat Gentilis nazivajući Dragutina šizmatikom.⁴¹ Osim što bi se iz toga moglo zaključiti da je na papskoj kuriji Dragutin smatran pravoslavcem, ovo nam jasno govori da Dragutin u tom periodu nije imao političku podršku papskog legata, koji je pribjegao upotrebi vjerske diskvalifikacije tako često korištene u srednjem vijeku.

Dragutinova vjerska pripadnost

Dragutinova prijepiska sa katoličkim poglavarom naročito je interesantna ako se uzme u obzir činjenica da je on od rođenja, kao najstariji sin kralja Uroša I i kraljice Jelene, pripreman da naslijedi srpsko prijestolje i što se, u duhu onog vremena, puno pažnje posvećivalo njegovom religijskom odgoju. Naravno, riječ je o pravoslavlju s obzirom na ambijent iz kojeg potječe, u kojem su se muška djeca odgajala u religiji svojih očeva.⁴² Danilo II u svom

³⁷ Janković M. 1985. 55.

³⁸ Ne zna se kada je tačno organizovana ni Mačvanska episkopija. Najvjerovatnije je to bilo malo prije 1290. godine, s obzirom da je upravo iz te godine u pismu pape Nikole IV sačuvan prvi spomen beogradskog pravoslavnog episkopa. Vidi: Janković M. 1985. 50.

³⁹ Ćirković S. 1981b. 450.

⁴⁰ Rokai P. et al. 2002. 305.

⁴¹ Ružičić G. 1972. 86.

⁴² Najvjerovatnije je Dragutin odgajan onako kako je i on odgajao svoju djecu, mušku u pra-

djelu, koje je u cijelosti usmjereno na *hrišćansko proslavljanje* članova srpske vladajuće dinastije, naročito naglašava Dragutinovo odgajanje u vjeri,⁴³ kao što i sve njegove kasnije političke poteze objašnjava u skladu sa njegovom religioznošću.⁴⁴ Mora se imati na umu da su sve biografije nastale u čast osobe o kojoj se govori, te je razumljivo da su onda uglavnom slatkorječive. Tako ni ovaj tekst nije oslobođen pristrasnosti, dobrim dijelom i pretjerivanja. Prije nego što se uzmu u razmatranje informacije koje nam pruža Danilo, trebalo bi dati odgovor na pitanje s kojim ciljem je napisao ovo djelo. Jasno se mogu uočiti tendencije da se Dragutin predstavi kao idealan vladar i monah, iako u izvjesnom smislu u Danilovom tekstu zauzima tek drugorazrednu ulogu naspram svog brata Milutina kao junaka prvog reda.⁴⁵

Grupa autora koja zastupa liniju da je Dragutin ostao do smrti u pravoslavnoj vjeri uglavnom se oslanja na Danila kao na prvorazredni izvor. Kao najbolji pokazatelj da Dragutin nije napustio pravoslavlje navode podatke da se on pred smrt zamonašio i uzeo grčko ime Teoktist, te da je, po vlastitoj želji, sahranjen u pravoslavnom manastiru Đurđevi Stupovi u Rasu, čiji je ktitor i sam bio.⁴⁶ U tu svrhu poslužile su i vijesti o njegovom radu na obnovi manastira, u prvom redu Arilje, kao i bogato darivanje manastira i to ne samo u Srbiji. Njegova privrženost vjeri iskazuje se i u želji da posjeti sveta mjesta kao što su Jerusaleml i Sinaj.⁴⁷

Dokument kojim je papski legat zabranio sklapanje braka između Dragutinovog sina Vladislava i kćerke erdeljskog vojvode ujedno je, za pojedine historičare, dokaz o crkvenoj pripadnosti "sremskog kralja" Dragutina. Za Gojka Ružičića ovaj akt "jasno i odlučno govori" protiv tvrdnje da je Dragutin prihvatio katoličku vjeru.⁴⁸ To je činjenica s kojom se slaže većina historičara,

voslavlju, a žensku u katoličanstvu. Vidi: Dinić M. 1964. 241-242.

⁴³ Arhiepiskop Danilo. 1935. 13.

⁴⁴ O ovim osobinama Danilovog djela raspravlja Porčić N. 2005. 135-164.

⁴⁵ Dragutin nije stekao kult kakav se može naći kod drugih članova srpske vladajuće dinastije, prije svega zato što se htjelo dokazati pravo Milutinove loze na nasljedstvo srpskog prijestolja. Ali je zato Dragutin uvažavan kao pripadnik "posvećene porodične zajednice". Vidi: Popović D. 1999/2000. 325.

⁴⁶ Đurić V. J. 1981. 423.

⁴⁷ Arhiepiskop Danilo. 1935. 33-34.

⁴⁸ Ružičić R. 1972. 85-86.

ali moramo istaći da pitanje vjerske pripadnosti Dragutina nije utjecalo na njegove političke poteze, među koje svakako treba svrstati i kontakte sa katoličkim poglavarom.

Na drugoj strani, utisak koji ostavlja Dragutinov odnos sa papskom stolicom i dolazak franjevaca u Bosnu poslužio je kao podloga na kojoj je formirana teza o prelasku "sremskog kralja" na katoličku vjeru. Iako nema potvrdu u izvorima, ova teza je uhvatila duboke korijene u djelima mnogih autora i do danas je vrlo često isticana.⁴⁹ Međutim, pokazalo se da suradnja sa katoličkim poglavarom nije morala značiti i vjersku opredijeljenost Dragutina, već njegove državopravne aspiracije. Njemu je bilo jasno da se ne nalazi na pravoslavnom tlu (sjeveroistočna Bosna).

Zaključak

U bogatoj bibliografiji Borisa Nilevića posebno mjesto zauzima monografija *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, koja predstavlja doradenu doktorsku disertaciju. Njen značaj ogleda se prvenstveno u činjenici da autor uspješno rješava neka važna pitanja iz historije Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, a ujedno, to je prva cjelovita studija o ovoj temi u našoj historiografiji i još uvijek predstavlja nezaobilaznu historijsku literaturu.

Detaljna analiza Nilevićevih stavova i zaključaka do kojih je došao u pitanju uspostave pravoslavne crkvene organizacije i njenog razvoja u Bosni i Hercegovini iziskivala bi dosta opširniji rad; stoga smo se mi odlučili na predstavljanje samo njegovog viđenja vjerske politike "sremskog" kralja Dragutina. S obzirom da ta tema ne zauzima posebno o mjesto u njegovom radu, mogli bismo reći da Boris Nilević svoje zaključke izvodi na osnovu stavova prethodnih istraživača, te vjersku politiku Dragutina ocjenjuje kao pomirljivu, a njegovu borbu protiv hereze kao zajednički misionarski rad dvije crkve u zaštiti interesa hrišćanstva.⁵⁰ Međutim, sačuvani izvori svjedoče da je vjerska politika "sremskog kralja" bila usmjerena prema Katoličkoj crkvi, dok vijesti o njegovim posljednjim godinama života i smrti govore u prilog tvrdnji da je u vlastitom vjerskom opredjeljenju ostao uz Pravoslavnu crkvu. Stoga je bitno

⁴⁹ Vidi nap. 1.

⁵⁰ Nilević B. 1990. 37.

podvući konstataciju da se moraju odvojeno posmatrati njegova vladarska politika od njegove vjerske pripadnosti.

IZVORI I LITERATURA

Objavljeni izvori

- Arhiepiskop Danilo. 1935. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. (Preveo dr. Lazar Mirković, predgovor napisao dr. Nikola Radojčić). Beograd: Srpska književna zadruga.
- Smičiklas T. 1909. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. VII. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Radonić J. 1934. *Dubrovačka akta i povelje*. Knj. 1. Sv. 1. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Theiner A. 1859. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. 1 vol. Romae.

Knjige i članci

- Ćirković S. 1964. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ćirković S. 1981.a. "Srpske i primorske zemlje kralja Uroša I". *Istorija srpskog naroda od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. I. Beograd: Srpska književna zadruga. 341-356.
- Ćirković S. 1981.b. "Unutrašnje borbe početkom XIV veka". *Istorija srpskog naroda od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. I. Beograd: Srpska književna zadruga. 449-461.
- Ćirković S. 2008. "Zemlja Mačva i grad Mačva". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. LXXIV. Sv. 1-4. Beograd: Filološki fakultet. 4-20.
- Ćorović V. 1999. *Historija Bosne*. (Reprint izdanje). Banja Luka: Glas srpski – Beograd: Aris libri.
- Dinić M. 1955. "Odnos između kralja Milutina i Dragutina". *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 3. Beograd: Srpska akademija nauka. 49-82.
- Dinić M. 1964. "Iz naše ranije prošlosti". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Knj. 30. Sv. 3-4. Beograd: Filološki fakultet. 235-246.

- Dinić M. 1978. *Srpske zemlje u srednjem veku: Istorijsko-geografske studije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Đurić I. 1991. "Deževski sabor u delu Danila II". *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*. Međunarodni naučni skup povodom 650 godina od smrti. Knj. LVIII. Odjeljenje istorijskih nauka. Knj. 17. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. 169-195.
- Đurić V. J. 1981. "Srpsko slikarstvo na vrhuncu". *Istorija srpskog naroda od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. Knj. I. Beograd: Srpska književna zadruga. 408-433.
- Filipović M. S. 1964. *Počeci i prošlost Zvorničke eparhije*. Beograd:
- Grujić R. M. 1920. *Istorija hrišćanske crkve. Pravoslavna srpska crkva*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Ivković M. 1957. "Ustanova 'mladog kralja' u srednjovekovnoj Srbiji". *Istorijski glasnik* 3-4. Beograd: 59-80.
- Janković M. 1985. *Episkopije i mitopolije srpske crkve u srednjem veku*. Beograd: Istorijski institut.
- Jelenić J. 1926. *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske vikarije*. Split:
- Kalić J. 2009. "Država i crkva u Srbiji XIII veka". *Zbornik radova Vizantološkog instituta XLVI*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Vizantološki institut. 129-137.
- Klaić V. 1882. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb:
- Maksimović Lj. 1981. "Počeci osvajačke politike". *Istorija srpskog naroda od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. I. Beograd: Srpska književna zadruga. 437-448.
- Mandić D. 1968. *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske vikarije i provincije 1340.-1735*. Rim: Hrvatski povijesni institut.
- Marković I. 1904. *Slaveni i pape*. II. (Preveo Petar Petrović). Zagreb:
- Mrgić J. 2008. *Severna Bosna 13-16 vek*. Beograd: Istorijski institut.
- Nilević B. 1990. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: IP "Veselin Masleša".
- Perojević M. 1998. "Banovi Prijezda I i Stjepan I Kotroman". *Povijest Bosne i Hercegovine*. Knjiga I. Sarajevo: HKD "Napredak". 232-238.
- Popović D. 1999/2000. "Kult kralja Dragutina – monaha Teoktista". *Zbornik radova Vizantološkog instituta. XXXVIII*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. 309-326.
- Porčić N. 2005. "O spoljnopoličkim motivima u delima Danilovog zbornika". *Istorijski časopis LII*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Istorijski institut. 135-163.

- Ristić M. 1910. *Bosna od smrti bana Mateja Ninoslava do vlade sremskog kralja Stevana Dragutina 1250.-1284.* Beograd:
- Rokai P. et al. 2002. *Istorija Mađara.* Beograd: Clio.
- Ružičić G. 1972. “Crkvena pripadnost kralja Dragutina”. *Zbornik za istoriju VI.* Novi Sad: Matica srpska. 85-86.
- Solovjev A. 1953. “Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu”. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine V.* Sarajevo: Istorijsko društvo BiH. 1-103.
- Stanojević S. 1936. *Kralj Dragutin.* Beograd: Izdavačka knjižara Gece Kona A. D.

SUMMARY

THE RELIGIOUS POLICY OF DRAGUTIN, “THE KING OF SREM”

With the treaty of Deževu in 1282 Dragutin revoked the Serbian throne for the sake of his younger brother Milutin, but he kept the northern part of the Serbian state for himself. He would eventually broaden this land with new acquisitions in view of gifts (Banate of Macsó), or military conquests (Braničevo). Owing to family ties with the Hungarian royal court (he was married to Katarina, the sister of the Hungarian King) he was entrusted with the governing of the Banate of Macsó which consisted of Hungarian state territory south of the Sava River and parts of the Bosnian state – the “lands” of Usora and Soli. His religious policy will come to full extent in these parts of Bosnia. It is Dragutin who historiography considers to have invited the Franciscans into Bosnia.

Boris Nilević joined those authors who considered it logical that Dragutin worked on the spreading and strengthening of Orthodoxy, that he gave advantage to church institutions and customs from which he himself had stemmed. The religious policy of “the King of Srem” he assesses as peaceful, and his fight against heresy as common missionary work of two churches acting in the best interests of Christianity. However, one question remains unanswered: How much of an influence was the short rule of Dragutin in North-Eastern Bosnia for the spreading of Orthodox Christianity in those areas? It seems that many authors seek for an easy answer in tradition which is to be continued by later developments. The sources show that political interests were a major deciding factor in the religious orientation of the rulers in these areas. Throughout his rule

Dragutin was in good relations with Western rulers and prelates of the Catholic Church, and after he received the Banate of Macsó he was also actively involved in the political life of Hungary. Thus we should not be surprised by the fact that Dragutin was turned to the Catholic Church in his religious policy, and that he sought Papal help for his efforts to eradicate heresy. Information from the last years of his life are in favour that in his own religious commitments he remained under the wing of the Orthodox church. Because of this it is important to stress that his rule, as well as his religious policy, should be viewed separately from his own religious devotion.

Key words: Dragutin "the King of Srem", Banate of Macsó, Usora and Soli, the end of the 13th century, religious policy, heresy, Franciscans, Orthodox Church, Boris Nilević

UDK 281.96 (497.6) "05/15"
Prethodno priopćenje

GLAVNO DJELO DR. BORISA NILEVIĆA

– Monografija o istorijskom hodu Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine

Seka Brkljača

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Autorica priloga prezentira monografiju Borisa Nilevića pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, upoređujući je sa rezultatima novijih istraživanja.

Ključne riječi: Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva, Pečka patrijaršija.

Srednjovjekovna Bosna baštinila je vjersku šarolikost. Srpska pravoslavna crkva u srednjovjekovnoj Bosni, mada uključena u jedinstvenu organizaciju Srpske pravoslavne crkve na Balkanskom poluostrvu sa sjedištem u Peći, imala je svoju istoriju u mozaiku kulturno-vjerskog života onovremenog bosanskog podneblja. Naime, po svom geografskom određenju srednjovjekovnoj Bosni bile su svojim zaledem okrenute granične kulture preklapajući se, dodirujući i ukrštajući u svojevrsan amalgam i mediteransko-romanska, bizantska i srednjoevropska sfera. Tako se na tom području, koje nikada do kraja XV stoljeća nije u cjelini pripadalo ni jednoj razvijenoj kulturnoj oblasti, neprekidno, kroz stoljeća, za primat i superiornost bore se tri vjeroispovijesti – katolička, pravoslavna i Crkva bosanska. Ovakvo permanentno

i dinamično odmjerenje snaga promjenjive jačine proizlazilo je iz činjenice da u srednjovjekovnoj Bosni, a prije svega, u doba Stjepana II Kotromanića i Tvrtka I, odnosno u XIV stoljeću, nije egzistirao ekskluzivitet državne vjere kao istovremeno u susjednoj Srbiji, Hrvatskoj ili pak u Bugarskoj.

Sve do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća moglo bi se reći da nije postojala cjelovita rekonstrukcija i interpretacija historijskog hoda jedne itekako važne organizacije u historiji srpskog naroda na bosanskohercegovačkom prostoru, kao jedne od komponenti srednjovjekovnog bosanskog bića. Popunjavanje praznine gicalo je naučnu radoznalost više istraživača još od kraja devetnaestog stoljeća (I. Ruvarac, B. Petranović), nastavljeno kroz čitavo dvadeseto stoljeće (R. Grujić, V. Glušac, S. Davidović, J. Radonić, B. Đurđev, Đ. Slijepčević, V. Ćorović itd.), intrigiranih konfesionalnom šarolikošću srednjovjekovne Bosne kao jedinstvenom primjeru u Evropi onoga vremena. O Pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini najviše je pisano u vezi sa tzv. bogumilskim problemom, koji je zaokupljao pažnju naučnika već preko sto godina, preferirano radikalizovano djelima (V. Glušac, B. Petranović), po kojima je Crkva bosanska ustvari pravoslavna i da je njena "jeres" obična srednjovjekovna mistifikacija. U vrijeme osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je pristup ovome problemu dobio i iracionalnu i emotivnu notu, proročanski su se ostvarivale kritički napisane riječi S. Ćirkovića u *Istoriji srednjevjekovne bosanske države* još iz 1964. godine, da u „pitanje je unošeno dosta nacionalne i političke strasti i Gluščeva teza je u krugovima, kojima je godilo pravoslavlje u srednjovjekovnoj Bosni, naišla na odobravanje veće nego što je zasluživala po svojoj utemeljenosti i naučnoj vrednosti“. U isto vrijeme ubrzana istorija osamdesetih i ono što se nije znalo o narodnoj tradiciji i predanjima izvlači se iz prašine vremena kao argumentovana i potkrepljujuća istinita podloška političkog, odnosno nacionalističkog djelovanja. Poznajući napisano i slušajući usmeno, radoznalo usmjeren na istraživanja u cilju rekonstrukcije i analize pojave, longitudinalnog hoda, promjenjivog položaja i uloge Srpske pravoslavne crkve u srednjovjekovnoj Bosni, Boris Nilević je monografijom o ovom organizacionom segmentu vjerskog, kulturnog i uopšte društvenog života onovremene Bosne dokazao da ga nisu zavele stranputice historiografije kao "meke" nauke, ni njena tako pragmatična i oportuna uloga, koja je bila daleko od atributa naučnog produkta. Kada je konačno napisana, izašla iz naučne ćelije i objavljena kao knjiga 1990. godine, ova pripovijest o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u srednjovjekovnoj Bosni sama je imala svoju istoriju. Kao djelomič-

no izmijenjen i dopunjen tekst doktorske disertacije odbranjene 1986. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, monografija se pojavila u Sarajevu u okviru renomirane Biblioteke *Kulturno nasljeđe*, Izdavačke kuće *Veselin Masleša*, pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*.

Rezultati dotadašnjih istraživanja istorijske nauke, koji su pružali uglavnom fragmentarne slike o pojedinim pitanjima Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, podvrgnuti kritičkoj analizi i provjeri podataka, a naročito tvrdnji i zaključaka bez obzira na autoritet njihovih tvoraca, zatim sve ono što je pružala bogata riznica srodnih disciplina (istorije umjetnosti, arheologije, istorije književnosti i etnografije) i konačno, djelići mozaika medievalne i kasnije arhivistike, prevashodno Dubrovačkog arhiva, kao i znanja iz objavljene građe različite provenijencije (srpske, osmanske, zapadne itd.), bili su osnovna pretpostavka za pojavu cjelovite istorijske rekonstrukcije ove konfesionalne organizacije.

Organizaciono prevazilaženje uskih teritorijalnih okvira jasno omeđenih granica, problematika rekonstrukcije istorijskog hoda Srpske pravoslavne crkve mediavalne Bosne postavila je pred istraživača niz metodoloških problema – prije svega, utvrđivanje i tretiranje geografskog okvira njenog djelovanja vezanog za naslovom definisanu temu. Najpogodnije rješenje plasirano je prelaženjem granica onovremene Bosne i Hercegovine, zahvatajući je onoliku kakva je nekada bila, naročito Tvrtkova i kasnije osmanlijska Bosna. Mada je istorija nekih krajeva – kao Usore, Soli, Srebrenice itd., teško djeljiva, Boris Nilević je tretira kao bosansku, uz uvažavanje vremena kada je ona bila srpska. Takvom definicijom istorijske geografije autor smješta priču na široko područje, definišući drugu komponentu koja ishodišnu tačku nalazi u samim korijenima kristijanizacije/hristijanizacije i najranije crkvene organizacije doseljenih plemena Slavena, a među njima i plemena koje je nosilo srpsko ime. Autor naglašava da kršćanizacija/hristijanizacija Slavena, pagana, pogodnih za misionarsku djelatnost susjednih hrišćanskih država, prije svega, Vizantijskog carstva, nije do kraja IX stoljeća dublje prodrila, niti je temeljno preobrazila život i vjerovanja srpskog naroda. I zapadna i istočna crkva prodirale su površno, koegzistirajući sa ostacima starog, prethrišćanskog vjerovanja.

Dok je Bosna bila još neodvojena od države prvih srpskih vladara, vjerovatno im je bila i zajednička najranija hrišćanska organizacija. Međutim, uporedo sa političkim odvajanjem Bosne od Srbije, do kojeg je došlo, najvjerovat-

nije, u drugoj polovini desetog stoljeća, spontano je teklo i crkveno odvajanje. Boris Nilević vrlo vješto prati paralelna zbivanja u crkvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Srbije. Dok za vladavine Stefana Nemanje (druga polovina XII stoljeća) i njegovog nasljednika Stefana Prvovjenčanog, srpska država se konačno veže za istočnu pravoslavnu crkvenu tradiciju, u Bosnu je za Kulinovog vladanja, prema navodima autora, prodro jedan novi religiozni element, čiji je razvoj u vjerskom obilježju ove zemlje, a i daleko šire i dublje, bio sudbonosan. Istoriografija nam je više godina nakon objavljivanja Nilevićeve monografije ponudila niz objavljenih rezultata medievalistike, koja se i danas pomno bavi ovim problemom. Fenomen “krstjani”, aktualan i zagonetan i nakon više od osam stoljeća od njihove “abjuracije” na Bilinom polju, predstavlja dilemu ko su, zapravo, bosansko-humski krstjani, manihejci, arijanci, katari ili patareni, kako ih najčešće nazivaju latinski kontroverzisti i hrvatski izvori katoličke provenijencije ili bogumili “koji ne štiju ikone i ne klanjaju se križu”, i na šta aludiraju istočno-pravoslavni nomokanoni i sinodici. Nažalost, povjesničari na spomenuto pitanje još uvijek nisu ponudili zadovoljavajući odgovor, te prezentacija Nilevićeve rekonstrukcije i interpretacije i dalje ostaje kao jedan od pogleda na ovaj problem bosanske medievalistike. Prema autoru, bio je to dualistički jeretički pokret, koji je jednim dijelom zahvatio i Bosnu, koja je dobila posebno mjesto u njegovom razvitku, sa pristašama – bosanskim paterenima, bogumilima ili babunima, kako su ih onovremeno sve zvali. Patarenstvo je u Bosni znatno odstupilo od prvobitnog stanovišta bogumila prema društvu i državi i prilagodilo se prilikama u zemlji. Kako je postojanje i opstanak Crkve bosanske, povlaštene i podupirane od moćnih velmoža, a ponekad i od centralne vlasti, zavisio od razvoja prilika u samoj zemlji i odnosa Bosne prema susjednim katoličkim i pravoslavnim državama, uvijek neprijateljski raspoloženim prema patarenima, ona je morala silom prilika budno pratiti razvoj političkih prilika i događaja u bosanskoj državi. Sam angažman Crkve bosanske u političkom životu onovremene Bosne bio je bez neposrednog učešća u radu Sabora, što je potpuno bilo u skladu sa njenim stavom prema državi i društvu, ali uticaj je vršen zakulisno i nezvanično, sa budnim motrenjem da se događaji ne okrenu protiv nje.

Pravoslavlje i katoličanstvo, s jedne strane, i Crkva bosanska, s druge, pokazivali su u svom odnosu neprijateljstvo iz suparništva, jer su prve dvije u sferi uticaja druge ostajale bez crkvenog i političkog uticaja, posjeda i prihoda. To je doba sloge u povijesti pravoslavno-katoličkih odnosa na tlu Bosne,

jer, kako autor naglašava, praksa života zahtijevala je zajednički misionarski napor i rad Pravoslavne i Katoličke crkve u borbi protiv bogumilske jeresi i preobraćenja vjernika.

U fazi zrelijeg razvitka bosanskog feudalnog društva, naročito u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva i neposredne osmanske opasnosti, kada su bosanski vladari i oblasni gospodari počeli ulaziti u bliže odnose sa okolnim svijetom, osjetili su, prema Nileviću, da im smeta “jeretička ljaga”. Opšta politička situacija u Bosni bila je faktor koji je prevashodno uticao na vjersku opredijeljenost i pripadnost vrha bosanskog društva. Bosanski feudalski su prema političkim okolnostima imali po dvije ili tri vjere. Nilević tvrdi da je tako Sandalj Hranić Kosača bio i pravoslavni i pataren, iako novija istraživanja, fokusirana na pojedine velikaše srednjovjekovne Bosne, zasnovana i na mikroskopskom uvidu u sve moguće tragove prošlosti, tu kompleksnu vjersku sliku pojedinaca vide u nešto drugačijem svjetlu (E. Kurtović). Naime, kroz tri svoja braka izvjesno je da se Sandalj Hranić vezao i kroz vjersku orijentaciju svojih supruga i za pravoslavlje i katoličanstvo. Ipak, u svim tim brakovima s pravom je prepoznavana njihova politička pozadina, a ne promjena vjerskih uvjerenja moćnog vojvode. Njegovo bosansko porijeklo i bosansko okrilje nije izvorište za pojedinačno razumijevanje pripadništva, niti bi se u liku samostalnog velmože vjerski ekskluzivizam kao trajna orijentacija mogao smatrati bitnom polugom u njegovim glavnim političkim potezima. Tu pragmatičnu crtu javnog vjerujućeg uočava i Nilević, kao što potvrđuju kasniji seriozni istraživači, navodeći kao primjer hercega Stefana koji je “bio u duši pravoslavni, s polja bogumil, a papi je poručivao da će primiti katoličku vjeru”. Ni druge velmože ne izdvajaju se iz datog primjera, ne vezujući se ekskluzivno ni za jednu od vjeroispovijesti u Bosni. Njihovo izdizanje iznad religioznih razlika uslovljeno je u prvom redu političkim interesima i u skladu s tim procijenjenim optimalnim oportunističkim rješenjima.

Preobraćenje krstjana na pravoslavnu vjeru vršeno je kako nasilnim putem, kao u dijelovima Usore i Podrinja, tako i mirnim, nenasilnim putem. Ovaj drugi način karakterističan je za teren Huma, gdje je veća vjerska tolerancija za hercega Stefana, te je preobražaj krstjana bio daleko dobrovoljniji. Autor zastupa tezu da su mnoge pristalice Crkve bosanske u dubini XV stoljeća izgubile vjeru u njen smisao i tu je zanimljiva komparacija sa rezultatima najnovijih istraživanja s početka XXI stoljeća (P. Čošković), koja, baveći se baš Crkvom bosanskom u XV stoljeću, a zahvaljujući rezultatima najnovijih

dubinskih istraživanja do sada nepoznatog, rekonstruišu političke i vjerske prilike posljednjih pedesetak godina bosanskog kraljevstva, ukazujući na katoličku ofanzivu, koja je, prije svega, bila usmjerena na kraljev tron, postepeno silazeći ka dnu, odnosno prema crkvenim i vjerskim opredjeljenjima kraljevih podanika. Posljednjih desetljeća XV stoljeća ta ofanziva je rezultirala time što je Katolička crkva u potpunosti zamijenila Crkvu bosansku u javnim nastupima. Nilević podvlači na nizu primjera tog rovitog doba da su tražena rješenja za bosansku konfesionalnu šarolikost, za sprečavanje vjerskih ratova, istina po onovremenim feudalnim nazorima i interesima. Ove slike istrgnute same za sebe iz opšteg konteksta evropske povijesti toga vremena djeluju grubo i oštro, ali u okviru zbivanja u tadašnjoj Evropi, prije svega, na njenom zapadnom i centralnom dijelu, ipak je takvo stanje duha velika blagorodnost u odnosu na vjersku netoleranciju Zapada, simboliziranu u dimu i plamenu lomača.

Međutim, borba za privlačenje bosanskih krstjana u krilo jedne od crkava, permanentni konfesionalni rivalitet u težnji za dominacijom bilo Katoličke ili Pravoslavne crkve rezultirala je vremenom nesuglasjem ove dvije religije. Dokumentovano potvrđujući, Nilević ukazuje na porast nepovjerenja među hrišćanima/kršćanima, koje postaje duboko, ne samo između katolika i krstjana, zatim pravoslavnih i pripadnika Crkve bosanske, nego i između katolika i pravoslavnih, utičući tim kompleksom odnosa i sa svoje strane na centrifugalne tendencije u bosanskom društvu i državi. Za Nilevića taj aspekt je jedan od ključnih faktora koji je uticao i na posljedice posljednje faze bosanske srednjovjekovne države.

Osmanlijski prodori i osvajanje Srpske despotovine, Bosne, Huma i Crne Gore paralelno su pratila i stradanja većine srpskih crkava i manastira. Stabilizovanje osmanlijske vlasti u ovim krajevima, a pogotovo u ofanzivnoj fazi protiv katoličkih država, dovodi do izmjene odnosa Osmanlija prema Pravoslavnoj crkvi. Nilević jasno uočava tu promjenu i njene pragmatične povode proistekle iz potreba stabilizacije društveno-ekonomskog poretka u osvojenim zemljama i jačanja vojnog potencijala, kako unutra tako i prema vani, odnosno prema novim ciljevima osmanlijskog osvajanja. Osmanlije su u srpskom stanovništvu gledale da dobiju dvojake saradnike, dijelom kao pomoćne vojne službe osmanlijske logistike, martolose, derbendžije i vojnuke, a dijelom da koloniziranjem opustošenih područja popune prostorne vakuume puste zemlje novim zemljoradnicima i obezbijede neophodnu proizvodnju hrane. Kompromisni odnos, uslovljen obostranim interesima, imao je za posledicu

velika migraciona kretanja sa krajnjim demografskim promjenama naseljavanjem Srba iz Raške, Zete, Huma i istočne Bosne u Dalmaciju, Bosansku krajinu, Liku i Slavoniju. Priznajući Srbima knežinsku i seosku samoupravu, Osmanlije su im istovremeno priznale i njihova vjerovanja i njihovu Pravoslavnu crkvu. Pod njenom jurisdikcijom će se dugo vremena nalaziti kao jedna od eparhija i Bosanska franjevačka provincija, što će imati za posljedicu i otuđenje franjevacu od pravoslavlja u Bosni u permanentnoj netrpeljivosti oko finansijskih pitanja.

Srpske crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini nalazile su se do 1557. godine u sastavu tri episkopije: Dabarske, Zahumsko-hercegovačke i Zvorničke. Autor je čitavo jedno poglavlje knjige posvetio obradi istorije geografije Crkve u ovome periodu, ukazujući da starinu crkava, odnosno njihovo porijeklo nije lako dokučiti. Zbog oskudice primarne građe mnogo toga nosi pečat vrlo prijemčive tradicije, pretpostavki i negatorskog odnosa prema višestoljetnoj osmanlijskoj vlasti uopšte, te upravo zbog te činjenice postanak srpskih bogomolja veže, u tom kontekstu, za idealizirani srednji vijek, vrijeme “dobrih” i “loših” vladara. Narodna tradicija pripisuje caru Konstantinu zidanje gotovo svih važnijih manastira u Hercegovini, a u narodu je rašireno mišljenje da su pravoslavni manastiri u sjevernoistočnoj Bosni zadužbine Nemanjića. Međutim, Nilević, pomno preispitujući i ne odbacujući *a priori* navode narodne tradicije, a komparirajući rezultate pomoćnih istorijskih nauka, ukazuje da se ti navodi ne mogu ničim potkrijepiti i dokazati, jer ozbiljni radovi i nesumnjive činjenice medievalne arheologije i istorije umjetnosti kazuju da su ti hramovi podizani krajem XVI ili na početku XVII stoljeća. Ipak, to ne znači da te iste bogomolje nisu mogle biti podignute na mjestu gdje je i ranije postojala neka crkva ili u blizini takvog mjesta.

Ocjenjujući ukupan odnos osmanlijske vlasti prema pravoslavnoj vjeri od 1463. do 1557. godine, autor podvlači i ukazuje da je taj odnos bio više tolerantan nego nasilnički. Izuzimajući danak u krvi i ponašanje pojedinih fanatika, Nilević dalje navodi da je i islamizacija tekla dobrovoljno, što pokazuju i pisana svjedočanstva hrišćana toga doba. Iako ističe da je sam proces islamizacije u Bosni i Hercegovini, koji je išao u širinu, pojava koja će tek biti studioznije obrađena zajedničkim naporom istraživača i srednjeg vijeka i osmanlijskog perioda, autor ističe da masovna islamizacija nije išla u korist osmanlijskoj finansijskoj politici, bolje rečeno poreskoj politici probitaka od ubiranja harača – poreza kome su podlijegali svi odrasli hrišćani zbog državne

zaštite (zimiyet) i oslobođenja od obaveze služenja u vojsci i učestvovanja u vojnim operacijama. Istraživanjem osmanlijskih izvora, autor je došao do zaključka da se tolerantnost osmanlijskih vlasti pokazivala čak i prema nastajanju sasvim novih srpsko-pravoslavnih hramova, kao u sjeveroistočnoj Bosni, u kojoj su i prije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine podizane nove crkve. U Hercegovini se, takođe, slobodno razvija crkveno graditeljstvo uz stručnu pomoć dubrovačkih majstora. Dubrovački zidari, navodi autor, obavezali su se i ugovorom već 1499. godine da će u Grahovu podići crkvu posvećenu svetom Nikoli, koja je završena 1502. godine. Takav odnos je posebno izražen u doba vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca od 1520. do 1560. godine, o čemu svjedoči i savremenik Benedikt Kuripešić, koji je 1530. godine prošao kroz Bosnu.

Samostalna Srpska pravoslavna crkva održala se do tridesetih godina XVI stoljeća, da bi onda voljom osmanlijskih vlasti u vrijeme velikog vezira Ibrahim-paše, porijekom Grka, bila potčinjena jurisdikciji ohridskog arhiepiskopa. Nilević uvažava i ovaj razlog, ali ne ostavlja rješenje tako jednostavnim i emotivno ljudskim, videći taj potez i u vojno-političkim uzrocima u vezi sa nesigurnim savezničkim učestvovanjem srpskih spahija i srpskih pomoćnih vojnih snaga pred Mohačku bitku 1526. godine. Od propasti srpske države, padom Despotovine 1459. godine, srpsko pravoslavno sveštenstvo nije prihvatilo osmanlijsku vlast. Autor navodi više razloga za takav više-manje prikriveni, ali nepromjenjivi stav, i izdvaja jedan od glavnih, tj. tradiciju nemanjičke srednjovjekovne Srbije, tijesno vezanu sa tradicijom slave i ugleda Crkve. Uloga Srpske pravoslavne crkve do pred kraj XV stoljeća svodila se na to da poveže ratovima i migracijama rasuti srpski narod i utiče na formiranje njegove ideologije. Posmatrajući kroz prizmu millet-sistema osmanlijsku državu, u kojoj su se narodi dijelili po religiji, što je proizlazilo iz prirode jedne feudalne i teokratske države, s te ravni Nilević zaključuje da je Pravoslavna crkva kod Srba postala i pravi politički predstavnik srpskog naroda i da je u to vrijeme ona jedina bila u stanju da to i bude.

Nilević je u svojim istraživanjima veliku pažnju posvetio proučavanju i otkrivanju osobenosti teško dokučivog unutrašnjeg bića Crkve, o kome se u putopisnoj njemačkoj, mletačkoj i francuskoj literaturi ponekad, sa ironijom i pretjerivanjem pogleda iz druge civilizacijsko-kulturne orbite, govorilo o kulturnom i intelektualnom nivou srpskih crkava i njihovih kaluđera. Podvlačeći da se ne treba zavesti navedenim opisima zapadnog svijeta, koji nije ušao u

dubinu njemu stranog manastirskog života, naspram sjaja crkava i crkvenog života na Zapadu, što je već u to vrijeme izazivalo otpor mlade građanske klase, autor podvlači da kod srpskog stanovništva u ovim krajevima tokom osmanlijske vlasti nije dominirao duhovni mrak i opšta kulturna zapuštenost. U valu osmanlijskih osvajanja uništen je, među ostalim, i najveći dio intelektualnih snaga bosanskog srednjeg vijeka, tako da je na istorijskoj pozornici ostao samo nepismen narod sa nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Međutim, Nilević upozorava da se ne treba ni čitalac laik ni istoričar zavesti ironičnim opisima intelektualne ništavnosti kaluđera, jer su pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini ipak bili centri nekog višeg života srpskog naroda pod osmanlijskom vlašću. Manastiri kao duhovne oaze tog naroda posjedovali su i nešto više od neke minimalne religijske aktivnosti. To potvrđuju materijalni ostaci ili pomeni u drugoj vrsti izvora otrgnuvši od jednostrane priče svjedočenja i o kaluđerima slikarima, štamparima, knjigovescima, prepisivačima, vještima poslanicima, monasima, trgovcima itd. Mada kaluđerske bilješke bosanskohercegovačkih manastira prezentiraju srpsku književnu, teološku i filozofsku misao pod Osmanlijama kao marginalnu, one su, ipak, od velike istorijske i kulturne vrijednosti, jer su dokaz jednog teškog življenja i duhovnog truda.

Autor dr. Boris Nilević u svojoj knjizi, prateći istorijski hod Srpske pravoslavne crkve u onovremenoj Bosni, ne samo da je obuhvatio ogromno i burno vremensko razdoblje, prelazeći njegov međaš, 1463. godinu, skrojenih istorijskih perioda na našim prostorima, nego je prelazio i teritorijalne granice tadašnje Bosne. Istovremeno, Nilević ne posmatra taj istorijski hod Pravoslavne crkve izolovano, fokusirajući se samo na dati problem, nego u okviru društveno-političkih i kulturno-vjerskih promjena u Bosni i Hercegovini stvara, u odnosu na problem, unutrašnju periodizaciju u kojoj je u prvom dijelu okosnicu činila Bosanska crkva i odnos, odnosno sukobi sa njom u borbi za teritorijalno-ideološki prostor, a u drugom dijelu odnos prema osmanlijskoj vlasti i uzdizanje do političko-ideološkog i kulturnog predvodnika srpskog naroda. Na taj način imamo pred sobom i povijest Bosne i Hercegovine u širokom vremenskom rasponu, koja svojim vjersko-kulturnim dometima i svjetlim trenucima nije tako mračna kako je najveći dio tradicija veže za to doba.

SUMMARY

THE MAIN WORK OF DR. BORIS NILEVIĆ **A Monograph about the Historical Path of the Serb Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina until the re-establishment of the Patriarchy of Peć in 1557**

Boris Nilević, the author of an acclaimed monograph titled *The Serb Orthodox Church until the re-establishment of the Patriarchy of Peć in 1557*, not only encompassed a time of turmoil but also managed to cross the borders of Bosnia in his research. He does not view this historical path of the Orthodox Church as isolated, focusing only on one given question, but he explains the relation to the Ottoman government and the rise of the Orthodox church as a political and ideological leader of the Serb people in the context of social, political, cultural and religious changes in Bosnia and Herzegovina. This capital work by Nilević is current even today and has a remarkable scientific value.

Key words: Boris Nilević, The Serb Orthodox Church, Patriarchy of Peć

UDK 929:012 Nilević B. (497.6) "19"
Prethodno priopćenje

PROF. DR. SC. BORIS NILEVIĆ - HISTORIČAR SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Salih Jalimam

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, Bosna i Hercegovina



U ovom prilogu biografiji i bibliografiji prof. dr. Borisa Nilevića autor prepoznaje njegov znanstveni i osobni istančani osjećaj u spoznaji srednjovjekovnog svijeta Bosne i njenog okruženja. Osobito je naglašen Nilevićev dar da prepozna historijske događaje u arhivskoj građi, da ih argumentira ili da otvori pitanja, ali i da ih prenese čitateljima jasnim i modernim jezikom.

Ključne riječi: Boris Nilević, srednjovjekovna Bosna, porodica Pavlovića.

Današnje okupljanje kolega, poštovalaca i prijatelja prof. dr. Borisa Nilevića, uz *homage* jednom izuzetnom historičaru-mediavelisti, intelektualcu i dragom čovjeku kakvim se Boris Nilević može smatrati, moglo bi se prepoznati kao početak sistematskog, planskog i neophodnog zaokruživanja njegovog naučnoistraživačkog rada i doprinosa historiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, ali i mnogo šire, kako prostorno tako i tematski. Samo spominjanje Borisa Nilevića kod svih ovdje prisutnih izaziva mnoge asocijacije, koje, svaka na svoj način, definiraju neki njegov intelektualni angažman, neku djelatnost, prisutnost, a okolnosti su utjecale da danas, ovom prigodom, ukažemo samo na neke iz velikog broja stručnih, naučnih, političkih, organizacijskih, jednostavnije rečeno, mnogoznačnih angažmana. I figurativno i stvarno, profesor Boris Nilević svojim je angažmanom u dvadeset i pet godina plodne naučne djelatnosti stvorio impresivno djelo. Već

sada moguće je identificirati stvarne rezultate toga djela, ali vidjeti i ono što se samo u obrisima nazire, što je još Leo Špicer nazvao “duhovnim etimonom” jedne ličnosti i njegovog djela, nešto kao središte, stožer, oko čega i ka čemu sve ostalo gravitira “ne narušavajući njegovu bitnost i suštinu”. Prije samog čina prezentiranja tema i dilema, ukazivanja na brojne istraživačke zahvate u kojima je prvo i nezaobilazno mjesto profesora Borisa Nilevića, mora se ovom prigodom ukazati na dvije, po našem sudu dominantne odrednice Nilevićevog naučnoistraživačkog rada i doprinosa, a to su profil naučnika-historičara bosanskohercegovačke prošlosti i univerzitetskog nastavnika, koje su se precizno spojile u jednom zgodnom periodu njegovog života. Duhovni etimon koji spaja i jednu i drugu djelatnost je historija srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, kojoj se Boris Nilević u potpunosti posvetio, o kojima je napisao desetine studija, rasprava, članaka, opservacija i osvrti. Posebnu pažnju traži njegova posvećenost bosanskohercegovačkom srednjovjekovnom razdoblju, njenom tajanstvu, ljepoti i nepreglednim hirovima, sigurno prva i jedina ljubav nastala u ranim studentskim danima, preko asistenture u Institut za istoriju u Sarajevu do profesora Univerziteta u Tuzli.

Profesor Boris Nilević je u historijsku nauku ušao kako to dobri historičari i rade, preko zadnjih stranica historijskih časopisa, pišući prikaze, ocjene i osvrtne knjiga koje su bile aktuelne, ali i tu se već prepoznaje nešto što će ga pratiti cijeli njegov naučni vijek - pisao je vrlo smiono, hrabro i jezikom koji je već tada odudarao od klišeiziranog i sveprisutnog jezika tadašnjih i sadašnjih historičara Bosne i Hercegovine. U svoje tekstove unosio je određenu svježinu kojom je privlačio čitaoca, kritizirao je metodološke nedostatke pojedinih knjiga, unosio je nešto novo, interesantno i može se reći nešto što pripada dijelu nove osjećajnosti. “Ponekad bi literarnim i esejističkim izrazom pokušao više zainteresovati čitaoca”, primijetio je prof. dr. Ibrahim Karabegović. Kada samo naslovom ukažemo na okvire njegova interesovanja, mnogima kojima historija i nije neko opredjeljenje bit će jasno da je riječ o nesvakidašnjoj pojavi u modernoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, što se može ilustrirati sa nekoliko naslova: *Prilog unutrašnjem sagledavanju islama, Kratkovidnost evropskog pogleda, O moralnom stanju Bosne pred 1463.godinu, Svjetlost manastira u tmini Balkana* itd. Za one koji će smatrati da samo naslovima to dokumentiramo kazujemo da su gotovo svi Nilevićevi tekstovi pisani modernim jezikom, koji pokazuje interes i bogatstvo značenja o kojima brojni današnji historičari puno pišu. Već tada, kod ranog Nilevića evidentne su odrednice

koje će ga pratiti cijeli istraživački vijek, potpuna predanost arhivskim istraživanjima, u kojima se izdvajaju višegodišnja teška, ponekad mučna istraživanja u Državnom arhivu u Dubrovniku, gdje je dugo godina slovio kao “inventar”, zatim izuzetna radinost i zainteresiranost, kao i vrlo stroga i izgrađena kritičko-istraživačka metoda. Iz tih višegodišnjih istraživanja nastalo je desetak izuzetnih studija kojima je zajednički parametar bila ugledna bosanska srednjovjekovna familija Pavlovića, što je bilo predmetom njegovog magistarskog rada pod naslovom *POSLEDNJI PAVLOVIĆI – Bosna sredinom XV stoljeća*, koji je odbranjen u Beogradu pred uglednim akademikom Simom Ćirkovićem.

U sklopu obrađene teme o Pavlovićima nastalo je mnogo manjih istraživačkih radova, pravih medaljona, koji nisu samo historiografske prirode, nego zadiru u sve pore posrnule srednjovjekovne bosanske države druge polovine XV vijeka. *Pavlovići* su potvrdili nesumnjivi talent Borisa Nilevića za historijska istraživanja, otvorili mnoge zapretane teme, ukazali kojim smjerom idu njegova zanimanja i već tada, krajem sedamdesetih godina XX vijeka profesor Boris Nilević upušta se u dijalog sa teozozima, filozofima, sociolozima, pravnicima, sve sa željom da svoj dar za historiju podijeli sa duhovnim srodnicima, a istovremeno da historiji povрати dostojanstvo koje je izgubila ili ga, nažalost, nikada nije ni imala. Mnogo toga vezanog za istraživanje historije srednjovjekovne Bosne vezano uz ime prof. dr. sc. Borisa Nilevića naslućivalo se ili prepoznavalo. Tu se prepoznaje njegov žestok, argumentiran i jak napor kojim je dijagnosticirao i znalački otkrivao boljke historijskih i publicističkih radova, što su, baveći se historijom srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, otvarali sporove i rasprave ili su išli stranputicom. Između ostalog, na primjeru naučnog djela profesora Borisa Nilevića može se tvrditi da se i pored konstantnih podložnosti mnogim promjenama, prije svih tzv. progresivnim nastojanjima, historijska nauka mijenjala u istraživačko-naučnim naporima i traganjima darovitih i upornih historičara-istraživača, a među te malobrojne entuzijaste smještamo i profesora Borisa Nilevića, koji su svaki na svoj način mijenjali ranija znanja o prošlosti ili nekom historijskom problemu davali novi ugao posmatranja i istraživačkog zahvata i time metodološki mehanizam stavljali u onu ravan kroz koji se prepoznaje misao Gustava Eriha von Grunebauma: “Da je povijesnost bit ljudske egzistencije, a čovjekov pogled upravljen budućnosti pretvara u njegovoj svijesti neartikulirano vrijeme u povijesno vrijeme. Samo se povijesno vrijeme može smatrati za vrijeme bogato značenjima”. Nilevićeva

slika prošle (srednjovjekovne) Bosne i Hercegovine je historijski fundirana slika svijeta bogata značenjima u kontekstu ranijeg navoda po svim receptima modernog historijskog istraživanja, koja u sebi nosi svu težinu tekovina državnog, društvenog, narodnosnog i vjerskog bića Bosne i Hercegovine, ali u punoći “nove osjećajnosti” historijske datosti kojom je profesor Boris Nilević s pravom vladao i nametnuo je kao bitan segment svih svojih istraživanja.

Bez dileme su Nilevićevo pisano djelo, usmeno saopćenje i svaki drugi kontakt sa “mističnim čarom zemlje Bosne” siguran i vrijedan parametar postojanosti države Bosne i Hercegovine, poduprti višegodišnjim arhivskim istraživanjima u Dubrovačkom arhivu. Kada se govori o Nileviću kao historičaru srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, neophodno je ukazati na još jedan osoben zahtjev historije kao nauke, da se historijsko djelo prihvati kao zorno stanovište znanstvenoistraživačke discipline, za što u bosanskohercegovačkoj historiji historiografije ima malo primjera. Paradoks u historiji historiografije Bosne i Hercegovine je, s jedne strane, bogata tradicija koja traje gotovo tri i po stoljeća, s izuzetnim istraživačima, uz tek simbolično postojanje studijskih radova o mnogim problemima. Time se otvara cijeli niz pitanja i problema, od toga da se historija sve više udaljava od svojih temeljnih određenja do toga da se i danas kao i prije stotinu godina uglavnom doživljava kao individualna avantura, sa pretjeranim entuzijazmom bez ikakve društvene potpore. Sve je to imao pred sobom i dr. Boris Nilević kada je započeo svoje zanatsko osposobljavanje za ovaj težak, nezahvalan, ali dragocjen posao. Ipak, prof. dr. sc. Boris Nilević se kao istraživač bosanskohercegovačke prošlosti naslanja na bogatu tradiciju od tri i po stoljeća historije historiografije Bosne i Hercegovine i na nekoliko historijskih škola, te njihova iskustva koristi po već oprobanim mehanizmima školovanog historičara, što je u nekim segmentima ograničilo i odredilo pravce njegova rada na historijskom tekstu, posebno kada je riječ o starijim periodima bosanskohercegovačke povijesti. U ovim okvirima moguće je prepoznati tačan i precizan angažman Borisa Nilevića na istraživanjima historije Bosne i Hercegovine, što se može i treba tumačiti i kao najvjerodostojniji oblik i način govora o prošlom.

U dvadeset i pet godina aktivnog znanstveno-stručnog rada prof. dr. sc. Boris Nilević napisao je brojne studije, rasprave i članke iz historije, ali i kulture, civilizacije, baštine, vjere, crkve, umjetnosti, posebno iz historije muzike, dajući gotovo uvijek novi, argumentiran pristup brojnim neriješenim pitanjima i problemima. U radovima iz zrelije faze Boris Nilević bavio se kulturnom i

vjerskom misijom pravoslavlja u Humskoj zemlji, kasnije pod imenom Hercegovina, od vremena kada su te oblasti ušle u sastav srednjovjekovne bosanske države za vrijeme vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i bana, kasnijeg kralja, Tvrtka I Kotromanića u drugoj polovini XIV vijeka. Naročito je zanimljiv i opširan prikaz učvršćenja i stabilizacije pravoslavlja praćen naglim i brzim razvojem crkvenog graditeljstva u Hercegovini u vrijeme vladavine oblasnih gospodara Sandalja Hranića, Stefana Vukčića Kosače i njegovih nasljednika. Vrlo značajnim se smatraju radovi posvećeni misionarskoj djelatnosti pravoslavne crkve u državi kralja Stefana Dragutina, koja je obuhvatala potkraj XIII stoljeća za izvjesno (kraće) vrijeme dijelove sjeveroistočne Bosne. Posebnost metoda i pristupa historijskom zanatu Nilević jasno demonstrira u radu *O kulturnoj misiji pravoslavne crkve 1463-1557. godine*, gdje je često marginalne, nepovezane, ali dragocjene vijesti povezivao i prikazao kulturno djelovanje sveštenika i monaha, osobito rad na prepisivanju knjiga. Posebna pažnja posvećena je crkvenom graditeljstvu, slikarstvu i primijenjenoj umjetnosti sa gledišta čuvanja crkvenih tradicija i zadovoljavanja potreba crkvenog života.

Prof. dr. Boris Nilević je u svojim radovima iz historije srednjovjekovne Bosne uspješno objasnio i razriješio mnoga pitanja iz historije pravoslavne crkve na prostorima Bosne i Hercegovine, na kojima se razvijala i djelovala, ali je i nekim zamršenim i nedovoljno osvijetljenim pitanjima otvorio prostor daljim traganjima i istraživanjima u njihovom uspješnom rješavanju. Tu naročito spadaju tri važna pitanja. Prvo je pitanje zašto tek u vremenu vojvode Sandalja Hranića i njegovih nasljednika u Hercegovini naglo niče veliki broj pravoslavnih crkava i manastira. S obzirom na činjenicu da se to dešava poslije Kosovske bitke 1389. do pada Hercegovine 1482. godine pod Osmanlije, nije li već tada nastalo snažno pomjerenje pravoslavnih stočara (vlaha) iz Srbije prema Hercegovini? Drugo, ostaje i dalje otvoreno pitanje kakav je stvarni značaj za širenje pravoslavlja i njegovo kasnije utemeljenje u sjeveroistočnoj Bosni imala kratkotrajna vladavina kralja Stefana Dragutina na tim prostorima. Čini se da se tu olahko traže odgovori u tradiciji na koju bi trebao da se nadovezuje kasniji razvitak. Treći važan problem je položaj Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini poslije Kosovske bitke do 1557. godine. I to pitanje je i dalje otvoreno, jer osmanlijski dokumenti koji su tiču dodira starješina pravoslavne crkve i bosanskih franjevaca asociraju na veći stepen faktičke samostalnosti pravoslavne crkvene hijerarhije u odnosu na druga-

zredne historijske izvore. Inače, kada je riječ o odnosu pravoslavne crkvene hijerarhije prema franjevcima, mora se i dalje tragati za historijskim izvorima koji će omogućiti definitivan odgovor na to pitanje.

Treba znati da osjećanje historije koje se prepoznaje na stranicama Nilevićevih radova iz srednjovjekovne epohe istovremeno jeste i dokaz o postojanju u vremenu koje nije samo današnje, nego istovremeno i prošlo i buduće. To je svijest da se stvara sa stvarnim i od stvorenog, to je svijest da se može biti samo beočug u onom Kjekegorovom "svetom lancu" trajanja, ali istovremeno to je niz prenošenja i poštovanja ranije učinjenog i napisanog. Kod dr. Borisa Nilevića to je vidljivo po svim nivoima djelovanja. Zatim, Nilević je premostio nešto što još nije uspjelo ni jednom bosanskohercegovačkom historičaru – da premosti historijski i kulturno-civilizacijski medievalnu i osmanlijsku Bosnu i Hercegovinu i da je u jednom prefinjenom skladu prepozna i o njoj piše. Također, zrelim, historijskim premišljanjima uspostavio je odnos historije prema brojnim srodnim naukama – književnosti, filozofiji, teologiji – i to, kako je često govorio, *alternativnom historijom*, čiji je bio i ostao začetnik na ovim prostorima. Puno toga se može još reći o Nilevićevom metodu, ali i doprinosu historiji historiografije Bosne i Hercegovine.

Kada se danas, poslije deset godina Borisovog napuštanja ovozemaljskog svijeta, pokuša napraviti njegov duhovni životopis, svi koji to pokušavamo zatečeni smo brojnim, uglavnom afirmativnim činjenicama. Prije svega, tu se mora naći nešto što je davno odredio Sidni Li kada kaže: "Predmet životopisa je istinita transmisija jedne ličnosti". Ova konstatacija ne izgleda nevažna ni u slučaju prof. dr. sc. Borisa Nilevića. To je poticaj za dodatna interesovanja, koji nas može daleko odvesti na raskršće historije i psihologije i tvrdnje "da dobra biografija nadmašuje prosječnost i prerasta u umjetničku formu". Možemo reći, čitajući Nilevićeve tekstove, prateći njegov angažman, poznajući ga lično, da je po svemu čovjek izuzetne, atraktivne biografije. Boris Nilević je bio i ostao čovjek koji je nosio odijelo svoga vremena, ali koji nikada nije bježao od fona da je to i njegovo vlastito vrijeme.

SUMMARY

PROF. DR. SC. BORIS NILEVIĆ – A HISTORIAN OF MEDIEVAL BOSNIA

Two dominant determinants of the scientific and research work of prof. dr. Boris Nilević can be recognised in his profile, as a scientist and historian of medieval Bosnian history, and as a University lecturer. He wrote dozens of studies, discussions, articles, observations and reviews with a true scientific passion, but also with a great love towards the events, mysteries and beauties of medieval history. He wrote very bravely, with a language which stood out from the ever present cliché of terms. Boris Nilević was among the rare historians who, in his works, managed to bridge the history, culture and civilization of the medieval and Ottoman Bosnia. Apart from that, he managed to connect history with other related disciplines, such as literature, philosophy, theology, history of art etc. The scientific contribution of Boris Nilević to the historiography of Bosnia and Herzegovina is significant, but it is also instructive for future research about the many subjects that he formed a basis for in his works.

Key words: Boris Nilević, medieval Bosnia, Family Pavlović

UDK 014:05 Bosanska Vila (497.6) "1994/1998"
Prethodno priopćenje

RADOVI PROF. DR. BORISA NILEVIĆA U LISTU *BOSANSKA VILA*

Vera Katz

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Prilog predstavlja kratak pregled jedanaest radova o različitim temama koje je Boris Nilević objavio u listu *Bosanska vila*, u intervalu od 1994. do 1998. godine. Zanimljivi radovi o bosanskom dinaru, Tvrtku I Kotromaniću, zidnom slikarstvu, poznatim ličnostima, vezama Dubrovnika i srednjovjekovne Bosne, povijesnoj baštini i mnogim drugim naslovima uvrstili su Borisa Nilevića u red istaknutih povjesničara srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Esejističkim načinom prezentacije približio je brojnim čitateljima različite povijesne teme.

Ključne riječi: Boris Nilević, list *Bosanska vila*, srednjovjekovna Bosna, Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, bosanski dinar.

Radovi Borisa Nilevića u *Novoj seriji Bosanske vile* samo su zrnice u njegovom znanstvenom opusu, pa će i slika o njemu u ovom prilogu biti parcijalna u odnosu na njegov ukupan doprinos historiografiji u Bosni i Hercegovini. Osim sjećanja na njega, ovo je povod za ponovno čitanje njegovih radova i upoznavanje se mnoštvom zanimljivih detalja iz srednjovjekovne prošlosti.

Za bolje razumijevanje radova Borisa Nilevića u *Bosanskoj vili* potrebno je kratko podsjetiti na renome ovoga lista. "*Bosanska vila, list za zabavu, pouku i književnost*, je jedan od najstarijih časopisa u BiH. Pokrenuta 1885. godine, a prvi broj izašao je 16. decembra iste godine. List su pokrenuli, osmislili

mu koncepciju i dali naziv četiri mlada učitelja: Božidar Nikašinić, Nikola Šumonja, Nikola Kašiković, Stevo Kaluđerčić, od kojih se najviše isticao Nikola Kašiković, kasniji vlasnik *Bosanske vile*.¹ Za njihove zasluge u doprinosu na objedinjavanju stvaralačke energije u kulturnoj suradnji i zbližavanju bosanskohercegovačkih naroda dobila je visoko odlikovanje. “Kada je *Bosanska vila* 1895. obilježavala 10 godina svog postojanja, sultan Veličanstveni Hamid Hana Gazija II odlikovao je Nikolu Kašikovića ordenom Medžidije III stepena”.² Osim spomenutih, mnogi poznati književnici, znanstvenici i intelektualci surađivali su u ovom listu: “[...] pa su urednici bili i Aleksa Šantić, Vladimir Ćorović, Dragutin Mitrinović, Jovan Dučić, Veljko Petrović, Milan Prelog, Marko Car, Milorad Pavlović i Pera Taletov. U vremenu kada je postala najmoderniji i najotvoreniji časopis u BiH, prestala je sa radom po izbivanju Prvog svjetskog rata”.³

“Poslije osam decenija – 10. maja 1994. godine, SPKD *Prosvjeta* – Sarajevo u preteškim ratnim uslovima, ponovo pokreće *Bosansku vilu*, list za nauku, kulturu i društvena pitanja”.⁴ “*Bosanska vila* (prema sadašnjoj koncepciji) je srpski nacionalni časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja. Ali je ona (u skladu sa svojom tradicijom) otvorena i drugim nacionalnim kulturama i autorima drugih nacionalnosti. Ona objavljuje književne priloge savremenih pisaca, prvenstveno iz BiH, ali i drugih autora sa područja nekadašnje Jugoslavije, donosi priloge iz kulturne baštine i o njoj, radove iz oblasti društvenih nauka, pozorišta, filmova, likovnih umjetnosti, stranih književnosti, prvenstveno priče i poeziju, obilježava godišnjice značajnih događaja iz istorije srpskog naroda, kao i godišnjice značajnih stvaralaca (srpskih i nesrpskih), objavljuje informativno-analitičke tekstove domaćih i stranih autora, tretira aktuelna pitanja jezika u BiH, predstavlja nove knjige iz oblasti književnosti, kulture i društvenog života. U tretiranju navedenih pitanja, časopis njeguje duh otvorenosti, tolerancije, demokratske širine, duh intelektualnog dostojanstva, analitičnosti i razuma, distanciran od pitanja tekuće politike, njenih promjenjivih i prolaznih ideja i raspoloženja”.⁵ Izdavač *Bosanske vile* je SPKD

¹ Žigić Lj. 2006. 5. *Bosanska vila 1994-2004. - Bibliografija*. Sarajevo: SPKD *Prosvjeta*.

² Isto.

³ Isto. 6. Opširnije u: Đuričković D. 1975. *Bosanska vila 1885-1914*. Sarajevo: Svjetlost.

⁴ Isto.

⁵ Isto. 7-8.

“Prosvjeta”.⁶ Svi brojevi *Bosanske vile* su digitalizirani i dostupni javnosti u najmodernijoj formi.

Listajući brojeve *Bosanske vile* mnoštvo sadržaja plijeni pozornost, ali ovom prigodom bit će prezentiran kratak osvrt na radove prof. dr. Borisa Nilevića, kojima se svrstao u red istaknutih autora u ovom renomiranom časopisu. U razdoblju od 1994. do 1998. godine objavio je jedanaest radova u različitim rubrikama:

- 1) Istorija
- 2) Istorija graditeljstva i zidnog slikarstva
- 3) Iz kulturne baštine
- 4) Značajni istorijski datumi
- 5) Likovna umjetnost
- 6) Istorijske ličnosti
- 7) Osvrti na nove knjige
- 8) Polemike.

Svim tim radovima zajednički imenitelj je prošlost, uglavnom srednjovjekovna, Bosne, Huma, Bosne i Hercegovine. Raznovrsnost problematike, stil prezentacije, način pisanja o mnogim kontroverznim i osjetljivim temama ne umanjuje njihovu znanstvenu vrijednost i vjerodostojnost, već ih samo približava široj publici. To je jedna od Nilevićevih osobina koja ga svrstava u red modernih historičara u Bosni i Hercegovini.

1. Istorija:

Posebno zanimljiv članak o kovanju novca u Bosni Nilević s pravom prilaze **biografiji bosanskog srednjovjekovnog dinara**. Zbog iskazanog interesa za ovaj članak, Redakcija ga je ponovo tiskala u *Bosanskoj vili* br. 30. (2004) 110-112.⁷ Nilević polazi od porijekla riječi dinar iz vremena III stoljeća stare ere, zatim preko njegovog širenja u arapskom svijetu do dolaska u naše krajeve preko Bizanta i novogrčkog jezika. Detaljnije se osvrnuo na vrijeme Stjepana

⁶ SPKD “Prosvjeta” = Srpsko prosvjetno kulturno društvo “Prosvjeta”

⁷ “O srednjovjekovnom bosanskom dinaru – Prilog biografiji bosanskog novca”. *Bosanska vila* br. 2/1995. 10-12.

II Kotromanića, koji je kovao novac po uzoru na venecijanske, srpske i dubrovačke emisije. Kovanje novca autor povezuje sa razvojem privrede, robnovčanih odnosa i usponom bosanske države, koja je za Tvrtka I Kotromanića doživjela vrhunac, što je bilo praćeno i daljnjim razvojem novčarstva. Prosperitet bosanske države bio je, između ostalog, u trgovinskoj razmjeni koja je zahtijevala kvalitetan novac, u čemu kralj nije zaostajao, pa je zabilježeno kovanje novca u novim kalupima koji su bili naručeni iz Dubrovnika. Također, uspjeh je bio u izjednačenju valutne stope bosanskog novca sa dubrovačkim. Nilević u ovom radu paralelno prati proces kovanja novca sa privrednim razvojem, vizuelnim izgledom novca, arheološkim nalazištima i pisanim dokumentima. Autorovo suvereno poznavanje problematike omogućava čitatelju u kratkom članku mnogo informacija o jednom vrlo važnom segmentu društvenog, privrednog i kulturnog razvoja bosanske države. Nilevićev rad nudi mnoštvo činjenica, ali i pitanja. Tako i ovaj članak završava sa jednim od njih: “Mada je dubrovački novac bio u velikoj upotrebi u trgovinskom prometu srednjovjekovne Bosne, interesantno je da se tek pri kraju samostalnosti bosanske države, prvi put zvanično dozvoljava njegov opticaj. Posebnom poveljom od 25. novembra 1461. godine kralj Stjepan Tomašević odobrava kolanje dubrovačkog novca”⁸ Prema tome, ostaju pitanja o sačuvanoj arhivskoj građi i poznatim podacima, načinu ugovaranja gospodarskih odnosa između ove dvije povijesno povezane države i o Bosni kao sastavnom dijelu srednjovjekovnog svijeta.

U preglednom članku o prošlosti Jevreja na bosanskom području⁹ Nilević govori o dolasku Sefarda u okrilje Osmanskog carstva, nakon izгона iz Španjolske krajem XV stoljeća. Oni su zajedno sa kasnije pridošlim Jevrejima iz Austro-Ugarske monarhije – Aškenazima – popunili višenacionalni milje bosanskog prostora. Autor ih prati do suvremenog doba. U kontekstu njihovog naseljavanja na prostore Osmanskog carstva posebno su istaknuti neki od detalja iz života u Bosni i Hercegovini, odnosno u Sarajevu. Nisu zaboravljeni ni spomenici kulturnog naslijeđa, a više pozornosti je posvećeno današnjem Muzeju Jevreja u Sarajevu, s opisom događaja od prvih dozvola za stvaranje naselja do gradnje hrama. Veliki je broj zanimljivih detalja u ovome radu, a izdvojiti će se samo jedan koji ilustrira život u onovremenom Sarajevu: “Osman-

⁸ Isto, 12.

⁹ “Jevrejski hod kroz bosansku istoriju”. *Bosanska vila br. 13/1998.* 41-44.

sko-turski izvori pokazuju da su Jevreji od dolaska u Bosnu mogli slobodno da obavljaju svoje vjerske obrede. U nekoliko sarajevskih hamama (Gazi Husrev-begov, Firuz-begov, Isa-begov) postojali su bazeni za obavljanje *teville*, ritualnog pranja. U te bazene, koji su se nalazili u zasebnim prostorijama, nije mogao niko ulaziti osim Jevreja. Bazen za *tevillu* u ženskom odjeljenju Gazi Husrev-begovog hrama postojao je sve do 1939. godine¹⁰. Dijeleći sudbinu Bosne i Hercegovine, povijesni hod jevrejskog naroda doživio je mnoge uspone, padove, ali i mirna razdoblja. U povijesnom hodu od pet stoljeća Nilević nas je proveo glavnom linijom razvoja, obogatio naše znanje brojnim detaljima, ali i dojmom da su mnogi Jevreji, izbjegli u posljednjem ratu iz Bosne i Hercegovine, ponijeli u srcu vezanost za Bosnu, a neki od njih su se i vratili.

2. Iz istorije graditeljstva i zidnog slikarstva:

U dva nastavka Nilević piše o **umjetničkim vezama Dubrovnika i Bosne** u osmanskome vremenu.¹¹ Dobro je poznato da je Boris Nilević bio zaljubljenik Dubrovačkog arhiva, pa je i ovaj rad nastao na osnovi sačuvanih dokumenata iz XV i XVI stoljeća, koji se tiču umjetničkih odnosa srpskih ktitora hramova i dubrovačkog graditeljstva, osvjetljavajući jedan zaseban vid graditeljske djelatnosti dubrovačkih majstora za pravoslavno stanovništvo. Prožimanjem ortodoksnih ideja poručilaca sa zapadnjačkim stilskim shvatanjima umjetnika nastala je izdvojena i zanimljiva skupina bogomolja u staroj Hercegovini. Arhivskim dokumentiranjem i graditeljskim objašnjenjima umjetnički su dočarani mnogi hramovi, kao: Crkva sv. Nikole u Grahovu u Hercegovini; tri crkvice u okolini Stoca (u Vlahovićima, Ošaniću i Trijebnju); Crkva Uspenja Bogorodice u selu Lugu blizu Trebinja; Crkva trebinjskog manastira Tvrdoša posvećena Uspenju Bogorodice, Manastir Dobrićeva kod Bileće i nekim drugim. Nilević ne izostavlja majstore, zatim njihove učitelje, uzore, detaljna objašnjenja proporcija, ali isto tako i naglašava današnje stanje tih hramova.

U drugom nastavku autor se opredijelio za iscrpnije objašnjavanje zidnog

¹⁰ Isto. 41-42.

¹¹ "Umjetničke veze Dubrovačke Republike i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu, I dio". *Bosanska vila*, br. 6 / 1997. 10-11; "Veze Dubrovnika i Bosne. Umjetničke veze Dubrovačke Republike i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu II (Nastavak iz prošlog broja)". *Bosanska vila* br. 7-8 / 1997. 58.

slikarstva u spomenutim crkvama, koje se kao i arhitektura ne prekida u dubrovačko-srpskim umjetničkim odnosima, već se nastavlja u bizantijsko-dubrovačkoj stilskoj simbiozi. Međutim, početkom XVII stoljeća najbolji srpski slikar osmanskog perioda Georgije Mitrofanović, pitomac i propagator ideje obnovljene Pečke patrijaršije, uočio je zapadnjačke crte u srpskoj umjetnosti i smatrao je da ih treba ukloniti. To je bio i jedan od glavnih razloga nestajanja jačih dubrovačko-srpskih veza u graditeljstvu i umjetnosti. Nilević je uspio literaturu o ovoj tematici popuniti vrijednim arhivskim izvorima i mnoštvom povijesnih detalja, kao i upoznavanjem sa postojećim stanjem građevina i u njima originalnih slika. Obilje podataka je plastično ukomponirano, što čitatelju približava život u jednom dalekom vremenu.

3. Iz kulturne baštine:

Stara pravoslavna crkva u Sarajevu je svakako jedan od važnih objekata u bosanskohercegovačkoj kulturnoj baštini. U članku o tome vidljiva je autorova zamišljenost i znanstvena ozbiljnost u okolnostima kada nema puno podataka na osnovi kojih bi se našli odgovori za još otvorena pitanja.¹² U kontekstu odnosa Osmanskog carstva prema gradnji, popravkama ili obnavljanju kršćanskih objekata, autor se upitao da li je ta crkva postojala prije dolaska Osmanlija ili je izgrađena nova. Dokumenti ipak ukazuju na obnavljanje postojeće pravoslavne crkve s obzirom na brojnost pravoslavnih kuća u njenom zaleđu, ali i dalje ostavlja "odškrinuta vrata" i drugima da popune praznine ukoliko pronađu određene dokumente. Bez čvrstog zaključka na kraju, autor dodaje i narodno predanje prema kojem se gradnja Stare pravoslavne crkve veže za vrijeme Gazi Husrev-bega, a kao njen osnivač spominje se Andrija, brat Kraljevića Marka, uz autorov komentar: "Samo su tu pobrkana vremena življenja spomenute dvojice velikaša". Osim zanimljive priče o ovoj poznatoj sarajevskoj crkvi, članak je instruktivan u metodološkom pogledu.

Mostar u djelu Vladimira Ćorovića je esej o bosanskohercegovačkoj stvarnosti u vremenu od druge polovice XIX do sredine XX stoljeća.¹³ Povlačeći paralele između Mostara i Sarajeva, Nilević je, kroz Ćorovićevo djelo, opisao društveno-političke prilike u kojima je djelovao široki krug intelektualaca. Ponekad se stječe dojam da se Nilević i sam prepoznaje u tom vremenu:

¹² "O postanku Stare pravoslavne crkve u Sarajevu". *Bosanska vila*, br. 1/1994. 2-3.

¹³ "Mostar u djelu Vladimira Ćorovića". *Bosanska vila*, br. 9/1997. 45-47.

“Da bi, ipak, mogao da radi s uspjehom, i naročito, ako je mlad, da ne izgubi za naučnika normalnu mjeru sumnje u sebe, potrebno je ipak, da ima nekog, s kim bi mogao da izmijeni misli i da u manjem krugu, provjeri svoje rezultate, svoj metod, razvoj svoje misli. Međutim, u toj sredini vrlo je malo ljudi iste struke, osobito u specijalnim disciplinama, najviše jedan ili dvojica, često ni toliko. Uz to su i tu razdijeljeni po svojim političkim osjećanjima, ili bolje kazano po svojim nacionalnim aspiracijama, kao što je to u nas gotovo redovan slučaj. Među njima nema nikakva dodira ni uzajamnog rada.[...]”¹⁴ Pogled na Mostar u širokom krugu intelektualnog djelovanja, ne samo srpskog, Nilević dočarava zanesenost idejama i htijenjima, emocijama, ali i konkretno urađenim naslovima. Koliko je Mostar plijenio intelektualce, ilustrirano je na sljedeći način: “Modričanin Avdo Karabegović Hasanbegov ostavlja svoje pjesme u amanet mostarskim prijateljima”.¹⁵ Mediteransko ozračje Mostara bilo je središte bosanskohercegovačke intelektualne elite toga vremena, a Ćorovićev istančani osjećaj zavičajnosti nije umanjio ispravnost njegovih sudova o vremenu u kojem je živio.

4. Značajni istorijski datumi:

Obilježavanje značajnih datuma iz prošlosti često je povod da se osvijetle neki događaji ili znamenite ličnosti. 620 godina od **krunisanja bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića** bio je Nileviću povod da napiše rad o tome.¹⁶ Smještajući kralja Tvrtka u vrijeme uspona bosanske države, čemu je sam kralj najviše doprinio, autor detaljno obrazlaže Tvrtkovo pravo na srpsku krunu. U podnaslovu *Sumnjivost mjesta krunidbe* autor problematizira povijesna vrela i literaturu o krunidbi Tvrtka I Kotromanića u Manastiru Mileševi: “Pokazalo se da se Tvrtko I zaista krunisao za ‘raškog kralja’, kao nasljednik dinastije Nemanjića, ali nema potvrde da je krunisanje obavljeno u manastiru Mileševi”.¹⁷ Da je Boris Nilević stvarni poznavalac srednjovjekovne prošlosti svjedoči njegov način nijansiranja društveno-političkih odnosa: “Za srpsku crkvu Tvrtko nije bio pravi obnovitelj nemanjićke tradicije. Njegov autoritet bio je za nju sporan. Kad je, na primjer, trebalo posredovati kod Dubrovčana radi naplate

¹⁴ Isto. 45.

¹⁵ Isto. 47.

¹⁶ “O krunidbi kralja Tvrtka I”. *Bosanska vila* br. 10 / 1998. 54-55.

¹⁷ Isto. 55.

stonskog dohotka, što su ga srpski vladari ustupili kaluđerima sv. Arhandela u Jerusalimu, 1387. godine jerusalimski mitropolit Mihailo traži posredništvo kneza Lazara Hrebljanovića, a ne kralja Tvrtka I. I ranije su te preporuke monasima davali srpski vladari i oblasni gospodari, ali ne i Tvrtko I. Kotromanić. Ipak, ovim činom krunidbe, srednjovjekovnoj Bosni je porastao ugled. To će se vidjeti i kasnijim tokom historijskih zbivanja, pa i pri padu pod osmansku vlast, kada Venecija piše Firenci 14. VI 1943. godine da je pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – *ardet ante oculos opulentissimum regnum!*¹⁸

5. Likovna umjetnost:

Nilevićev interes za srednjovjekovno slikarstvo na poseban način je predstavljen u eseju o **Georgiju Mitrofanoviću**, jednom od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena.¹⁹ O srpskim slikarima toga vremena se zna vrlo malo, jer ljetopisci, književnici i drugi “[...] potomstvu u spomen ostavljaju čitavu piramidu duhovnjaka (od običnih sveštenika do patrijarha), ponekad historijski beznačajnih, a prećutkuju gotovo redovno svoje savremenike, stare slikare”²⁰ Uvidom u djela Vasilija Grigorovića Barskog, Dimitrija Avramovića, Leonida Nikoljskog, Vladimira Petkovića, Vojslava J. Đurića, Sretena Petkovića i Anike Skovran, Nilević predstavlja ovog velikog slikara. Na poseban način istaknut je autor Zdravko Kajmaković, koji je modernim metodološkim pristupom u historiji umjetnosti obradio lik i djelo Georgija Mitrofanovića. “Vaspostaviti život Georgija Mitrofanovića nije nimalo zahvalan posao s obzirom na mali broj podataka o njemu, je sve što znamo o ovome slikaru crpi se iz sedamnaest autorskih ili ktitorskih zapisa koje je Mitrofanović svojom rukom ispisao na freskama i ikonama. Prvi spomen pada u 1615-1616. godinu, jer iz tog vremena potiču dva njegova datirana djela: raskošne carske dveri iz hilendarskog muzeja i ikona Sv. Trojice, umjetnikov poklon manastiru u Pljevljima, a pronađena u maloj crkvi Sv. Nikole u selu Čelebići kod Foče. Ali, on je tada već zreo umjetnik. Posljednju vijest o Mitrofanoviću nalazimo u natpisu u hilendarskoj trepezariji, čiju je sliku završio 16. septembra 1622.

¹⁸ Isto.

¹⁹ “Georgije Mitrofanović – jedan od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena”. *Bosanska vila*, br. 10 / 1998. 56-57.

²⁰ Isto. 56.

godine. Ispada da su mu sva djela nastala u kratkom vremenskom periodu od sedam godina. [...]”²¹ Nilević na kraju zaključuje da je u srpskom slikarstvu Mitrofanović obnovio poljuljane estetske norme, te da su njegove freske i ikone svojom otmjenom i nježnom ljepotom bliže snu nego surovom vremenu u kojem je živio.

6. Istorijske ličnosti:

Borisa Nilevića su privlačili životi, djela i sudbine velikih mislilaca. Među mnogima, u njegovim radovima našao je posebno mjesto **Hasan Kafija Pruščak**²², koji je svoje obrazovno ishodište i pogled na svijet zasnovao na izvorima i uzorima orijentalno-islamskog kulturnog kruga. Pruščak se bavio brojnim i različitim oblastima: socijalno-političkim, logičkim, teološkim, pravnim, lingvističkim i historiografskim, a ono što ga je izdvajalo od ostalih bilo je odmicanje od tradicionalizma, mada je to bilo teško u vremenu kada je bilo dozvoljeno kretati se samo u horizontu već stvorenih vrijednosti. U ovom radu Nilević se ne slaže sa znanstvenicima koji Pruščaka upoređuju sa Makijavelijem. O tome Nilević piše: “Pruščak je plemenitiji, a uz to i Bogu predan mislilac. Ako bi se tražila neka teorija u zapadnoevropskoj tradiciji kojoj je Kafija najbliži, onda je to aristotelsko-tomistička. Pruščakova država se, naime, zasniva na Zakonu, pa otuda njegovi pozivi na poštivanje Zakona, časti i imetka. I upravo kao kod Aristotela, te kasnije Tome Akvinskog, država po Kafiji predstavlja sistem različitih društvenih staleža koji se definiraju prema mjestu u podjeli rada i njihovim obavezama, a ne po naslijeđu, i koji stoje u uzajamnom odnosu, a svaki od njih ima specifičnu ulogu u službi cjeline. Samo strogo poštivanje podjele na staleže i obaveze da svako u okviru svoga staleža savjesno obavlja svoje dužnosti može spriječiti rasulo i anarhiju. Čak i vladarska služba, mada ona suvereno dolazi od samoga Boga, samo je jedna od njih. Iz ovoga razloga se i sultan, kao i svi ostali, cijeni po tome kako vrši svoju ulogu i koliko doprinosi dobru zajednice – društva”²³ Pruščak se bavio mnogim pitanjima i na njih tražio odgovore, a za svoje djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* od sultana Mehmeda III dobio je ispravu kojom je dobio Prusački kadiluk kao doživotnu mirovinu, što je značilo njegovo materijalno

²¹ Isto. 57.

²² “Mislilac iscjeljenja – Hasan Kafija Pruščak (1544-1615)”. *Bosanska vila br. 5 / 1996.* 19.

²³ Isto. 19.

zbrinjavanje do kraja života. Kafijino djelo pobudilo je veliki interes domaćih i stranih orijentalista. Napisao ga je na arapskom jeziku, zatim sam autor preveo na turski, nakon čega su uslijedili prijevodi na francuski, mađarski, njemački, engleski i na kraju na naš jezik. Na kraju Nilević rezignirano završava: “Ipak, i pored svih Prušćakovih uzvišenih nauma o ozdravljenju državnog organizma, kao i mislilaca prije i poslije njega, na sceni historije ponajvećma ostaje vladanje one lošije – satanskije strane ljudskog bića, pa time i politike”.²⁴ U ovom, kao i u nekim drugim radovima, Nilevića opterećuje bosanskohercegovačka stvarnost, gorko ratno iskustvo, pa često završava svoje radove povezujući prošlost i suvremenost.

7. Osvrti na nove knjige:

U Nilevićevom popisu radova četrdeset je bibliografskih jedinica koje se odnose na prikaze i osvрте novih knjiga. Jedna od njih je opširan osvrt na tragične događaje iz 1697. godine opisane u knjizi Fadila Ademovića o **Eugenu Savojskom** i njegovom pohodu na Sarajevo.²⁵ Nakon biografskih podataka o princu Eugenu Savojskom, Nilević detaljno prezentira način, motive i posljedice ove vojne “pohare”, te podsjeća: “U biti, ova knjiga je zaslužila da ugleda svjetlost dana, pogotovo što je autor 1997. godine bio sam na sceni pri obilježavanju obljetnice ove tragedije, koju je trebalo da obilježe i znanstveno-humanističke institucije. Jer, mnogo toga je u ovoj knjizi slično tragediji Bosne i Sarajeva u paklenom sveuništenju 1992 – 1995. godine”.²⁶ Kao i mnogi drugi Nilevićevi prikazi knjiga, i ovaj čitatelja educira. On pripovijeda o ružnom i grbavom mladiću Eugenu, izloženom podsmijehu okoline, ali i o njegovoj čvrstoj želji ka uspjehu, koji upornošću i tjelovježbom postiže vrlo rano. Generalom postaje sa 23 godine, čin general-pukovnika dobiva sa 24, komandanta konjice sa 27, feldmaršala sa 30 i, na kraju, postaje predsjednik Carskog ratnog savjeta. Dječaćki san se ostvario: “Car Leopold I darovao je princa Savojskog za vojne uspjehe – mačem ukrašenim dragim kamenjem, a Bečlijice su mu klicale na svakom koraku. Time je završen prinčev pohod u

²⁴ Isto.

²⁵ “Tragizam Bosne i Sarajeva mjeseca oktobra 1697. Dr. Fadil Ademović. *Princ palikuća u Sarajevu (provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697)*. Rabic. Sarajevo. 1997.” *Bosanska vila* br. 13/1998. 74-76.

²⁶ Isto. 76.

Bosnu i pohara Sarajeva i gradova u dolini rijeke Bosne”.²⁷ Ovo je samo jedna od tragičnih epizoda u dugogodišnjoj povijesti Sarajeva.

8. Polemike:

Pod naslovom *O srpskoj raspamećenosti* Nilević polemizira sa dr. Fuadom Saltagom i njegovim viđenjem tužnih događaja s kraja dvadesetog stoljeća.²⁸ U ovoj polemici u potpunosti se vidi Nilevićeva smirenost i znanstveni pristup problematici, pa i onoj bolnoj, suvremenoj. Na početku Nilević konstatira: “Premnogo je zala u ovom ratu učinjeno u zemlji bosanskoj. Pođimo od srpske raspamećenosti. Odakle toliki nagon satanski ka porobljavanju i istrebljenju susjeda, pljački, etničkom čišćenju, bombardovanju nezaštićenih gradova, uništenju kulture i civilizacije, što će reći da je to bio rat neviteški kakav srpski narod dosad u historiji nije vodio. Odgovor na ovo pitanje ne može se dobiti na osnovu općih teorijskih razmatranja o ratu, ljudskoj prirodi i nagonu smrti, već na temelju analize otkrivanja dubljih korijena konkretnog povijesnog realiteta koji je uslovio toliko pakla s kraja ovog stoljeća”.²⁹ Nilevićevo poznavanje povijesne, teološke i druge literature omogućava mu da razumije Saltagino djelo i uočava: “Međutim, autor je na mukama. Na primjer, negdje je u dilemi povlačenja – razlučivanja, da ne uopštava, anatemiše čitav jedan narod i time izgubi smisla za svaku realnost i ogrijevovi dušu. Potom, vrebala ga je opasnost istrgnutog pristupa znanosti, te da se njegova karijera ne shvati kao gradnja jedne karijere u smutnom vremenu. Najlakše je porušiti mostove budućnosti”.³⁰ Nilević je na znanstven način ukazao autoru na greške koje su mu se potkrale u knjizi. To je učinio bez etiketiranja i ružnih riječi kojima bi pokazao autorovo neznanje. Na prepoznatljiv način Nilević završava tekst: “Dr. Saltaga navještava i drugi tom analize srpske destruktivnosti oličenu kroz državu, ekonomiji i društvenu strukturu. Samo mora se paziti lutanja znanstvene i misaone naravi, pre naglivanja kao kod slike lobanje na koricama knjige, te ‘misli’ da ‘srpsko društvo s kraja XX stoljeća, iako retuširano civilizacijskim modelima, riječ je o primitivnom društvu gdje ne postoji

²⁷ Isto. 75.

²⁸ “O srpskoj raspamećenosti. Dr. Fuad Saltaga. *Anatomija srpske destruktivnosti*. 1. tom. Sarajevo: 1995. FEB d. d. Sarajevo. *Bosanska vila br. 4/1996*. 18-19.

²⁹ Isto. 18.

³⁰ Isto.

stvarna već formalna politička podjela na vladajuću strukturu i opoziciju, jer svi su opsjednuti nacionalnom pasijom, postoji samo stvarna antagonistička podjela na Srbe i ne-Srbe' (str.10). Međutim, dr Saltaga zaboravlja da u svakom narodu postoji nekoliko naroda. Na žalost, pala je južnoslavenska ideja i država, što naumom vanjskim, što unutarnjim. Nacionalni princip zavladao je svijetom, pa i našim prostorom. Ipak, ostaje svijet nade".³¹ S jedne strane, u osvrtu je Nilević pokazao ogromno znanje o mnogim pitanjima koja prati kroz povijest i sigurnost u ukazivanju na greške u knjizi, a sa druge, razočaranost suvremenim događajima, ali uz uvijek njemu svojstvenu osobinu, nadu u budućnost. Bez obzira na poglede u *budućnost s nadom*, ostajala je kod njega uvijek doza sumnje, što je svojstveno znanstvenicima njegova formata.

Boris Nilević je u jedanaest radova objavljenih u *Bosanskoj vili*, u intervalu od 1994. do 1998. godine, na znanstveno-popularni način približio mnoga povijesna pitanja. U osnovi, ostao je dosljedan historiji srednjovjekovne Bosne. Njegov istančani osjećaj za srednjovjekovnu prošlost predočio je ne samo stručnoj nego i široj javnosti pišući o bosanskom srednjovjekovnom novcu, umjetničkim i gospodarskim vezama, eminentnim umjetnicima, misliocima, o složenoj vjerskoj mapi i mnogim drugim aspektima života u srednjem vijeku i osmanskom periodu, ali se isto tako osvrnuo i na probleme u Bosni i Hercegovini krajem 20. stoljeća. Njegov pošten znanstveni pristup, bez manipulacija i novokomponiranih teorija izniklih iz novog ratno-političkog miljea, bio je vodič i u ratnim vremenima. Boris Nilević je u svoje radove nastojao unijeti nešto novo, zanimljivije, te svojim literarnim i esejističkim izrazom više zainteresirati čitatelje, ali bez odstupanja od svojih znanstvenih saznanja.

Navedeni radovi objavljeni u ratnom i poratnom vremenu govore da je Nilevićeva slika uvjeta za znanstveni rad bila negativna, ali ne i besperspektivna. Osim što je objavljivao u tim godinama, pozitivno je utjecao i na svoje suradnike i prijatelje, poticao ih da pišu, da prezentiraju svoje do tada akumulirano znanje, da se tako bore protiv zla i pokušaju sačuvati, kako je Nilević govorio, "barem malo mentalnog zdravlja".

³¹ Isto. 19.

Kada se pročitaju, svi radovi su zanimljivi. On se ne ponavlja. Potrebno je posebno istaći Nilevićev dar u portretiranju ličnosti u njihovom ljudskom, znanstvenom i umjetničkom stvaralaštvu. To su radovi o Hasanu Kafiji Prušćaku, Vladimiru Ćoroviću i Georgiju Mitrofanoviću. Nilević je maestralan u svom znanju i izrazu kod situiranja ličnosti u prostor, vrijeme, povijesne procese, odnose sa ljudima, politikom, nositeljima vlasti itd., i iznošenju činjenica prema kojima te ljude prihvaćamo kao velike. Portretirajući ove tri ličnosti, Nilević ih ne hvali praznim frazama, već nakon detaljnog upoznavanja njihovog djela prenosi čitateljima vjernu sliku o njima, a iz vlastitog poštenja prema znanosti on ne umanjuje njihovu veličinu ubacujući naknadno znanje koje je postalo dostupno kada već spomenute ličnosti nisu bile među živima.

Međutim, ostalo je mnogo toga neizrečenog o radovima koji su bili predmet ovoga priloga. Poneseni Nilevićevim radom o Vladimiru Ćoroviću, ono što se može sa sigurnošću reći o Borisu jeste da je radio s uspjehom, trudio se da ne izgubi, za znanstvenika, normalnu mjeru sumnje u sebe i potrebu da ima nekog s kim bi mogao izmijeniti misli i da u manjem krugu provjeri svoje rezultate istraživanja, svoj metod, razvoj svojih saznanja i slično, a kada to više nije osjetio među suradnicima i prijateljima, udaljio se od njih, prije nego što je umro.

Ostajući dosljedan listu *Bosanska vila*, ovaj prilog se može završiti ulomkom iz spomena prof. dr. Tomislava Iška: “Nedavno, gotovo neprimijetno, definitivno je napustio ovaj grad, prijatelje, poznanike, svoje studente, Institut za istoriju, SPKD *Prosvjetu*, znanstveni radnik, historiograf, intelektualac, sveučilišni profesor, boem Boris Nilević”.³²

³² Tomislav Išek. “In memoriam. Prof. dr. Boris Nilević (1947-1999)”. *Bosanska vila* br. 17 / 1999. 60-61.

SUMMARY

THE WORKS OF PROF. DR. BORIS NILEVIĆ IN THE PERIODICAL *BOSANSKA VILA*

In the bibliography of prof. dr. Boris Nilević (1947-1999) eleven works were published in eight columns of the periodical *Bosanska vila*, published by the Serb educational and cultural society "Prosvjeta" – Sarajevo, from 1994 to 1998.

These interesting works about the medieval Bosnian dinar, about the Jews through five centuries of life in Bosnia and Herzegovina, about the artistic connections of the Republic of Dubrovnik and the Serb Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina during the times of Ottoman rule, the establishment of the Old Orthodox Church in Sarajevo, the coronation of King Tvrtko I, Georgije Mitrofanović, Mostar in the works of Vladimir Ćorović, Hasan Kafija Pruščak, about Eugene of Savoy etc, contributed to the general development of historiography of Bosnia and Herzegovina, especially to the historiography of medieval and Ottoman Bosnia.

Apart from their obvious scientific qualities, the virtue of these texts also lies in the essayistic presentation and the fact that they bring various historical topics much closer to the general readers.

Key words: Boris Nilević, periodical *Bosanska vila*, medieval Bosnia, Old Orthodox Church in Sarajevo, Bosnian dinar

UDK 929:001 (497.6 Sarajevo) "19"
Prethodno priopćenje

KRATAK OSVRT NA DRUŽENJE I RAZGOVORE SA DR. BORISOM NILEVIĆEM

Enes Pelidija

Filozofski fakultet – Odsjek za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



U ovom kratkom sjećanju istaknuto je prijateljstvo, ali i naučna saradnja dva prijatelja. Osim iskrenog odnosa naglašeno je i duboko povjerenje koje su međusobno dijelili. U nekoliko iskaza ocrtni su lik i djelo Borisa Nilevića u teškim godinama političkog i ratnog previranja u Bosni i Hercegovini. Osim toga, potcrtan je primjer uvažavanja ljudi različitih vjerskih i nacionalnih pripadnosti koje ni rat nije mogao pomutiti.

Ključne riječi: Boris Nilević, prijateljstvo, Srpska pravoslavna crkva.

Još u toku studentskih dana upoznao sam se sa Borisom Nilevićem. No, pravo druženje, poznanstvo i iskreno prijateljstvo započelo je 1. septembra 1974. godine, kada smo istog dana kao asistenti zasnovali radni odnos u Institutu za istoriju u Sarajevu. Od tada smo se svakodnevno družili, razgovarali, dijelili lijepe, ali i one manje ugodne trenutke koje nam je život donosio. Posebno je to bilo prisutno u vrijeme naših zajedničkih odlazaka na postdiplomski studij na Filozofski fakultet u Beogradu, kao i na znanstvenim istraživanjima u tadašnjem Historijskom arhivu u Dubrovniku, te kroz zajedničko učestvovanje na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. U svim prilikama imali smo puno zajedničkih tema, kako iz privatnog života tako i razgovora koji su se odnosili na naše magistarske radove, doktorske disertacije, te članke i priloge koje smo pisali. Vrlo često smo se međusobno konsultirali oko nekih pitanja za koje smo tražili mišljenje "druge strane". Ne-

rijetko su primjedbe bile oštre i neugodne za “drugu stranu”, ali uvijek stručne i dobronamjerne. Zato se nikada nismo ni na trenutak ljutili, niti je to utjecalo na naše prijateljstvo. Naprotiv, uvijek se pokazala ispravnost onoga koji je ukazivao na propuste ili poboljšanje tekstova. Tako je bilo i 1999. godine, kada je Boris izabran na mjesto direktora Instituta za istoriju u Sarajevu. I dalje je više vremena provodio u zajedničkoj prostoriji gdje smo više godina zajedno radili, nego u kabinetu direktora. Izbor za direktora nije ni jednog trenutka promijenio njegovo ranije ponašanje i odnos prema kolegama, prijateljima i poznanicima. Građanski maniri koji su ga krasili svih prethodnih godina, i na koje je bio ponosan, nastavljeni su i u novim okolnostima.

Njegov privatni i društveni život nekako su se povezivali i sa znanstvenim radom. Kao asistent na historiji srednjovjekovne Bosne posebnu pažnju posvećivao je XV stoljeću. Tada je Kraljevina Bosna preživljavala svoje najteže vrijeme u borbi za opstanak. Njegov magistarski rad *Poslednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća* odnosio se na ovaj vremenski period. To nije bilo slučajno. Rođen u Sarajevu, gdje je proveo cio život, bio je zaljubljenik šehera, ali i veliki patriota Bosne i Hercegovine. Nastojao je da u svojim radovima što realnije prikaže srednjovjekovnu bosansku državu, koja se ni po čemu u političkom, društvenom i privrednom životu nije razlikovala od zemalja u susjedstvu i široj regiji. To se vidi iz brojnih Borisovih radova koje je objavljivao u stručnim časopisima, kao i u magistarskom radu, koji je pod mentorstvom akademika Sime Ćirkovića uspješno odbranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu 12. januara 1978. godine. Veliku pažnju posvećivao je kulturnom životu, a među zapaženim radovima su i oni o muzičkom životu srednjovjekovne Bosne. S pravom se može reći da je to bio pionirski rad o toj temi. Međutim, ni to nije bilo slučajno. Boris je živio u porodici u kojoj je majka Nada predavala muzički odgoj, a otac Božidar bio je profesor filozofije i njemačkog jezika. U takvom ambijentu živio je i odgajao se od najranijih dana moj prijatelj Boris. Vjerovatno su porodični život i odgoj utjecali da i u duhovnom pogledu nastavi tradiciju svojih roditelja. Njegova izrazita osobina bila je da nikada nije krio svoju vjersku pripadnost, ali je nije ni posebno naglašavao. Ponašao se prirodno, srdačno i neposredno. Cijenio je svoja svjetovna i duhovna uvjerenja, ali i poštovao druge. Posebno se sjećam dana ramazana kada nije jeo u kancelariji, jer sam ja postio. Ali se isto tako sjećam njegovih redovitih doručaka u kancelariji s posebnim naglaskom da mu je doručak majka spremila. Iako sam insistirao da ne mijenja svoju naviku jer meni ne smeta, nikada nije

poslušao, govoreći da zbog toga ne želi imati grijeh kod Boga. Jedino je kao strastveni pušač, koji je dnevno pušio od dvije do nepune četiri kutije cigareta, nastavio pušiti uz stalno izvinjenje da ne može prekinuti s tom navikom. Osim toga, u vrijeme značajnijih vjerskih blagdana znali smo otići skupa do crkve ili džamije, praveći društvo jedan drugom, i ako nas neko vidi, da nam ne može prikazati neki “izam”.

Imajući u vidu sve navedeno, nisam se iznenadio kada je uz saglasnost profesora Ćirkovića za doktorsku disertaciju uzeo da piše rad o temi *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Njegov pristup ovoj temi se umnogome razlikovao od njegovih prethodnika. Mada je koristio dokumente iz arhiva mnogih manastira i pravoslavnih crkava, zatim dokumente osmanske i zapadne provenijencije, najviše vremena u istraživanju proveo je u Državnom arhivu u Dubrovniku. Prema njegovim riječima, razlog takvome pristupu bila je želja da što objektivnije prikaže položaj crkve za vrijeme srednjovjekovnog i osmanskog perioda bosanske prošlosti, prostora koji je bio znatno širi od granica današnje Bosne i Hercegovine.¹ Dubrovčani, kao poslovni ljudi (trgovci i zanatlije), dugo vremena bili su prisutni u Bosni, pa su zbog svojih potreba bili i realniji u prikazivanju stanja i prilika u svom susjedstvu. Nilevićeva težnja ka objektivnosti prepoznatljiva je na stranicama njegove disertacije, koju je štampao u poznatoj Biblioteci “Kulturno nasljeđe” Izdavačkog preduzeća “Veselin Masleša” u Sarajevu 1990. godine.² Na osnovu arhivske građe o mnogim pitanjima osmanske države i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, Nilević donosi nove činjenice, nepoznate do tada, ali i preuzima stanovišta akademika Branislava Đurđeva, koji je sredinom XX stoljeća napisanim radovima i knjigom o ovoj temi uklonio jednostrano prikazivanje položaja Srpske pravoslavne crkve u Osmanskom carstvu.³ Tokom rada na disertaciji Boris se susreo sa velikim izazovom. Naime, ljudi iz tadašnje Službe državne bezbjednosti (SUP-a) pozivali su ga na “informativne razgovore”. O tome mi se prvi put povjerio nakon dva mjeseca poslije prvog poziva. To se ponovilo više puta. Samo u rijetkim trenucima kazao bi mi ponešto o tome. No, to ga nije pokolebalo da do kraja

¹ Nilević B. 1990. 10. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: IP “Veselin Masleša” – Biblioteka “Kulturno nasljeđe”.

² Isto.

³ Đurđev B. *Historija naroda Jugoslavije II*. Zagreb MCMLIX. 102-113; 567-574; 1342-1351; Đurđev B. 1964. *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*. Sarajevo:

privede istraživanja i uspješno napiše disertaciju. Poslije 1990. godine, kada su se mnogi zbog najmanje sitnice prikazivali kao žrtve bivšeg režima, dostojanstven kao i uvijek, Boris jednostavno o tome nije govorio. Nije se prikazivao kao "žrtva". O tome je znao samo uski krug njegovih prijatelja.

Posebno će mi ostati u sjećanju Borisove riječi kada je za predsjednika Srpske demokratske stranke bio izabran Radovan Karadžić. Kao dugogodišnje komšije, dobro su se poznavali, ali i kao zemljaci imali su zajedničkih tema. Porodica Borisove majke, koja se djevojački prezivala Bošković, bila je porijeklom iz Crne Gore, kao i otac Božidar, koji je rođeni Podgoričanin. Njegov otac se, ipak, nakon izvjesnog vremena, iz Sarajeva, gdje je živio poslije 1945. godine, vratio u rodnu Podgoricu i tu završio ovozemaljski život. Iako mi je o današnjem haškom zatvoreniku u raznim prilikama i ranije pričao, što se moglo čuti samo među prijateljima, ovoga puta bio je direktan. Bez uvijanja mi je rekao sljedeće: *"Ovaj će čovjek srpskom narodu učiniti veliko zlo i osramotiti ga"*. Iako sam Borisa cijenio kao mudru i staloženu ličnost, koja se nikada nije ustručavala iskazati svoj svjetovni i duhovni identitet, te kao osobu koja je voljela narod kome pripada, bio sam zbunjen njegovom izjavom. No, znao sam da je to kazao iz srca, uvjeren u ono što govori. Takvi su bili naši odnosi, da jedan pred drugim govorimo otvoreno, bez naglašavanja da se o tome ne priča. Povjerenje je bilo kao među braćom.

Kada je aprila 1992. godine počela agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, bio sam uvjeren, za razliku od mnogih koje sam znao, da Boris Nilević neće otići iz rodnog Sarajeva. Svima sam isticao njegovu principijelnost i patriotizam. To je pokazao i obavljanjem funkcije direktora Instituta za istoriju u Sarajevu tokom četiri ratne godine. Kada se sredinom jula 1995. godine saznalo za genocid nad Bošnjacima Srebrenice, kao i kada je Radovan Karadžić izabran za predsjednika Srpske demokratske stranke 1990. godine, u jednom od rijetkih susreta, koji su bili takvi zbog moje zauzetosti u to vrijeme, kratko je kazao: *Sjećaš li se šta sam ti kazao o komšiji? To je ono čega sam se bojao.* Poslijeratne obaveze i dužnosti su utjecale da se nismo svakodnevno viđali. No, to nije utjecalo na naše prijateljstvo bez velikih riječi. Kada mu je umrla majka, odmah je došao da me obavijesti kao jednog od najbližih prijatelja. Takvi odnosi ostali su do kraja Borisovog ovozemaljskog života.

SUMMARY

A SHORT OVERVIEW ABOUT SOCIALISING AND CONVERSATIONS WITH BORIS NILEVIĆ

Prof. dr. Boris Nilević was a man whose friendship had to be earned, and when this happened, then he was open in his private and professional life. Cherishing of friendship between the author of this text and his sincere friend Boris Nilević was shown on several examples in the domains of science, politics, and social life in general.

Key words: Boris Nilević, friendship, The Serb Orthodox Church

UDK 32-05 (497.6) "19"
Prethodno priopćenje

DR. BORIS NILEVIĆ - historičar, mislilac, političar...

Ibrahim Spahić

Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Autor ističe članstvo Borisa Nilevića u Građanskoj demokratskoj stranci BiH kao istinski opredijeljene prema Bosni i Hercegovini kao nezavisnoj, suverenoj zemlji, uz stalno zalaganje ka izgradnji građanskog društva.

Ključne riječi: Boris Nilević, Građanska demokratska stranka.

Na skupu posvećenom životu i djelu Borisa Nilevića svjedočio sam o njegovom životu iz moralne obaveze da govorim o čovjeku koji je u svome gradu Sarajevu vodio Institut za istoriju u najznačajnijem periodu za modernu povijest grada Sarajeva. Istovremeno, kao urednik časopisa *Prilozi*, direktor Instituta za istoriju i predavač na Sarajevskom i Tuzlanskom univerzitetu, Boris Nilević je kao vrhunski poznavalac bosanskog kasnog srednjeg vijeka i osmanskog perioda ostavio neizbrisiv trag u nauci i pedagoškom radu sa studentima i saradnicima.

Vidljivo je iz njegove bibliografije i literature da se stručni rad Borisa Nilevića izuzetno vrednovao. Ono što je posebno zanimljivo i javnosti nedovoljno prezentovano do sada jeste njegova posvećenost ne samo Sarajevu, Bosni i Hercegovini i njenom mjestu u svijetu već i karakteru društvenih odnosa u gradu i zemlji. Nije ni najmanje slučajno da se doktor historijskih nauka opredjeljuje u dramatičnim promjenama društvenih odnosa i međunarodne pozicije Bosne i Hercegovine kao nezavisne i suverene zemlje, nakon Refe-

renduma iz '92, priznate od većine zemalja svijeta, za izgradnju građanskog društva u Republici Bosni i Hercegovini.

Boris Nilević ulazi u Građansku demokratsku stranku BiH (GDS BiH) i postaje član njenih glavnih organa i kandidatom na izborima neposredno poslije rata.

Izvanredan doprinos u različitim projektima, tribinama, okruglim stolovima, izdavačkoj djelatnosti, posebno kada je riječ o povijesti Sarajeva i urbanom biću Bosne i Hercegovine Borisa Nilevića izdvajaju, zajedno sa predsjednikom Akademije nauka i umjetnosti dr. Seidom Hukovićem, akademikom Tvrtkom Kulenovićem, kao izuzetnog intelektualca i mislioca, koji kao historičar otvara jedan novi pogled srednjovjekovnog bosanskog građanina i na povijest duhovnosti Bosne i Hercegovine i u kontekstu etničko-konfesionalnih promjena, migrantske psihologije i uloge i značaja porodice u Bosni i Hercegovini.

Dok Tvrtko Kulenović kao književnik otvara jedan novi svijet u kojem se prepliću u *Historiji bolesti* i *Čovjekovoj porodici* motivi za bolje razumijevanje povijesti kroz sudbinu čovjeka i njegovih najbližih, dr. Seid Huković, vrhunski naučnik i ljekar, traga za "lijekom" za uspostavljanje komunikacije u fragmentiranom društvu razorenom ratnom psihologijom, Boris Nilević na neki način sublimira svojom sudbinom i svojom otvorenošću i jedno i drugo, humanističko razumijevanje svijeta i stravične realnosti i likova koji su uspostavljali nove hijerarhijske i historijske dimenzije zla, uništenja drugog i samouništenja.

Kako je riječ u ovom prilogu koji pišem o jednom od prijatelja i saradnika, o Borisu Nileviću u posljednjoj deceniji njegovog života, pritom aktivnog u promociji građanskog društva, zadaća mi je podsjetiti samo na primjer na predsjedničku kampanju '96 koju smo vodili zajedno u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, i u kojoj sam upoznao "na terenu" ličnost Borisa Nilevića, ne samo kao historičara i intelektualca već i kao mislioca koji na jedan vrlo suptilan način reaguje na stvarnost, tragediju i gotovo kao anatom registruje svaku promjenu na društvenom organizmu i istovremeno pronalazi rješenje za ono što je nužno uraditi da bi se društvo promijenilo i ozdravilo.

U zapadnim društvima postoje društva mislilaca. Boris Nilević bi bio u svakom od tih društava jedan od najzanimljivijih članova. Izgleda da to u Bosni i Hercegovini i u njegovom rodnom gradu nisu dovoljno razumjeli za vrijeme njegovog života.

Ovaj komemorativni skup pokazuje da je vrijeme učinilo svoje i da nam Boris Nilević nedostaje i zbog svoje misije Sarajlije koji je držao do svog digniteta i digniteta urbanog bića Bosne i Hercegovine.

SUMMARY

DR. BORIS NILEVIĆ – Historian, Thinker, Politician...

Boris Nilević was an extraordinary expert in the late medieval history of Bosnia and the Ottoman period, as well as a favourite professor of the Universities in Sarajevo and Tuzla.

He was a member of the Civil Democratic Party of Bosnia and Herzegovina, its main organs, and was an election candidate shortly after the war. Not only as a historian and an intellectual, but also as a thinker, Boris Nilević reacted very subtly to reality. Almost as an anatomist he registered every change in the social organism and at the same time finding solutions for what had to be done in order for the society to change and heal.

Key words: Boris Nilević, Civil Democratic Party of Bosnia and Herzegovina

UDK 929:012 Nilević B. (497.6 Sarajevo) "1987/1999"
Prethodno priopćenje

BORIS NA KRAJU PUTA

ili

Herojstvo usamljenika u gustom, previrućem procjepu vremena koji imenujemo čovjekovim životom

Muhidin Pelešić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Evokacijski posvećen, a ne formalno komemorativan, ovaj čin oblikovanja historijskog mozaika od dijelova slika memoriranih u arhivima, bibliotekama i sjećanjima, obavezuje na originalne, inovativne, pristupe i postupke razmišljanja i pisanja. Dr. Boris Nilević bio je amalgam tradicionalizma i modernizma. Prema mojim uvidima, imao je potencijal da razvije vlastitu filosofiju historije. Uspio je ostaviti njene iskre u nekim od svojih radova. Bio je spreman rješavati (ne samo historiografske) probleme, ali u zenitu života prenesen je izvan poimanja ovoga svijeta. Umro je ostavljajući iza sebe, kao svi ljudi, poneko sjećanje i dokumentirani trag postojanja. Trajnije naslijeđe njegovih najboljih rasprava i oglada živjeće kroz ovo, jedva prohodalo, stoljeće. Novoj/naprednoj historiografiji, složenijoj u izvedbi, razumljivijom i važnijom za publiku, prirodno sraslom sa životom, prinosim Borisov portret, kakvog sam odlomio od zaborava. Kasnije ću u *Dodatku: Prilozi utemeljenju nove/napredne historiografije*, predložiti neke od mojih izuma, originalnih i inovativnih historiografskih alata koji će, nadam se, pomoći prelasku iz domene formalne na višu, razvijeniju, razinu historiografije.

Ključne riječi: Dr. Boris Nilević, historiografski teatar, Terencijeva prizma, autorski aksiom, Borisov zakon, priroda "zvaničnih" publikacija, prtljag formalne historiografije, putokazi prema novoj/naprednoj historiografiji.

*

Historičaru, koji je sada iza ugla vremena

*

Autor mora ovo sada kazati publici, jer kasnije neće biti primjereno. Zašto, i čemu, inovacija nazvana **Historiografski teatar**? Zato što, u ovom slučaju, prilika daje jak razlog pravu novog oblika historiografskog saopćavanja da pokuša preživjeti, do slijedeće izvedbe. Publika će, ako se frknuvši ne razide, upoznati i druge nove sadržaje, kada osjeti strujanja činjenica autorovim umom i dušom koja drugima prepušta, ako oni to hoće. Sjećam se: Doba velike opsade Sarajeva osvijetlilo je sve vrijedne uspomene dotada i otada. Neke od njih bit će ovdje spomenute.

Vrijeme/vremena su zagonetka. Ne poznajemo dovoljno njegova/njihova svojstva. Historičari se prema vlastitom izboru, po osjećaju dužnosti, hrvu sa vremenom i – gube. Kao i ljudski rod i cjelina postojanja. Moćni medij, vrijeme, bitno utječe na sva strujanja i oblike trajanja. Zato i ovdje mora biti na prvome mjestu.

Cijelim trajanjem njihovih života, pažnju ljudi zarobljava mjesto radnje. Blještava materija, pridržavana svojom odraslijom tamnom sestrom, daju oblik životu kojemu su i tamničari.

Lica/naličja i njihovi suodnosi, u uzburkanom realnom svijetu koji, isto-vremeno, razvlači našu svijest u više pravaca, kao i njihovi unutarnji, duboko lični, životi (koliko se mogu rekonstruirati i opisati) jesu bitni sukreatori radnje koje smo – kao ljudski rod – na površini, ipak, svjesni.

Prolog je tu da se pripremimo za prolazak glavnog lika i saputnika ove drame.

*

Vrijeme

*

Linearne 1987.-1999. godine i sve preživljene dimenzije vremenskog usporavanja, prividnog stajanja i ubrzanja kroz doživljaje pojedinca i grupa.

*

Mjesto radnje

*

Sarajevo kao osporeni glavni grad ratom osakaćene bosanskohercegovačke društvene mreže.

*

Lica

*

Spomenuta i sva preostala.

*

Prolog

*

Značaj svakog pojedinca mjeri se tragovima koji preostanu. Boris Nilević nije hodao uzalud ovom osporavanom zemljom, nedovoljno poznate, slabo priznate, historije oštro suprotstavljenih tumačenja većine njenih stanovnika, kao i onih u susjednim zemljama. Jedna od najbitnijih osobenosti njegove prirode bila je, gotovo religijska, predanost istraživanjima historije Bosne i Hercegovine, drugih južnoslavenskih zemalja i njihovih naroda. Dušom je ćutio tu, kako mu se predstavljalo, sudbinsku povezanost, upućenost i prepletenost historijskog naslijeđa zemalja i njihovih naroda, ušuškanih u okvir Jugoslavije. Ljudskost, znanstvenost, religioznost, patriotizam bili su jaki sadržaji njegove slojevite ličnosti, koju su držali na okupu i u ravnoteži. Ti sadržaji nisu popustili: snaga mu je bila istrošena ratnim i postratnim naprezanjima i stresovima. Neki od životnih tokova jače su kolali njegovim bićem, intenzivnije vibrirali i brže su izlili snagu iz njega. Svijeća njegovog trajanja zapucketala je, pred kraj, pojačanim sjajem i, onda, se ugasila.

Priča o Borisu okuplja oko sebe i priče o mnogim ljudima, u čijim se varijacijama ljudskosti možemo prepoznati. Boris je, kako je već kazano, bio kompleksna ličnost. Govor i pisanje o njemu zahtijevaju slojevite, ali jasne pristupe. U izgovorenim i napisanim rečenicama mi smo, konačno, svi skupa – mrtvi i živi – zajedno. Samo tako, i tada, prihvaćamo biti dio Cjeline. Koje li nezrele gordosti. Mi, u Bosni i Hercegovini, i danas poteško prepoznavamo i priznajemo autorske i ljudske kvalitete – posebno onima iz vlastite radne okoline, dok su još živi. Kada to, naknadno, uradimo počesto i taj napor više

kazuje nešto o nama, prije nego o subjektu i temi, zbog kojih smo se, nekako i kako god, okupili. Svako od nas uradio je što je, i kako je, znao: u biti, to je tanak sloj namaza života po kruhu historije. Trebamo postići vedrinu duše i slobodu duha da budemo korisni čovječanstvu i lično sretni. Drugačije i nije moguće upoznati raznovrsnost vrijednosti svijeta. Razvedrite se. Barem pokušajte. Dopustite tjeskobi da izvjetri iz vas. Jasnije ćete vidjeti Vaše mogućnosti. Osmjehnite se susjedu u teatru. Prepoznajte se u nekome od likova i situacija na sceni i okolo nje. Niste sami. Nikada niste ni bili sami. Autoru/naratoru draga je publika koja je danas došla, a bit će mu draga i kada ode svojim poslovima. Do slijedeće prilike novog susreta – u historiografskom teatru? Ali, neka se prvo održi najavljena predstava.

Reflektor se gasi. Narator se stapa sa tamnom scenom. Onda, svjetla oblijavaju pozornicu – od prigušenog do jasnog. Zavjesa uranja naviše. Vidimo: usred Sarajeva – Boris...

*

Činovi upleteni u jedan

*

Upoznao sam ga u Institutu za istoriju u Sarajevu početkom januara 1987. godine. Isti dan sjedili smo u obližnjoj kafani i dugo razgovarali o historiografiji i historičarima; znači o svemu i svačemu. Bio je zanimljiv i duhovit sugovornik. Primijetio sam da je, za uživanjem i zanimanjem, upijao prisustvo i drugih prisutnih gostiju. Ljudima nije bio stranac. U trinaest godina viđali smo se, i razgovarali, kad smo mogli i kada je trebalo. Dijelovi nekih od tih razgovora doslovce su citirani, a drugi su prilično vjeran opis kazanog. Na isti način ugrađene su u ovaj tekst činjenice, i sjećanje na njih, iz susreta sa drugim ljudima. Potvrđeno je iskustvom historije, da je jedno od najjadnijih stanja koje može zadesiti pojedinca, ili grupu ljudi, biti balkanska manjina. Boris Nilević pripadao je izrazitoj manjini cjeline ljudske vrste. Bio je intelektualac. Šta je taj status donio njemu, u njegovom vremenu? Čini se, uglavnom, muku. Sa ljudima i njima sličnim stvorenjima; posebno sa ovom na drugom mjestu spomenutom množinom, čiji pripadnici često posjeduju destruktivne značajke i koji njihove lične frustracije, i nedostatke, pokušavaju nadomjestiti maltretiranjem i omalovažavanjem drugoga, i drugačijega, nego što su oni sami. Radi se o fenomenu sukobljavanja aktualnih tzv. elita sa intelektualcem,

grupe protiv pojedinca, kakofonije gomile protiv delikatne lične melodije. Kao i toliki drugi prije njega, Boris je platio punu cijenu suočavanja jasnog glasa usamljenika sa grmljavinom mnoštva. Potonuo je kroz ovaj uskovitlani svijet, ali ostavio je vidan trag o svome postojanju. To uspiju, odista, rijetki pa se može ustvrditi, da on nije gluho izgubio u tom veličanstvenom obaranju ruke sa životom. Zašto je to tako? Zbog toga što ga se mi sjećamo. Ali, sada ostavljamo trag, trajniji od sjećanja, koji ćemo u formi zapisa poslati prema neizvjesnoj budućnosti. Tako ćemo potvrditi da smo danas bili ovdje i govorili o našem kolegi i prijatelju.

Sigurno jeste: poštovao je vrijednosti ove zemlje. Kada je shvatio da su se pokrenule snage posvećene uništenju ljudskosti gotovo se skamenio od užasa. Njegova pozicija pojedinca riješenog da se odupre šovinističkom potopu postala je uočljiva i prepoznatljiva, onome ko je to htio primijetiti. Neki su pogrešno protumačili njegovo prihvatanje činjenice izbornog rezultata iz 1990. godine, u vrijeme kratkotrajne blagolagoljivosti i neiskrene suradnje nacionalističkih političkih stranaka, kao oslanjanje samo na srpsku političku kartu. A radilo se o tome, da mu srpski šovinsti (od kojih su se neki zaklonili maskom “mirnih nacionalista”) nikad nisu oprostili to što se nije svrstao na njihovu stranu: obilježili su ga kao otpadnika i izdajnika i javno su ga napadali još prije rata. Šovinstima iz drugih naroda smetao je takav, kakav je bio. Osjećao je te pritiske i, kako je mogao, nosio se sa njima. Kako god, uživao je podršku i pomoć većine uposlenika Instituta za istoriju, kao i ljudi od duha i kulture u njegovom opsađenom gradu. Bio je jedan od prepoznatljivih i važnih ličnosti prekretnice decenije moderne historije Bosne i Hercegovine. To je, osmijehom sudbine, bila zadnja decenija njegovog života.

Nisu svi ljudi koje je susretao bili dobronamjerni. Neki od takvih nisu ga, ni u ratu niti poslije njegovog završetka, prestali opsjedati i dodijavati mu. Bili su to neki od lokalnih mitomana i skribomana koji su pokušavali, Borisu i Institutu, podvaliti kukavičje jaje njihovog neznanstvenog stava. On ih je odbijao, često i grubo (ovisnu o pritisku nasrtljivca). Oni bi odlazili i, kasnije, dugo i uporno istovarali po gradu bijedu njihovih neuspjeha. Svašta je Boris morao izdržati i otrpjeti. Kao i Institut. Nije bilo jednostavno biti Srbin i direktor u Doba velike opsade.¹ Neko vrijeme mislio sam, da se radilo o Borisovom

¹ Na moju, gore spomenutu, tvrdnju reagirao je, izvan katedre, akademik Dževad Juzbašić spomenuvši, da je dr. Boris Nilević “kao Srbin” bio izabran za direktora Instituta. Akademik

umišljaju, kada je govorio o nekim od takvih neugoda, koje je duboko i teško doživljavao. Sve dok, jednom prilikom, nisam svjedočio čudnom događaju. Taj inženjer je hitro, bez kucanja, provirio kroz jedva otvorena vrata. Kada je vidio, da Boris nije sam u kancelariji, zatreptao je sitnim očicama kao miš iz brašna. Nestao je brže nego se pojavio. *Vidiš, kazao je Boris, opet je došao da me podučava kako treba tumačiti istoriju Bosne i da me preslišava šta mislim o koječemu. Pogledaj, šta se događa*, nastavio je. *Još malo, pa ćemo, ako preživimo, pisati istoriju od Noja do AVNOJ-a prema sjećanju ovih podrumaša i pobjegulja. Sve oni znaju i mogu. Sve. Strašno! Strašno!*, zavapio je. Odmah poslije završetka rata, taj, samo na izgled, smušeni inženjer-demokrata počeo se pokazivati u prvim redovima jedne vladine, pa onda i kod druge opozicione, političke stranke. Onda ga je nestalo sa televizijskog ekrana. Nije trebao ni vladi, niti opoziciji. Ime sam mu davno zaboravio. Boris se grozio osoba koje su uvjerenja birale prema principu lične, a ne društvene, koristi. On je, kao intelektualac, prezirao mnogobrojniju, prevrtljivu, inteligenciju.

Ponekad je, u razgovoru, sjećajući se u ratno doba predratnih zgoda i nezgoda, spomenuo karakteristične detalje o naravima vremena, u kojemu su se ogledale ličnosti starije generacije naših profesora. Kada ga je profesor osmanske historije, dr. Milan Vasić, koji je smatran umjerenim srpskim nacionalistom, uoči rata podsmješljivo pitao: *Šta će biti sa Vama, kada mi umremo?* Boris mu je brzo odvratio: *Citirat ćemo Vas, profesore. Citirat ćemo Vas.* Kao gradsko dijete, nikad se nije mogao dovoljno načuditi, kako to da univerzitetski profesori koji nisu rođeni, ali jesu ostarili u Sarajevu, nikako nisu uspjeli da se, načinom života, dovoljno približe ovome gradu i njegovim ljudima. Spomenuo je, da je vidio akademika Milorada Ekmečića, sa još dvojicom okorjelijih šovinističkih perjanica, kako nezgrapnim koracima premjeravaju neku sarajevsku ulicu i kako su mu, odjednom, nestali iz vidokruga. Nije bila velika gužva. *Nevjerovatno*, prokomentirao je, *kao da su šumska bića.*

S druge strane gledajući, čudio se ili se slagao sa reakcijama ljudi (neki od njih bili su historičari) u čiji je intelekt i poštenje tada imao povjerenje. Prvih mjeseci rata, posebno, u nekim prilikama i kasnije, splet ulica u strogom centru grada bio je svojevrsna – sarajevska pokretna agora. Ljudi su tu

Juzbašić je, u žaru vlastitog produženog nastupa, odlazeći prema svojoj stolici u dvorani, pustio primijetiti da su se oba događanja, o čijoj bi se prirodi moglo debatirati, odvijala na dva različita vremenska podioka unutar skale lokalne historije.

razmjenjivali informacije, pitali su i dobijali odgovore, predlagali ponešto, čak donosili odluke koje su sprovedene na primjerenom nivou odbrane i uprave. To je kasnije prestalo; zvanične institucije počele su, kako-tako, davati uvjerljivije znakove o svome djelovanju. Tako je prof. dr. Rade Petrović, poslije jedne velikosrpske artiljerijske kanonade po sarajevskim ljudima i zgradama naglas psovao i pitao se: *Šta je ovo?* Neko od njegovih susjeda dobacio mu je: *Rat, profesore! Rat!* Akademik Avdo Sućeska revoltirao se, također, na ulici u vrijeme sličnog granatiranja Sarajeva, upitom nekog priglupog, zabrinutog lokalnog političara, čije ime nisam u toj gužvi ni upamtio: *Šta se ovo događa?* Akademik Sućeska mu je oštro odgovorio: *Sve je to u knjigama napisano, ali Vi nećete da čitate! Eto!* Boris je, u takvim neprilikama, ćutke gledao u granatama izrovani asfalt. Nije se čudio ljudskoj naivnosti, neznanju i strahu, nego činjenicama, da su takva pitanja bila postavljena. Primijetio sam da je Boris odobravao ovakav Sućeskin stav, nasuprot predstavnicima vlasti koji bi da vladaju, a da ništa ne znaju. Boris je osjećao odbojnost, čak gotovo fizičku odvratnost, prema nesposobnim ljudima koji su se zalijepili za vlast kao muhe na ljepilo. Bojao se takvih jer je imao nekoliko neugodnih iskustava sa bahatim političkim sektašima u nesigurno ratno vrijeme. *Ponekad mi se čini kao da sam u dvostrukoj opsadi. Gore, na brdima, Radovan diriguje topovskim ravnanjem grada. Ovi, ovdje, iz naše vlasti nekad nas gledaju tako, kao da jesmo spravnjeni sa zemljom,* kazao je jedne prilike kada nije uspio dobiti pomoć za Institut. Raspoloženje mu se kasnije popravilo, kada je uz pomoć poznanika došao do kulturnijeg vladinog činovnika koji je razumio značaj Instituta. Taj je pomogao da se razriješe neki institutski problemi, gotovo se sažalivši gledajući kratki spisak skromnih Borisovih očekivanja.

Tokom tih 1990-ih godina, u vrijeme Rata za nezavisnost Bosne i Hercegovine i prvi par godina poslije njegovog prekida, svjedočio sam mogućnostima razumijevanja, uzajamne solidarnosti i prihvatanja identičnih stavova između predstavnika, kako su nas “demokratski izabrane vlasti” ubjeđivale, nepomirljivih političkih protivnika. Bili su to susreti srodnih duša. Obojica su bili realizirani pobunjenici a, u spomenuto vrijeme, smatrani su, od strane vlasti, nevažnim ljudima. Jedan je bio Ismet Pelesić, Titov partizan, komunista i moj otac. Drugi je bio građanski orijentiran dr. Boris Nilević i moj direktor. Baš su se znali dobro ispričati. Pažljivo su slušali jedan drugoga, bez prekidanja i upadica. Gledali su se u oči, smiješili jedan drugome i klimali glavama na tankim vratovima. Mršavi a nekako postojsani, kao da ih je vrijeme zabora-

valo. Ja sam, uglavnom, slušao što su govorili. Pamtio sam i, kasnije, ponešto zapisao. Stekao sam ubjeđenje da su u “vlasti” i “opoziciji”, uglavnom, osobe nespemne za dijalog i zajedničke poduhvate. Tu su politička ubjeđenja bila više alibi za neslaganje, nego početna pozicija za uspostavu i održavanje dinamike rješavanja političkih i društvenih problema. Moj otac je tvrdio, da je, vojnički, Armiji Republike Bosne i Hercegovine teže nego što je bilo *Titinim partizanima*. Rezonirao je ovako: *Zatvoreni smo u nekoliko kazana. Ako se ne probijemo iz njih, nećemo moći osloboditi zemlju*. Također, bio je ubijeđen da su politički faktori nedorasli velikim izazovima odbrane, čak samog opstanaka bosanskohercegovačke države i društva. Nove političke i vojne vlasti nisu poslušale još mjerodavnije savjete, i preciznije prijedloge, iskusnih Titovih generala. Ali, nova vlast Bosne i Hercegovine nije propustila drastično smanjiti jugoslavenske vojne mirovine, i tako obezvrijeđene ratom i njegovim teškim posljedicama. Uprkos tadašnjoj retorici vlade, tu odluku još i danas promatraju u dijelu javnosti kao ideološki revanšizam. Otac i Boris su se složili, da je početkom rata bosanskohercegovačka vlada propustila više prilika da stekne ugled kao – narodna vlast. Izostanak primjernog, strogog, kažnjavanja posebno ratnih zločinaca, veleizdajnika, krupnih kriminalaca, korupcionaša, nesposobnih civilnih i vojnih zvaničnika, zbog kojih su stradali mnogi civili i vojnici, potkopaće oslobodilački rat. *Ako preživimo*, kazao je moj otac Borisu, pred sami kraj rata, *eto nam stranih bogataša koji će, zajedno sa ovim našim ratnim profiterima, jeftino kupiti sve čega se dočepaju. Nije ovo ona velika država koja je čuvala narodno blago*. Boris je odvratio: *Ako bude štogod približno tome, eto nas u nečemu nalik na srednji vijek, plus dužničko ropstvo. Izgleda mi da velike sile neće dopustiti da skroz propadnemo, ali dugo ćemo živjeti sirotinjski*. Obojica su doživjeli da se uvjere koliko su, na njihovu žalost, bili u pravu.

Svi smo bili uzdrmani ratnim strahotama. Pridržavali smo se za zidove stvarnosti, koji su se zaljuljali u opasnom dobu. Poslije početne zgroženosti užasnim događajima i vrtloženja elementarnih strahova, Boris se sabrao i profunkcionirao kao uspješan ratni direktor Instituta. U dobu teških iskušenja neki ljudi umiju pokazati visoke kvalitete. Drugi pokazuju vještinu prilagođavanja i, za vrijeme trajanja opasnosti, uglavnom uspješno prikrivaju svoje nedostatke. Među nama je bilo predstavnika obje ove vrste uz, naravno, prisutne varijacije. Neki od nas pokazali su se onakvima kakvi jesu i prije bili, drugi su nadrasli svoje poznate mogućnosti, treći su nekako držali priključak na kolonu u pokretu... Funkcioniralo je. Što smo zamislili uraditi, bilo je urađe-

no. Rezultati nekih naših, zajedničkih, znanstvenih poduhvata dugo neće biti prevaziđeni. Neke rezultate već smo prevazišli, ali zbog toga i postoji znanost. Prema vani smo djelovali kao prilično čvrsta ekipa. Opasnost je porodila novu solidarnost, razumijevanje, suosjećanje i kreativnu suradnju.² Prema riječima nekih svjedoka, izgledali smo kao *prekaljena grupa veterana, pripravna na sve izazove*.³ Velika priča o tom vremenu tek treba biti ispričana. Boris je bio vjernik. Pravoslavac. To mu je, vidjelo se, pomagalo da izdrži, i istrpi, Veliku opsadu Sarajeva. Suzdržavao se kada je, i koliko god je, mogao. Nije mu bilo strano naljutiti se, kao ni priznati da je pogriješio i ispričati se. Ne uvijek, ali tako nešto nije bila rijetkost. Neki mu nisu oprostili, i dugo su pamtili, zato što ih je kvalificirao kao *šlafrok dokoličare* i *šlafrok dame* koje je u svome umu premjestio u *predvorje znanosti* – ni centimetar dalje u posvećene odaje. U ovome slučaju nije bio sasvim u pravu, ali su se neke osobe osjećale kao kolateralna šteta. Mogao je nekako osjetiti u kome će, kad-tad, nacionalizam eskalirati prema šovinizmu. U nekoliko slučajeva bio je potpuno u pravu.⁴ Nije se to

² Znanstvene i druge društvene institucije moraju uvijek njegovati ove vrijednosti. Osim toga, moraju podići standarde njihovih pojedinačnih i kolektivnih postignuća. Aktiviranjem **faktora dodatnog ubrzanja** realiziraćemo **postupak evidentiranja kreativnog potencijala**. Tako ćemo doći do reda veličina, upotrebljivih za planiranje znanstvenog i društvenog razvoja, na različitim nivoima. Konačno ćemo razdvojiti različite elemente: **kreativne/znanstveno korisne (+ 1)** od **formalnih/znanstveno prevaziđenih**. Tek tada znanstvena ili društvena institucija, bilo kojeg nivoa, može imati realnu predstavu o vlastitom značaju. Poslije toga, može planirati a ne izmaštati mogućnosti za budućnost. Jedna od posljedica takvog zahvatanja u stvarnost problema, bit će povećan interes **autentičnih talenata** za znanstveni, istraživački, i drugi društveni rad. Tako će se otvoriti nove mogućnosti dostizanja **visokih standarda izvrsnosti**. Upornim, kontinuiranim radom domaće znanstvene, i druge, institucije mogu zaslužiti svoju – **kreativniju budućnost** na kontinentalnoj mapi. **Regionalna kvaka (RK)** poučava da, prethodno, moramo iscrpiti regionalne mogućnosti suradnje. Bitnije i jače od toga, uzimajući u obzir puni kapacitet RK: **Umnoženi faktori lokalnog i regionalnog onemogućavanja i zadržavanja neće se razriješiti lokalnim (L) i regionalnim standardima (R)**. Ključna je **primjena planetarnih znanstvenih standarda (E)**. **Znanstveni i društveni problemi rješavat će se sinhronijom zbira: L + R + (E + 1)**. To je tek – **Prvi princip hlađenja regionalne krize...**

³ Naši znanstveni poduhvati iz ratnoga doba 1992.-1995. godine trebali su biti ugaoni kamen novoga/naprednog Instituta, kojega smo mogli izgraditi u umu, prije nego što ga materijaliziramo velikim istraživačkim i izdavačkim projektima. U stvarnosti, bio je to labudi pjev, tek probuđenog, drugačijeg Instituta. Mali, uskogruđi interesi i žilavi provincijalizam rasuli su planove i nade da se u 1990-im izgrade temelji nove historiografije u Bosni i Hercegovini.

⁴ Polustoljetne zgrade i nezgode uposlenika skućene u knjigu *Institutske priče* realnije su nego zbirka službenih izvještaja o radu i službene, prigodne, publikacije.

odnosilo samo na neke mlađe kolege, ili poznanike. Tako ga je jedan, smatrali smo dotada, zreo i stabilan stariji kolega sablaznio eskapadom: *Srbi su dugo zagorčavali moj lični život. Čak su onemogućavali i usporavali moj profesionalni razvoj.* Lelek i japajakanje tog nesretnika čuli su se neko vrijeme kroz odškri-nuta vrata. Kada se taj ispraznio, i umorio, odlučno je izašao i, suhom frazom, izlisanom od dugotrajnog demagoškog habanja lažnog internacionaliste, jed-va pozdravio kolege koji su, kod Borisove sekretarice, čekali svoj red da završe neki posao. Galamdžija je otišao uzdignute glave, kao da malo prije toga nije rekao ništa neprilično.⁵ *Čuli smo, rekli smo skoro uglas. Ah, šta ćete? Tako vam je to,* odvratio nam je. *Pokrenuo se i on da rješava nacionalno pitanje. Malo nam je naoružanih “stručnjaka”. E, svašta!*

Pričao je, kasnije, prezrivo se osmjehujući (taj njegov osmijeh znao je uzdrmati neke ljude), kako su mu jednom prilikom uredničko-lektorskim zahvatima toliko, naopako, izmijenili tekst i njegovo autorsko značenje da ga on nije mogao ni prepoznati, niti prihvatiti, kao rezultat svoga rada. To je nazivao *uredničko-lektorskim amaterizmom* čak i *uredničko-lektorskim terorizmom*. Mjera njegovog uredničkog umijeća bili su *Prilozi Instituta za istoriju, broj 27*, koji i danas imaju posebno mjesto u lepezi institutskih publikacija. Kada je komentirao taj broj *Priloga* kazao je, da je približno jedna šestina obima časopisa opasna gornja granica za rubriku *Prikazi i osvrt*. Zalagao se, da se više pažnje posveti pisanju osvrtu u kojima se pokazuje britkost i jasnoća autorskog uma. Razmatrao je mogućnost da se u *Prilozima* i u *Godišnjaku Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (kada taj časopis bude nastavio izlaziti) pokrene nova, obimnija, rubrika koju je nazvao – *Vježbanka*. Tu bi ljudi koji su tek ušli u *predvorje znanosti*, kako je govorio, uvijekbavali historiografsko razmišljanje i pisanje. Oni koji izdrže, i dokažu se, prešli bi u rubrike u kojima su publicirani zreliji radovi. Boris je ozbiljno razmišljao da neke, samo po godinama zrele “kolege”, privremeno usmjeri u *Vježbanku* da, kako se izrazio, *bolje utvrde gradivo*. Nije štedio nekompetentne pa ih je, vremenom, sve okrenuo protiv sebe i tako, ne htijući, pomogao da ojača front protiv njega, prilično usamljenog. Njegov stav bio je: *Nije važno ono šta ljudi pričaju. Važno je šta si napisao.* Tako

⁵ Godinama će od toga “kolege” ovisiti donošenje važnih odluka u znanstvenim poslovima. Nije prestao sebe smatrati kulturnim čovjekom. Ime mu nisam zaboravio, samo ga ne spominjem. Toliko se upinjao da ga prihvate kao kultivirano gradsko čeljade a tako je malo od tog privida ostalo.

se branio od nekih zlonamjernih, poslijeratnih, govorkanja. Nije posjedovao ono famozno “lukavstvo uma”, kako je nazivao dvoličnost kod podmuklih snalažljivaca, koji će za javnost biti ono što ona očekuje od njih ali će, uvijek i svugdje, gledati samo svoja lična posla. Da je Boris bio takav lukavac, on bi se zaštitio bedemom sigurnosti od vlasti zaštićenog uglednika “manjine” za pokaz radozalcima iz inozemstva.

Nije bio sebičan niti ga je morila zavist. Nije onemogućavao kolegicama i kolegama da se istaknu, niti je prećutkiavao njihov značaj pred drugim ljudima. Bio je šarmantan, okretan i iskren kada je, svoje kolegice i kolege, u ratu i poslije njega, upoznavao sa inozemnim profesorima i istraživačima. Zainteresirane strance iscrpno je informirao o značaju tema koje rade (ili planiraju da urade), te o radovima koje su publicirali. Neki su tada bili, čak, prehvaljeni pa se i danas hvale spominjući Borisovu dobronamjernu, gotovo poetsku, maštariju kao – potvrdu o, navodnom, kvalitetu. Ali, ni to dobro nisu, nikada, dobrotom vratili. Boris je, također, znao za neke slučajeve sebičnih, podmuklih i neprofesionalnih ometanja kontakata zainteresiranih inozemnih sa domaćim učenicima. Događalo se da su kontakti i, eventualne, mogućnosti suradnje propadali zbog organiziranih smetnji i kampanje onemogućavanja uposlenika pojedinih znanstvenih institucija, koji nisu ni bili planirani za, eventualne, istraživačke kontakte i projekte. Osjećajući novu vrstu sigurnosti u sebe, kojom su neki od tih stranaca zračili, uz nenametljivu pristojnost, Boris ih je pažljivo promatrao. Poslije odlaska jedne grupe stranih profesora, Boris je, opušteno i dobronamjerno, iznio svoj osnovni utisak: *Nisu ni talentovaniji, ni pametniji od nas. Naše trenutno zaostajanje možemo kasnije nadoknaditi. Sada je važno da se ne konzerviramo pod ovim strašnim ratnim pritiskom. Prvo moramo preživjeti.* Vrijeme, ratno i postratno, prolazilo je a ljudi su, nekada mjesecima kasnije, saznali da se neko važan interesirao za njihov rad. U međuvremenu su drugi, političkim vezama, popunjavali radna mjesta i dobijali “projekte”. Boris je jedan takav slučaj, valjda prepunjen jedom, prokomentirao: *Znaš, on ne vjeruje... Pitao sam: Nije vjernik? Kratko je ćutao i tiho, ali odlučno, odvratio: On ne vjeruje ni da će sutra svanuti dan. Valjda misli da ga ljudi nikad neće pitati šta je uradio. Dali smo previše prostora ovim avlijanerima. Ne bi ih ni vezane ostavio ispred predvorja znanosti. Ružno. Tužno. Čovjek snuje a Bog određuje.* Tako je, prema Borisu, bio uspostavljen *circulus vitiosus režimskih paraznanstvenika*. Teško mu je padalo što je među njima vidio ljude, koji su mu još bili dragi ali kojima je prestao vjerovati.

Promatrao je kako naglo rastu lične ambicije kod nekih njegovih kolegica i kolega. Ali, u ratnom i postratnom društvu razlabavljenih korjena, ambicije su porasle i onima, koji su se odavno, prije rata, savijali pod teretom nezaslužene društvene pažnje. Svjestan često nakaradnih posljedica sloma bosansko-hercegovačkog društva, Boris se počesto nemoćno smijuljio, sliježući ramenima i paleći novu cigaretu. *Znaš, kazao je jednom, ima naših "kolega" koji češće čitaju novine nego knjige. Jedni se nadaju da ih neko spomene, a drugi da im se to ne desi. Pitao sam: Zašto? Odvratio je: Ovi, prvi, misle da vrijede više a oni, drugi, se nečega boje. Nešto kriju. Šta li? Neki politički "praktičniji", ali duhovno prazniji likovi, iskoristili su i povoljno unovčili značajno manji društveni angažman od onoga kakav je pokazao Boris 1992.-1995. godine. Njemu su takva ponašanja bila odbojna. Boris je i na prvim poslijeratnim izborima pokazao herojski primjer patriotizma prema Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Angažirao se u maloj političkoj stranci koja se, gotovo začuđujuće jasno i glasno, suprotstavljala svakom šovinizmu i separaciji a za jedinstvo i solidarnost svih građana Bosne i Hercegovine. Ali, formalizam "novog doba" nije vidio Borisa na "tako odgovornoj funkciji". Boris bi, svakako, opušteno prihvatio prijateljsko ubjeđivanje da dobrovoljno napusti funkciju direktora, da je to toga došlo. Brzopletost nekoliko uposlenika koji su se, vođeni vlastitom unutarnjom dinamikom, ambicijama, planovima i očekivanjima, ponešto preigrali i precijenili svoje snage u predviđanju mogućih posljedica, klasificirana je u dijelu sarajevske i bosanskohercegovačke znanstvene i kulturne javnosti kao pučistička. Nekim uposlenicima Instituta i danas se, neopravdano, prebacuje učešće u *de facto* smjenjivanju direktora. Preovlađujuće raspoloženje u Institutu bilo je, najblaže kazano, da je teret funkcije postao pretežak Borisu. U Borisovom potiskivanju sa direktorske stolice nisu učestvovali svi uposlenici. Najplastičnije je to izrazila jedna njegova kolegica iz Instituta koja se, također, nije slagala sa načinom postavljanja novog direktora: *Boris je očekivao da mu se, jasno i glasno, kaže da se "umorio" od direktorske funkcije. Uvjerili smo se, više puta, da su neki rukovodioci iz drugih institucija htjeli imati posla sa direktorom koji nema bradu staru nekoliko dana i koji, svakodnevno, vezuje kravatu. Boris je znao za to. Ali, smatrao je da je zaslužio da se cijela ta stvar obavi "sa stilom". Ništa više. Ništa manje.**

Odsustvo pažljivog, makar iskrenijeg kolegijalnog, odnosa ili neke vrste jasnije najave njegovog planiranog pomjeranja zatekli su Borisa. Porazilo ga je to nepoštivanje osnovnog, kako je kazao, *čaršijskog i građanskog reda*. To ga je

više ustrašilo, nego što ga je revoltiralo. Nikada više nije bio onakav, kakvoga smo ga ranije poznavali. Bez obzira na dobre namjere, i za Borisa i za Institut, koje su, realno, bile ukalkulirane u cijelu tu stvar, šteta je bila napravljena. Institut i Boris krenuli su, svako svojim putem, a da dijalogom nisu postigli katarzu.⁶

I dok je on bježao od njih, neki su u Institutu evidentirali, kroz zvaničnu arhivu, priču o, navodnom, “poznatom Borisovom odnosu prema radu.” To se može razumjeti tako, da su novi upravni krugovi doživljavali Borisa kao problem. Postao je enigma koju nisu bili u stanju riješiti. To ih je prilično živciralo. Njemu je prestalo smetati gotovo sve što je njih živciralo. Nisu ga više zanimali. Još od majčine smrti, Boris nije uspijevaao skrasiti se u svome domu, za kojega je znao kazati: *Kuća je moje svetište. Moj lični hram*. Nije trpio samoću. Nad njim se, kao zla kob, nadvila slutnja da neće nadživjeti godine svoga pokojnog oca. Tražio je lijeka svojoj duši. Tražio je zamjenu za njegov ispražnjeni dom. Odan unuk i sin, nije pronašao vrijeme za svoj život. Nije uz sebe zadržao ženu čiji bi život podupirao njegov. Proživio je svoje vrijeme sa porodičnim uspomjenama, u sjenci mrtvih: bake, majke i oca. Boris je nastavio živjeti, uglavnom, u njegovom novom svijetu, *kod Olive*. Tamošnje trajanje bilo je protkano poetikama, situacijama, tegobama i užasima prepletenih levijatana realnog i nadrealnog. Ponekad sporije, ili brže, tako ispreturano dotrajavanje odmotavalo se, pa se opet zamotavalo, u brojne groteskne oblike.⁷ Unutar tih prašnjavih zidova vladala su drugačija pravila. Postojanje i vrijeme razlikovali su se *kod Olive* njihovim ritmovima od, naizgled, svakodnevnog Sarajeva koje je egzistiralo tek nekoliko metara dalje – iza kućnog zida. Udaljenost se umnožavala tako brzo, da su se neki povremeni posjetioci, postepeno, uobičajili i, zamalo naselili *kod Olive*. Tako je to mjesto, ubrzo, preraslo u status neslužbene kolonije odmetnutih, mirnih, visokointeligentnih Sarajlija.

⁶ Historičari mogu javno zaplakati. *Katarza* je bila riječ-okidač koja je mene savila u osjećaj-niju polovicu i navela da se rasplačem pred publikom. Plakao sam zbog svih nas, kakvi smo bili. Kakvi smo postali?

⁷ Kada sam samo naznačio jednu kombinaciju međudejstava, od različitih sastojaka, u mikrokosmosu *kod Olive*, iz prvih redova čuo sam uzdah nevjerice. Ljudi malo znaju o životima, drugačijim od svoga. Kao da se boje prava na razvijanje drugačijih, vlastitih, oblika osjećajnosti i razmišljanja. Često brzopleto prihvataju izvjesnost pogrešnog izbora, ne provjeravajući druge mogućnosti. I to me je, između ostalog, usmjerilo prema provedbi testa koji sam naslovio kao – **Terencijeva prizma** (Vidi: **Dodatak**).

U početku magična šifra, pa gotovo sinonim za mitsko utočište neprilaženih sve ubrzanim, i promjenjivim, okruženju - u očima upućenijeg dijela javnosti *kod Olive* je smatran za lokalni pandemonij. To što se zvalo *kod Olive* bilo je zadnja preša i predzadnja pošta koja je iscijedila zadnje kapi vitalnosti iz nekoliko pripadnika jedva preostalih članova građanskih porodica iz ranijeg vakt. Ti su ljudi prolazili kroz ubrzane stadije promjena. Kao vrbe: od žalosne do obamrle, dok ih nije potkopala i srušila rijeka vremena. Novo doba prešlo je preko njih razarajućim udarom koji nisu mogli nadživjeti. Tankoćutni i pomirljivi nisu imali šanse nasuprot zidovima uspomena koji su ih zatrpali. Tom orfičkom mjestu, iza svakodnevnoga svijeta, pristupali su dobrovoljno. Poslije izvršenog izbora, započinjalo je ubrzano putovanje članova toga društva sličnih prema kraju života, uz koji su leđima prijanjali bježeći od nerazumne tame a kojega su se, istovremeno, neobjašnjivo bojali. Stanje u njihovim dušama bilo je usporedivo sa vizijom autodestrukcije suncokreta koji se, noću, brzo i uporno okretao prema istoku i zapadu, u nadi da će ga ugrijati sunce. Iscijeden tim nemogućim poduhvatom suncokret je umro, časak uoči svitanja. U tami. Sam. Ali, prije toga, Boris i njegova sabrača, ponekad su, gotovo blaženo, čutili varijacije strujanja života, unutar njihovih ličnih realnosti, višestruko prelomljenih kroz nizove ogledala različitih, realnih i nadrealnih, svojstava. Što su duže u to gledali, sve više je blijedjela i obesmišljavana gravitacija ovoga svijeta. Tonuli su, sanjajući da su letjeli. Boris je, naizgled suvereno, vladao tim malim/velikim kosmosom: nekoliko prostorija ispunjenih udruženim umovima i dušama koje su, plovile ili plutale, prostorima pomjerenim iza razmjera prihvatljivih većini ljudi. Nije to bio isječak iz života kojega dvolično društvo, prema stečenim navikama, osuđuje. Bila je to slika društva, viđena u izobličenom ogledalu; slika u koju se ne usuđujemo duže gledati i koju pokušavamo brzo zaboraviti.

Boris se usudio dvije godine intenzivno živjeti u tom svijetu iza ogledala svakodnevnice. Znao je da to nisu odvojeni svijetovi, nego je to Ovaj svijet koji ima više oblika i dimenzija. *Kod Olive* je naslućeno (ili je tek nastavljeno?) Borisovo odvajanje od ovoga svijeta. Razočaranost je, postepeno, ustupala mjesto mirenju, i pomirenju. Njegovo postepeno topljenje bilo je protkano lucidnim umom, hrabrošću i prihvatanjem sudbine.⁸ Njegov prijatelj, i kolega,

⁸ Bilješke i utisci o situacijama *kod Olive* jesu temelj ovome načinu tumačenja činjenica. To mjesto zaslužuje ogled ili raspravu. To je još jedan dug koji bi domaća historiografija trebala

dr. Salih Jalimam često je dolazio iz Zenice posjećivati ga. On ga je češće viđao, nego neki drugi koji su ga, ranijih godina, gotovo svakodnevno opsjedali zbog sebičnih interesa. Borisova smrt bila je i najava nestanka utočišta *kod Olive*. Boris je bio katalizator odnosa u Institutu kakvi su danas. Možete ga zamisliti, kako stoji ukraj puta: promatra nas kako se batrgamo, gomilamo, guramo, uzdišemo i međusobno proklinjemo kroz Ovaj život, otresajući Onaj sa sebe, kao da je kletva a ne izvjesnost. Gleda nas. Ćuti. Okreće se i spaja sa vječnošću. On je završio sa nama. Mi, kako vidimo, nismo završili sa njim.

Doživljavao je sebe kao monaha (ne samo u pripadajućem vjerskom poimanju) nego kao poziciju usamljenika zaglavljenog među svjetovima. Njegov rad zavrijedio je biljeg u znanosti i historiji društva Bosne i Hercegovine. Današnja evokacija možda će utjecati da se to zaista desi. Vidite: danas je došlo do Vas i već odlazi u – sutra.

Boris.

Salve.

Amin.

Dodatak:

PRILOZI UTEMELJENJU NOVE/NAPREDNE HISTORIOGRAFIJE

Terencijeva prizma

Izbor jedne netačne činjenice, samo po formi slične tačnoj činjenici, rezultira prividom znanstvene tvrdnje. Zbir dva, ili više, ovako konstruiranih elemenata-tvrdnji (nastalih greškom ili namjerom) ekvivalentan je narušenoj vjerodostojnosti svih učesnika i korisnika u znanstvenom rezultatu (zbir: autor + tekst + uredništvo + publikacija + finansijer + čitalac).

Objašnjenje: Terencijeva prizma je novi historiografski mehanizam za utvrđivanje realne uloge svih učesnika i korisnika znanstvenih procesa, po-

izmiriti. Izglednije je, da će ovu temu zgrabiti neki umjetnik, prije nego učenjak.

sebno znanstvenih rezultata. Ona je ozbiljna provjera upućenosti i koncentracije, posebno, najizloženijih/najosjetljivijih korisnika: publike i kritike. Ovaj historiografski mehanizam je alat kojim se mogu izgraditi putevi do kompetentnog čitaoca novoga doba.

Primjer: U mojoj studiji iz 2009. godine “Oblikovanje i rastvaranje života u eliksiru vremena...” *Historijska traganja 4*. Sarajevo: Institut za istoriju. 127-198. jednu sentencu pripisao sam, na str. 129, Marku Terenciju Varonu. Njegov nadimak bio je Reatinski, da bi ga razlikovali od njegovog suvremenika Varona Atacinskoga. Marko Terencije Varon (Reatinski) smatran je *najobrazovanijim od Rimljana*. On je mogao biti autor spomenute sentence, ali – nije. Stoljeće prije Varona Reatinskog, pisao je rimski komediograf Publije Terencije Afer. On je autor spomenute sentence (ako to Vi čitanjem potvrdite).

Prvi aksiom autorstva

Neoštećena originalnost autorskog teksta utvrđuje se metodom usporedbe - jedan prije i jedan poslije: po jedan tekst publiciran prije i poslije teksta čija se izvornost utvrđuje.

Pouka: Sve uočene različitosti jesu rezultati lektorskih i uredničkih zahvata u autorstvo, sa čime pisac nije obavezan da se složi.

Borisov zakon

Poslije deset godina zamišljena komemoracija postaje – evokacija. Formirano pozitivno mišljenje proporcionalno je ranijem negativnom mišljenju učesnika.

SUMMARY
BORIS AT THE END OF THE ROAD
or
**HEROISM OF A LONER IN A DENSE, DISORDERED GAP OF TIME
WE CALL HUMAN LIFE**

Dr. Boris Nilević is an important intellectual in Bosnia and Herzegovina. His importance is confirmed today by his scientific achievements some of which are already included in standard literature at many History Departments, not only in Bosnia and Herzegovina. Contrary to habits of a great number of his contemporaries through the transitional chaos in our society, Boris did not abuse his religious, scientific, national and patriotic content in order to gain a new social position. This was under the level of his comprehension of honour, commitment and obligations of a man and scientist. Regarding the great ideas and ideals he was old fashioned, in the best sense of that word. He could not be moved from the centre of his balance, regardless of the intense pressure that was exerted on him in order to make him adapt to attitudes and habits he did not approve of. Writing/speaking about such persons of a rich spiritual life, requires innovative approaches and actions, some of which are listed below.

Key words: Dr. Boris Nilević, theatre of historiography, prism of Terentius, author's axiom, the law of Boris, the nature of "official" publications, the luggage of formal historiography, way marks towards new/advanced historiography

BIBLIOGRAFIJA

prof. dr. Borisa Nilevića (1947-1999)

BIBLIOGRAPHY

of prof. dr. Boris Nilević (1947-1999)

UDK 012 Nilević B. (497.6) "1947/1999"
Bibliografija

BIBLIOGRAFIJA

PROF. DR. BORISA NILEVIĆA (1947–1999)

Boris Nilević je rođen 2. juna 1947. godine u Sarajevu. U rodnom gradu završio je osnovno i srednje obrazovanje (gimnaziju), te studij historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta (1971). Od 1974. godine zaposlen je u Institutu za istoriju u Sarajevu, gdje je do prerane smrti, 11. decembra 1999. godine, prošao sva zvanja i funkcije, uključujući i ono najviše i najvažnije, mjesto direktora i urednika časopisa *Prilozi* Instituta za istoriju. Magistrirao je (1978) i doktorirao u Beogradu (1986) kod akademika Sime Ćirkovića. Predmet Nilevićevog interesa bio je kasni srednji vijek i osmanski period. U dva segmenta uspio je dati zaokruženi izraz po kojemu je ostao prepoznatljiv u historiografiji. Iz magistarskog rada objavio je više članaka o vlastelinskoj porodici Pavlović, a doktorat je izraz njegovog dužeg bavljenja Srpskom pravoslavnom crkvom u Bosni i Hercegovini do 1557. godine. Pored niza naučnih radova, objavljenih u stručnoj periodici i prezentiranih saopćenja na naučnim skupovima, Boris Nilević se nizom tekstova predstavljao u dnevnoj i revijalnoj štampi kao naučnik i kao intelektualac, sagledavajući šire savremene tokove u svojoj sredini. Profesorsko zvanje obilježio je djelovanjem na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Bibliografija koja slijedi prilog je sagledavanju njegovog života i djela.¹

¹ O prof. dr. Borisu Nileviću: Ibrahim Karabegović. 2000. "Prof. dr. Boris Nilević (1947-1999)". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 475-478; Isti. 1999. "Veliki gubitak za bh. historiografiju (Na vijest o smrti prof. dr. Borisa Nilevića)". *Oslobođenje* 56/18969. Sarajevo, 15. XII 1999. 13; Раде Михаљчић. 1997. "Нилевић Борис, Енциклопедија српске историографије. (Приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић)". Београд: Knowledge. 538; Budimir Miličić. 2000. *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju - Nilević Boris (prema registru); Esad Kurtović. 2006. "Bibliografija prof. dr. Borisa Nilevića (1947-1999)". *Bosna franciscana*

Posebna izdanja

1. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*. 1990. Sarajevo: IP "Veselin Masleša": Biblioteka "Kulturno nasljeđe". 263.

(**Recenzije:** Brkljača Seka, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 40-41 (1989-1990)*. Sarajevo 1990. 196-199; Zlatar Behija, *Prilozi za orijentalnu filologiju 40 (1990)*, Sarajevo: 1991. 473-475; Pelidija Enes, *Oslobođenje 48/15419*, Sarajevo, 25. V 1991, 10; Sućeska Avdo, *Prilozi Instituta za istoriju XXV/27*, Sarajevo: 1991. 209-211; Popović Radomir, *Istorijski glasnik 1-2 (1990-1992)*. Beograd: 1992. 137-139).

Članci, rasprave, bilješke

2. "Vojvoda Ivaniš Pavlović". 1978. *Prilozi XIV/14-15*. Sarajevo: Institut za istoriju. 349-361.
3. "Iz života posljednjih Pavlovića". 1979. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979)*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 59-74.
4. "Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne". 1980. *Prilozi XVI/17*. Sarajevo: Institut za istoriju. 61-68.
5. "Prilog muzičkom životu srednjovjekovne Bosne". 1980. *Zvuk br. 2 (Jugoslovenski muzički časopis)*. Beograd - Sarajevo: Savez organizacija kompozitora Jugoslavije. 72-73.
6. "Glumac, muzičar, imitator ... (Iz pozorišne prošlosti srednjovjekovne Bosne)". 1983. *Oslobođenje XL/12647*. (Kultura, umjetnost, nauka V/115). Sarajevo, 7. IX 1983. 7.
7. "Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevacu u Bosni i Hercegovini od XV. do kraja XVII. stoljeća". 1984. *Prilozi XIX/20*. Sarajevo: Institut za istoriju. 129-141.
8. "Kulturna misija Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini". 1985. *Prilozi XX/21*. Sarajevo: Institut za istoriju. 115-140.

24. Sarajevo: Franjevačka teologija. 113-122; Salih Jalimam. 2009. Prof. dr. sc. Boris Nilević kao historičar srednjovjekovne Bosne. "Salih Jalimam, *Prikazi i recenzije*". Zenica: Društvo historičara. 377-384.

9. "Pitanje etničko-konfesionalnih promjena u Bosni i Hercegovini nastalih dolaskom osmanske vlasti (prevashodno kod srpskog naroda)". 1986. *Prilozi XXI/22*. Sarajevo: Institut za istoriju. 221-233.
10. "O bosansko-turskim odnosima do 1463. godine". 1986. *Pregled 76/4*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 417-424.
11. "Iz historije Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine". 1986. *Pregled 76/6*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 693-707.
12. "Iz historije Srpske pravoslavne crkve u Bosni u srednjem vijeku". 1987. *Pregled 77/10*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 1101-1106.
13. "From the History of the Serbian Ortodox Church in Bosna and Herzegovina 1463-1557". 1987. *Survey 1-2*. Periodical for Social Studies. Sarajevo: University of Sarajevo. 141-156.
14. "Iz historijske geografije Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine". 1987. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 13-14*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 209-217.
15. "Uloga i značaj manastira Mileševa u historiji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine". 1987. *Mileševa u istoriji srpskog naroda*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi 38, Odeljenje istorijskih nauka 6. 175-187.
16. "Prilog srpskoj crkvenoj organizaciji u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine". 1988. *Prilozi za orijentalnu filologiju 37*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 173-185.
17. "From the History of the Serbian Ortodox Church in Bosnia in the Middle Age". 1988. *Survey XV/1-2*. Periodical for Social Studies. Sarajevo: University of Sarajevo. 134-141.
18. "Pravoslavna crkva u osmansko-turskom vremenu". 1989. *Odjek XLII/18*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 17.
19. "Iz migrantske psihologije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću". 1990. *Migracije i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa. 51-56.
20. "Srpsko-pravoslavna crkva u Bosni - istorijski hod". 1990. *Ogledalo I/2*. Zagreb: 58-59.

21. "Kratkovidost evropskog pogleda. Povodi: Islamski fundamentalizam. Šta je to?" 1990. *Nedjelja* 33. Sedmična revija Oslobođenja. Sarajevo: Oslobođenje. 32.
22. "Svjetlost manastirâ u tmini Balkana". 1991. *Četiristo godina manastira Pive – Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Plužinama* 16-17. VII 1987. Titograd: Istorijski institut Socijalističke Republike Crne Gore. 67-76.
23. "O moralnom stanju Bosne pred 1463. godinu". 1990. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 40 (1990). Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 115-123.
24. "Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak". 1991. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41. *Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 337-346.
25. "Prilog karakterologiji bosanskog srednjeg vijeka". 1991. *Prilozi XXV/27*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-18.
26. "O srpsko-pravoslavnoj crkvi u srednjovjekovnoj Bosni". – *Bosna i Hercegovina ogledalo razuma – Izbor članaka, odlomaka i ilustracija, priredio David Atlagić*. 1992. Beograd: IGC Borba. 15-17.
27. "Iz kulturne prošlosti srpske crkve u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XVI stoleća". 1994. *Zbornik matice srpske za likovne umetnosti* 29-30 (1993-1994). Novi Sad: Matica srpska. 241-249.
28. "Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države". *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*. 1. izdanje. 1994. Sarajevo: Press centar Armije Bosne i Hercegovine. 35-53.
29. "Tragom muzičke prošlosti srednjovjekovne Bosne". 1994. Simpozij: *Prilozi za proučavanje muzičke kulturne baštine u Bosni i Hercegovini*. (Sarajevo, 23 - 24. 2. 1994). *Avicena. Zbornik sažetaka. Biblioteka Naučni i stručni skupovi VI*. Sarajevo: 9-10. (Summary: *Tracing the musical past in the medieval Bosnia*. 10).
30. "O postanku Stare pravoslavne crkve u Sarajevu". 1994. *Bosanska vila. Nova serija I/1*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 2-3.
31. "Kulturna prožimanja. O uticaju islamske umjetnosti na pravoslavnu u Bosni i Hercegovini". 1994. *Odjek* 46/3. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 14-15.

32. "Šta da rade Srbi. Zajednička kuća". 1994. *Oslobođenje* 51/16456. Sarajevo: 2.
33. "Zadržati ime dinar. Pred izdavanje novih BH novčanica". 1994. *Oslobođenje* 51/16484. Sarajevo, 2.V 1994. 4-5.
34. "Neka zapažanja o srpsko-pravoslavnoj duhovnosti u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu". 1995. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 42-43. (1992-1993). Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 201-209.
35. "Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave". 1995. *Zbornik radova Sefard '92. Sarajevo*, 11. 9 - 14. 9. 1992. Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini. 47-56.
36. "Odnosi srpsko-pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini do početka XVII. stoljeća". 1995. *Bosna franciscana III/4*. Samobor: Franjevačka teologija Sarajevo. 99-113.
37. "Crtice iz Bogumilskog života. Nasilje nad bosanskom sfigom". 1995. *Republika I/4*. Nezavisni mjesečni magazin. Sarajevo: Rabic. 37.
38. "O srednjovjekovnom bosanskom dinaru. Prilog biografiji bosanskog novca". 1995. *Bosanska vila Nova serija II/2*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 10-12.
39. "Satane vodaju narod. Teze o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Republici BiH". 1995. *Oslobođenje* 52/16834. Sarajevo: 2.
40. "Amerika i evropska bezbjednost. Ruski ključ". 1995. *Oslobođenje* 52/16957. Sarajevo: 2.
41. "Bosna i Osmansko Carstvo". 1996. *Bosna i Hercegovina i svijet – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 65-74.
42. "O srednjovjekovnom bosanskom građaninu". 1996. *Urbano biće i Bosna i Hercegovina – zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju i Međunarodni centar za mir. 29-36.
43. "O uticaju islamske umjetnosti na pravoslavnu u Bosni i Hercegovini". 1996. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 17-18*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 187-194.
44. "Sjeveroistočna Bosna u tokovima evropske srednjovjekovne povijesti. Prilog historiji Srebreničke banovine". 1996. *Bosna franciscana IV/6*. Sarajevo: Franjevačka teologija. 116-122.

45. "Velikani duha. Mislilac iscjeljenja. Hasan Kafija Prušćak (1544-1615)". 1996. *Odjek* 48/3. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 10.
46. "Mislilac iscjeljenja. Hasan Kafija Prušćak (1544-1615)". 1996. *Bosanska vila Nova serija III/5*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 19.
47. "O pravoslavnoj vjeri u Tvrtkovoju Bosni". 1996. *Kalendar Prosvjeta. Godišnjak Srpskog prosvjetnog kulturnog društva Prosvjeta za 1996*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 39-42.
48. "Evropski nesporazumi sa svijetom islama. O islamskom fundamentalizmu". 1996. *Znakovi vremena I/4*. Časopis za filozofiju. Sarajevo: Naučnoistraživački institut "Ibn Sina". 93-98.
49. "Ova zemlja može biti zajednički dom". 1996. *Oslobođenje* 53/17317. Sarajevo: 14.
50. "O postanku Stare pravoslavne crkve u Sarajevu". 1997. *Prilozi historiji Sarajeva – zbornik radova*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu i Institut za istoriju. 61-65.
51. "Sjeveroistočna Bosna u tokovima srednjovjekovne evropske istorije". 1997. *Bosanska Posavina – dio cjelovite Bosne i Hercegovine – zbornik radova*. Sarajevo: Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu i Institut za istoriju. 15-36.
52. "Srednji vijek". *Sarajevo – fotomonografija*. 1997. Sarajevo: IP "Svjetlost". 22-40.
53. "Mostar u djelu historičara Vladimira Ćorovića". 1997. *Hercegovina br. 9*. Časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe. Mostar: Arhiv Hercegovine – Muzej Hercegovine – Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode. 151-157.
54. "Mostar u djelu historičara Vladimira Ćorovića". 1997. *Almanah Srpskog prosvjetnog kulturnog društva Prosvjeta za 1997*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 199-204.
55. "Jedno viđenje baštine. O pogledima Vladimira Ćorovića na književnokulturno i umjetničko stvaranje Muslimana". 1997. *Odjek* L/1-3. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 86-87.
56. "Katolička crkva i rat u Bosni i Hercegovini 1991.-1995". 1997. *Dijalog III/1*. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju. Sarajevo: Veselin Masleša. 119-122.

57. "Agonija postkomunističke Bosne i Hercegovine (1990-1992)". 1997. *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i borba za njen opstanak 1992-1995*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu – Centar za naučno-istraživački rad i izdavački rad. 55-59.
58. "Patnička Bosna. Širina tolerancije Bosni daje nadu civilizacijske uzvišenosti u vremenu koje dolazi". 1997. *Oslobođenje* 54/17542. Sarajevo: 14.
59. "Umjetničke veze Dubrovačke Republike i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu I". 1997. *Bosanska vila. Nova serija III/6*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 10-11.
60. "Umjetničke veze Dubrovačke Republike i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu II". 1997. *Bosanska vila. Nova serija III/7-8*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 58.
61. "Mostar u djelu historičara Vladimira Ćorovića". 1997. *Bosanska vila. Nova serija III/9*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 45-47.
62. "Skupno misliti Bosnu". 1997. *Bosanski duh. Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja* 3. Sarajevo: 108-110.
63. "Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države". 1998. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*. 2. izdanje. Sarajevo: Bosanski kulturni centar. 57-81.
64. "O krunidbi kralja Tvrtka I - 620 godina od krunisanja bosanskog kralja". 1998. *Bosanska vila. Nova serija IV/10*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 54-55.
65. "Georgije Mitrofanović - jedan od najvećih srpskih slikara osmanskog vremena". 1998. *Bosanska vila. Nova serija IV/10*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 56-57.
66. "Jevrejski hod kroz bosansku istoriju". 1998. *Bosanska vila. Nova serija IV/13*. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 41-44.
67. "Pravoslavna prokletstva vjernika Crkve bosanske". 1998. *Odjek* LI/3-4. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 11-12.
68. "Muzički život u srednjovjekovnoj bosanskoj državi". 1999. *I međunarodni simpozij "Muzika u društvu" – zbornik radova*. Sarajevo: Muzikološko društvo Federacije Bosne i Hercegovine. 33-37.

69. "Jedan pokušaj promišljanja bosanskog bića". 1998. *Bosnian paradigm - International Conference - Knjiga sažetaka*. Sarajevo: Međunarodni forum *Bosna*. 131.
70. "O pogledima Vladimira Ćorovića na književno-kulturno i umjetničko stvaranje Muslimana u Bosni i Hercegovini". 2001. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 19-20*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 133-147.
71. "Srebrenik u srednjem vijeku na historijskoj sceni". 2003. *Biljeg Srebrenika 1*. Časopis za kulturnu istoriju. Srebrenik: Javna ustanova Centar za kulturu i informisanje Srebrenik. 39-51.

Prikazi i osvrti

72. "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura. Radovi III. 1973. Zenica: Muzej grada Zenice. 536". *Prilozi X/II/10/2*. 1974. Sarajevo: Institut za istoriju. 375-380.
73. "Afirmisana publikacija: *Prilozi br. 9/1*. 1973. Sarajevo: Institut za istoriju". *Pregled 65/4*. 1975. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 499-502.
74. "Mihaljčić Rade. *Kraj srpskog carstva*." *Pregled 66/11-12*. 1976. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 1376-1379.
75. "Pavao Anđelić. 1975. *Historijski spomenici Konjica i okoline I*. Konjic." *Prilozi XI-XII/11-12*. 1975-1976. Sarajevo: Institut za istoriju. 413-415.
76. "Zdravko Kajmaković. 1977. *Georgije Mitrofanović*. Sarajevo: IP 'Veselin Masleša'. Biblioteka 'Kulturno nasljeđe'. 406". *Prilozi XIV/14-15*. 1978. Sarajevo: Institut za istoriju. 582-585.
77. "O rađanju novog društva i civilizacije u djelu prof. Desanke Kovačević-Kojić: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. 1978. Sarajevo: IP 'Veselin Masleša'. 421". *Prilozi XVI/17*. 1980. Sarajevo: Institut za istoriju. 311-313.
78. "*Hilandar*. 1978. *Jugoslovenska revija*. Beograd: 224". *Prilozi XVI/17*. 1980. Sarajevo: Institut za istoriju. 313-316.

79. "Muhamed A. Karamehmedović. *Umjetnička obrada metala*. 1980. Sarajevo: IRO 'Veselin Masleša'. Biblioteka 'Kulturno nasljeđe'. 466". *Prilozi XVII/18*. 1981. Sarajevo: Institut za istoriju. 319-321.
80. "Doprinos medijavelistici. Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković - Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*. 1981. Sarajevo: Institut za istoriju". *Odjek XXXV/3*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. 1982. Sarajevo: Odjek. 23.
81. "Dragocjeni izvori. Pavo Živković. *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*. 1982. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo i Zavičajni muzej Travnik". *Odjek XXXVI/8*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. 1983. Sarajevo: Odjek. 23.
82. "400 godina manastira Pive". *Zajedno I/2*. 1987. Sarajevo: 12.
83. "Bosanski srednjovjekovni skorojevići. Pavo Živković. *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću*. 1986. Tuzla: Univerzal". *Odjek XLI/18*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. 1988. Sarajevo: Odjek. 16.
84. "Put do sinteze. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. ANU BiH. knj. LXXIX. 1987. Sarajevo: IP Svjetlost". *Odjek XLI/19*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. 1988. Sarajevo: Odjek. 24-25.
85. "Sagledavanje islama iznutra. Thomas W. Arnold. *Povijest islama - historijski tokovi misije. I izdanje*. 1989. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije". *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji I*. 1990. Sarajevo: 125-133.
86. "Prilog unutrašnjem sagledavanju islama. Povodom knjige Thomas W. Arnold, *Povijest islama - historijski tokovi misije*. 1989. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije". *Islamska misao XII/137*. Revija za islamistiku, teologiju i informatiku. 1990. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. 13-23.
87. "Naučno izučavanje prošlosti. Enes Pelidija. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. 1989. Sarajevo: IP Veselin Masleša". *Oslobođenje XLVII/14923, 6.I 1990.- Kultura, umjetnost, nauka IX/422*. 1990. Sarajevo: 9.

88. "Naučno izučavanje prošlosti. Enes Pelidija. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. 1989. Sarajevo: IP Veselin Masleša". *Islamska misao* XII/135. Revija za islamistiku, teologiju i informatiku. 1990. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. 47.
89. "Kulturno-povijesni ogled o Bosni. Ivan Lovrenović. *Labirint i pamćenje*. 1990. Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje". *Oslobođenje* XLVII/15276. *Kultura, umjetnost, nauka* IX/15/473. Sarajevo, 29. XII 1990. 11.
90. "O mudrosti bosanskih vladara. Nada Klaić. *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe 1377.g*. 1989. Zagreb: "Radio Sarajevo. Treći program XIX/70. 1991. Sarajevo: Radio Sarajevo. 621-634.
91. "Branko Letić. *Srpska i hrvatska književna tradicija u turskom periodu*. 1991. Sarajevo: Institut za književnost i IP Svjetlost". *Prilozi* XXV/27. 1991. Sarajevo: Institut za istoriju. 212-213.
92. "Ivan Cvitković. *Rječnik religijskih pojmova*. 1991. Sarajevo: vlastito izdanje". *Prilozi* XXV/27. 1991. Sarajevo: Institut za istoriju. 238-239.
93. "Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali". *Republika* I/5. Nezavisni mjesečni magazin. 1995. Sarajevo: Rabic. 42-43.
94. "Intelektualac i nacionalni identitet. Safet-beg Bašagić - bošnjačka intelektualna strategija. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 1994. godine u Zenici". *Dijalog* I/3-4. Časopis za filozofiju i društvena pitanja. 1995. Sarajevo: IP "Veselin Masleša". 180-185.
95. "Jedno viđenje Bosne. Alija Izetbegović. *Islam između Istoka i Zapada*. Sarajevo 1995. IP Svjetlost". *Oslobođenje* LII/16985. Sarajevo, 22. IX 1995. 12.
96. "Oplemenjivanje politike. Seid Huković, *Komunikacije, interpretacije, sporazumijevanje*, Sarajevo 1995. Izdavač GDS". *Oslobođenje* LII/17026. 1995. Sarajevo: 7.
97. "Obogaćenje Bosne. Zbornik radova 'Sefard 92'. 1995. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo i Jevrejska zajednica BiH". *Oslobođenje* 52/16986. Sarajevo, 23. IX 1995. 12.
98. "Zbornik radova Sefard '92. 1995. Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini. 338". *Prilozi za orijentalnu*

- filologiju 44-45 (1994-1995)*. 1996. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 479-482.
99. "Mostovi sporazumijevanja. Urbano biće Bosne i Hercegovine. 1996. Sarajevo: Institut za istoriju – Međunarodni centar za mir". *Oslobođenje* 53/17290. Sarajevo, 28. VII 1996. 11.
100. "Znanost ili... Noel Malcolm, *Povijest Bosne – kratki pregled*". *Stećak III/25*. 1996. Sarajevo: HKD "Napredak". 22.
101. "Zašto Bosna Franciskana. U duhu ljubavi i tolerancije i franjevačke tradicije". *Oslobođenje LIII/17295*. Sarajevo, 2. VIII 1996. 11.
102. "Korijeni bosanske diplomatije. Anto Babić. *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*. 1996. Sarajevo: Međunarodni centar za mir. III. Izdanje". *Oslobođenje 53/17301*. Sarajevo, 8. VIII 1996. 14.
103. "O srpskoj raspamećenosti. Dr. Fuad Saltaga. *Anatomija srpske destruktivnosti*, 1 tom. 1995. Sarajevo: TEB d. d. Sarajevo". *Bosanska vila. Nova serija II/4*. 1996. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 18-19.
104. "Ratnici na tri kontinenta. Muhidin Pelešić. *Bošnjaci na svjetskim ratovima*. 1996. Sarajevo: Generalštab Armije Republike BiH – Uprava za politička pitanja, Vojna biblioteka". *Oslobođenje 53/17419*. Sarajevo, 4. XII 1996. 19.
105. "Obrazac za međureligijski dijalog. Zbornik *Religija i državotvornost i Deklaracija za svjetsku etiku*. 1996. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine". *Oslobođenje 54/17605*. *Kultura, umjetnost, nauka*. Sarajevo, 8. VI 1997. 16.
106. „Novo’ čitanje historijskih izvora. Salih Jalimam. *Izvori za istoriju srednjovjekovne bosanske države (izbor)*. 1997. Tuzla: Historijski arhiv. 144". *Oslobođenje 54/17669*. *Kultura, umjetnost, nauka*. Sarajevo, 10. VIII 1997. 7.
107. "Vrijeme genocida: UM, Izdavač: Festival MES, Sarajevo i Sarajevo International Saint, Amsterdam, Godina I, Broj 0, Sarajevo, proljeće 1997". *Oslobođenje 54/17696*. *Kultura, umjetnost, nauka*. Sarajevo, 7. IX 1997. 7.
108. "Grad vrtova. Behija Zlatar. *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*. 1996. Sarajevo: IP Svjetlost". *Oslobođenje 54/17708*. *Kultura, umjetnost, nauka*. 1997. Sarajevo: 6.

109. "Mač ili most u društvu. Dijalog 1. Časopis za filozofska i društvena pitanja. 1997. Sarajevo". *Oslobođenje* 54/17743. Sarajevo, 25. X 1997. 17.
110. "Tragizam Bosne i Sarajeva. Dr. Fadil Ademović. *Princ palikuća u Sarajevu (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697)*. 1997. Sarajevo". *Bosanska vila. Nova serija IV/13*. 1998. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 74-76.
111. "Mišljenje (recenzija). Jalimam Salih. *Djelovanje dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*. 1999. Tuzla" 1. stranica u knjizi, bez oznake broja.
112. "Dr. Salih Jalimam. *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*. 1999. Tuzla: IPP Hamidović". *Kabes V/41-42*. Popularni časopis za duhovnu i nacionalnu afirmaciju. 1999. Mostar: Islamski centar. 55.

(Priredio Esad Kurtović)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- abstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćunica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu: Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

· za epigrafsku građu: Naziv izdanja po standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ako je potrebno zbog nesređenosti fonda.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Mellissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brćkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 5., Sarajevo 2010.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

NERMINA KADIĆ

Lektura:

mr. MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

DES Sarajevo

Za štampariju:

DŽEMAL BAŠIĆ

Časopis *Historijska traganja* je referiran u Central and Eastern European Online Library (Frankfurt am Main) /<http://www.ceeol.com/>

Ovaj broj *Historijskih traganja* štampan je uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.